HİTİT ve ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCININ KARŞILAŞTIRILMASI

Tuğba DEMİRCİ

Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
2025
Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

Tuğba DEMİRCİ

ORCID ID: 0009-0002-1217-1416

HİTİT ve ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCININ KARŞILAŞTIRILMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

ERZURUM – 2025

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum ***"Hitit ve Asur'da Öteki Dünya İnancının Karşılaştırılması"*** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☒Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [*Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.*] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım**.

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve …… sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve ……. sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve …… sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

[Tarih- İmza]18.04.2025

[Öğrencinin Adı Soyadı]
Tuğba Demirci

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Tuğba DEMİRCİ tarafından hazırlanan "Hitit ve Asur Devletlerinde Öteki Dünya İnancının Karşılaştırması" başlıklı çalışması 04/02/2025 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı:	Prof.Dr. Süleyman ÇİĞDEM *ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ*	İmza Elektronik İmzalıdır.
Jüri Üyesi (Danışman):	Doç.Dr. Yasin TOPALOĞLU *ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ*	İmza Elektronik İmzalıdır.
Jüri Üyesi:	Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ *ERZURUM TEKNİK ÜNİVERSİTESİ*	İmza Elektronik İmzalıdır.

Bu tezin Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

12/02/2025
İmza

Prof.Dr. Hüseyin BAYDEMİR

Enstitü Müdürü

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.
Doğrulama Kodu: 83963bf7-af27-454f-b8fd-3a0ae2cdcede Doğrulama Adresi: https://www.turkiye.gov.tr/ataturk-universitesi-ebys

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **V**
ÖNSÖZ ..... **VII**
GİRİŞ **1**
I. MEZOPOTAMYA'DA İNANÇ SİSTEMİ **2**
II. HİTİTLER ÖNCESİ ANADOLU'DA İNANÇ SİSTEMİ **5**

BİRİNCİ BÖLÜM
ESKİ ÇAĞ'DA ÖLÜME BAKIŞ VE KAVRAMLAR

1.1. ÖLÜM VE ÖTEKİ DÜNYA İNANCI **9**
1.2. ÖTEKİ DÜNYA İNANIŞI **18**
1.3. KÜLT KAVRAMININ ÖTEKİ DÜNYA İNANCINDAKİ YERİ **22**
1.4. MİTOLOJİ VE ÖTEKİ DÜNYA İNANCINDAKİ YERİ **26**
1.5. RİTÜEL KAVRAMININ ÖTEKİ DÜNYA İNANCINDAKİ YERİ **33**
1.6. HİTİT VE HURRİ ÖTEKİ DÜNYA İNANCI ETKİLEŞİMİ **48**
1.7 ASUR TİCARET KOLONİLERİ DÖNEMİ ASUR-HİTİT ETKİLEŞİMİ **55**

İKİNCİ BÖLÜM
HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCI

2.1. ÖTEKİ DÜNYA İNANCINI YANSITAN MEZARLAR **60**
2.2. ÖTEKİ DÜNYA İNANCINI YANSITAN TANRI KAVRAMI VE RİTÜELLER **71**
2.2.1. Hititlerde Öteki Dünya İnancını Yansıtan Tanrı Kavramı ve Ritüeller 71
2.2.2. Asurlarda Öteki Dünya İnancını Yansıtan Tanrı Kavramı ve Ritüeller 75
2.2.3. Öteki Dünya İnancını Yansıtan Tanrı Kavramları ve Ritüellerin Hitit ve Asur için Karşılaştırılması 79
2.3. HİTİT VE ASUR'DA ÖLÜ VE ATA KÜLTÜNÜN KARŞILAŞTIRILMASI **91**
2.4. HİTİT VE ASUR'DA KURBAN TÖRENLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI **101**
2.5. HİTİT VE ASUR'DA CENAZE TÖRENLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI **109**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCINI YANSITAN UYGULAMALAR

3.1. HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCINI YANSITAN TÖRENLER VE TÖREN GÖREVLİLERİNİN KARŞILAŞTIRMASI 113

3.2 HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCINI YANSITAN BAYRAM KUTLAMALARI KARŞILAŞTIRMASI 120

3.3 HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCINI YANSITAN FAL VE BÜYÜ UYGULAMALARININ KARŞILAŞTIRMASI 124

3.4. HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCININ BENZERLİKLERİ ... 129

3.5. HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCININ FARKLILIKLARI 130

SONUÇ 132

KAYNAKLAR 135

EKLER 145

ÖZ GEÇMİŞ 171

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ
HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCININ KARŞILAŞTIRILMASI
Tuğba DEMİRCİ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

2025, Sayfa: 179+VII

Jüri: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Başkan)

Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ

Hitit ve Asur bir bakıma Anadolu ile Mezopotamya etkileşimini "öteki dünya inancı" özelinde ele alınmaya çalışılmak bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Etkileşimin dine özellikle öteki dünyaya yönelik etkilerini anlamak ve benzer ve farklı yönleri ortaya koymak bu amaçların başında gelmektedir. Öteki dünya inancına dair delil oluşturan arkeolojik ve filolojik kaynakların işaret ettiği noktalarda bir karşılaştırmayı alt başlıklar hâlinde değerlendirmek çalışmanın genel çerçevesini oluşturmaktadır.

Eski Çağ insanının ölüm ile yaşamı birbirinden ayrıştırması ve nasıl anlamlandırıldığı, ölüm hakkındaki düşünceleri ilk bölümümüz konusunu oluşturmuştur. Sonrasında ise öteki dünya ile ilgili inançta rehberlik edecek mitoloji üzerinde durulmuştur. Öteki dünya inancının diğer unsurlarından olan kült ve ritüeller de bu inancın tezahürlerini oluşturmuştur. Diğer önemli unsurlardan biri de Hitit ile Asur etkileşiminin yeri ve zamanıdır. Bu etkileşim şekli karşılaştırma için asıl çıkış noktamızı ifade etmektedir.

Hitit ve Asur'da öteki dünya inancını yansıtan bulgulara ikinci bölümünün konusunu oluşturmuştur. Mezar bulguları, öteki dünya inancıyla ilgili ilk verilerdir. Ölü hediyeleri ve öteki dünyaya uğurlanma ahiret inancının bir tezahürüdür. Tanrı yönelik ritüeller, ölüler diyarı ve öteki dünya adına fikirleri ortaya koymaktadır. Bu ritüeller, bahşedilenlerle korku durumunu, sonraki yaşamı, geride kalanların iç huzurunu garantileme gibi konularda ip uçları vermektedir. Burada ayrıca Hitit ve Asur'da ki öteki dünya inancına yönelik bir karşılaştırma yapılmaya çalışılmıştır. Ölü ve ata kültü, cenaze törenleri, kurban çukurları, kurban ve sunuları hakkında bilgiler sunulmuştur.

Öteki dünyaya yolculuğa eşlik eden törenlerinin içeriği ile tören görevlilerinin bir karşılaştırması diğer bir bölümde yapılmaya çalışılmıştır. Öteki dünya inancı; kapsamlı bir mitoloji, ritüel, tören ve kült unsurları etrafında şekillenmişken bu kapsamda yeni bir dinî sınıfında ortaya çıkmasının da kaçınılmaz olduğu görülmektedir. Bu unsurlarda tören ve ritüellerin uygulayıcısı olan tören görevlilerine değinilmiştir. Sonraki başlığımızı bayram törenleri oluşturmuştur. Ayrıca Mezopotamya ve Asur kültürünü, Hitit'e taşıyan

Hurrilerin büyü ve fal uygulamaları, ritüellerde sıkça rastlanan kuş kurbanı oldukça önemlidir. Kirli ve kötü olan o dünyadan arınma ritüelleriyle arınarak öteki yaşama geçişte dikkat çekici hususlardandır. Arkeolojik mezar buluntuları ve yazılı mitoloji ve ritüel metinleriyle öteki dünya inancı ve ritüelleri günümüze aktarılmıştır. Asur ve Hitit'in yani Mezopotamya ve Anadolu'nun etkileşiminde Asur Ticaret Kolonileri Dönemi ve Hurrilerin etkin bir rol oynadığı ortadadır. Bu etkileşimlerle öteki dünya inancında benzer ve farklılıklar ile bir karşılaştırma yapma imkânı oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Asur, Öteki Dünya, Ritüel, Kült.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

A COMPARISON OF HITTITE AND ASSYRIAN N AFTERLIFE BELIEFS

Tuğba DEMİRCİ

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

2025, Pages: 179+VII

Jury: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Chairman)

Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Assist. Prof. Dr. Murat KILIÇ

The primary purpose of this study is to examine the Hittite and Assyrian n, in a sense, Anatolian and Mesopotamian interaction in terms of belief in the other world". Understanding the effects of the interaction on religion, particularly in the realm of the otherworldly, and revealing the similarities and differences is one of the primary objectives of this study. The general framework of the study is to evaluate a comparison of points highlighted by archaeological and philological sources that provide evidence for the belief in the afterlife.

The distinction between life and death, and how it was made meaningful by ancient people and their thoughts about death, constitutes the subject of the first chapter. Afterwards, the mythology that will guide the belief in the other world was emphasized. Cults and rituals, which are among the other elements of the belief in the afterlife, also constituted the manifestations of this belief. Another important factor is the time and place of Hittite-Assyrian interaction. This type of interaction serves as our primary starting point for comparison.

The findings reflecting the belief in the afterlife in Hittite and Assyrian cultures constitute the subject of the second chapter. Grave finds are the earliest evidence of the belief in the afterlife. Gifts for the dead and farewells to the afterlife are manifestations of the belief in the afterlife. God-oriented rituals reveal ideas about the realm of the dead and the afterlife. These rituals provide clues about the state of fear associated with what has been bestowed, the afterlife, and ensure the peace of mind of those left behind. The similarities and differences between Hittite and Assyrian beliefs in the afterlife are also revealed here. Information on the cult of the dead and ancestors, funeral rites, sacrificial pits, sacrifices, and offerings is presented.

A comparison of the content of the ceremonies accompanying the journey to the other world and the ceremonial officials is attempted in another section. While the belief in the other world was shaped around a comprehensive mythology, ritual, ceremony, and cult elements, a new religious class inevitably emerged in this context. In these elements, ceremonial officials, who are the practitioners of ceremonies and rituals, are mentioned.

The following heading is the feast ceremonies. In addition, the magic and fortune-telling practices of the Hurrians, who introduced Mesopotamian and Assyrian culture to the Hittites, as well as the bird sacrifice, which is frequently encountered in rituals, are also essential. The transition to the next life, achieved through purification rituals, is one of the remarkable aspects. Archaeological grave finds and written mythology and ritual texts have transmitted the beliefs and rituals of the other world to the present day. It is evident that the Assyrian Trade Colonies Period and the Hurrians played an active role in the interaction between Assyria and the Hittites, specifically in Mesopotamia and Anatolia. Through these interactions, it has been possible to compare the similarities and differences in beliefs about the other world.

Keywords: Hittite, Assyrian, Afterlife, Ritual, Cult

ÖNSÖZ

Eski Çağ'dan bu yana insan, hep bir ilerleme ve keşfetme çabası içinde olmuştur. Ölümün, insanı yaşamdan tamamen ayırdığını anlamak onun farklı bir bilinç seviyesine ulaştığına kanıt teşkil etmiştir. Ölüsünü gömme bilincine ulaşan insanoğlu daha sonra ruh kavramını anlamlandırmıştır. Anlamlandırılan ruh kavramıyla birlikte öteki dünya kavramı ortaya çıkmıştır. Ölüsünü gömme bilinci, ruh kavramı, öteki dünya, mezar kültleri, ölü kültleri, ritüeller ve mitoloji kavramlarının içerisine yerleşen öteki dünya inancı Hitit ve Asur devletlerinde ileri düzeye ulaşmıştır. Yapılan törenler ve bayramlarda da bu inanca yönelik bazı unsurlar iki devletinde yıl boyu takvimlerinde azımsanamaz bir alan kaplamıştır. Birbiriyle din ve kültür yönünden etkileşimde bulunmuş bu iki devletin öteki dünya inancında etkilenmeler ve çok büyük benzerlikler bulunmaktadır. Mezopotamya inanç yapısını Hitit topraklarına taşıyan iki devlet burada karşımıza çıkmaktadır. Asur ve Hurri devletleri bu unsurların başında gelir. Bu benzerlikler ve alt başlıklar birbiriyle sarmal hâlde iç içe geçmiş yapıdadır dolayısıyla ayrıştırılamayan bu alt başlıklarla birlikte öteki dünya inancına değinmekte fayda vardır. Evreni katmanlarına ayıran bu iki devlet bir katmanı da ölülerin öldükten sonra ki ikametgahı olduğunu düşündükleri yeraltını, yeraltı katmanı olarak adlandırmışlardır. İşte burada yeraltı katmanının aslında ölülerin ikametgahı öteki dünya olduğunu görmekteyiz. Asur inancıyla ilgili kaynakların çoğunu Asur Ticaret Kolonileri Döneminden kalan Kültepe-Kaniş (Neşa) tabletlerinde elde ettiğimizden ağırlıklı olarak bu dönemi ele alarak bir anlatım gerçekleştirebiliriz. Birbirinden keskin hatlarla ayrılmayan ve birbirini besleyen bu kavramları öteki dünyaya işaret edişini Hitit ve Asurlular üzerinden alt başlıklar altında inceleyeceğiz.

Çalışmamda desteklerini eksik etmeyen bilgi ve tecrübesini en iyi şekilde aktarmış, çok kıymetli ve saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Süleyman Çiğdem, Doç. Dr. Yasin Topaloğlu ve Dr. Öğr. Üyesi Murat Kılıç'a teşekkürlerimi sunarım. Eğitim hayatımda bana tüm imkanlarıyla destek olmuş değerli ailem; annem Sultan Aktürk babam Hasan Aktürk'e ve abilerim İsmail Aktürk, Osman Aktürk ve kıymetli eşim, yol arkadaşım Abdulbaki Demirciye bu süreçte yanımda oldukları için teşekkürlerimi sunarım.

Erzurum-2025 **Tuğba DEMİRCİ**

GİRİŞ

Tarihleri MÖ III. Bine kadar uzanan Asurluların yaşadıkları Mezopotamya'da kurdukları Assur şehri doğal korunağın tam ortasında kurulmuştur (Leick, 2019, s. 246). III. Ur Hanedanlığı döneminde yaşanan yönetim boşluğundan faydalanarak Anadolu topraklarında ticarete yönelmişlerdir. Bu ticaret onlara maddi refah dönemi yaşatmıştır (Elayı, 2023, s. 13). Asur devleti konum itibarıyla; batı da İran, doğuda Elam toprakları, Zagros dağları, kuzeyde Subartulara ait alana komşu olacak şekilde konuşlanmıştır. Yaygın tabirle bu alan; Bereketli Hilal olarak adlandırılmıştır. Bereketli Hilal'in güney yakası Babil topraklarına açılırken, kuzey yakası da Asur devleti topraklarına açılmaktadır (Elayı, 2023, s. 25). Asur devleti, Sami kökenli bir devlettir. Sami tanımı; MÖ III. binden itibaren Yakındoğu halkları için kullanılmaktadır. Sami devletleri Bereketli Hilal'de kurulmuştur (Yılmaz, 2000, s. 107). Asurlular, Mezopotamya'ya gelmeden farklı halkların bölge de yoğunlaştığı görülmektedir. Kültürel ve inanç çeşitliliği farklı tarihlerde bu halkların varlığından kaynaklanmıştır. Bunlar; Samiler, Akad, Babil, Asurlar, Araplar ve Aramiler olmuştur. Asyalı kavimler; Sümer, Kassit, Elam ve Hattiler olmuştur. Hint Avrupalı ırklara geldiğimiz de ise kapsamlı bir şekilde değineceğimiz Hititler ve sonrasında Med, Luwi ve Persler olmuştur (Altunay, 2015, s. 18). Asurluların başkenti olan Assur günümüz Musul topraklarındaki Qallat Sherqat olarak adlandırılan bölgededir. MÖ 2000-612 yılları arasında Mezopotamya topraklarında hüküm süren Asur devleti konum itibarıyla Aşağı Mezopotamya, Anadolu, İran ve Suriye bölgelerine yakın bir güzergahta bulunmuştur (Elayı, 2023, s. 13). Asur tarihi üç bölümde incelenmiştir; Eski Asur Dönemi, MÖ 2000-MÖ 1600, Orta Asur Dönemi MÖ 1500-MÖ 1000, Yeni Asur Dönemi MÖ 1000-MÖ 612 dönemleri arasında yaşanmıştır (Altunay, 2015, s. 158; Memiş, 2015, s. 209). Mezopotamya bölgesi yapı itibarıyla karma bir yapıda olup farklı zaman dilimlerinde farklı ırklara ev sahipliği yapmıştır. İnanç konusunda o kadar iç içe geçmiş bir inanış vardır ki ayrıştırmak söz konusu değildir. Bu sebepten dolayı Asur devletinin inanç yapısı ona zaman içerisinde miras kalmış öteki Mezopotamya inançlarının yapısı ile benzerdir. Tez içerisinde sık sık Mezopotamya tabirinin kullanılması bu yüzdendir. Mezopotamya adlandırması orta manasında kullanılan "mesos" ve ırmak manasında kullanılan "potamos" kelimelerinden oluşmuştur. "Orta ırmak" denmesinin nedeni ise Fırat ve Dicle Nehirlerinin tam ortasında

konuşlanmış bir alan konumunda olmasından kaynaklanmıştır. Bölge; batı tarafı Suriye Çölü ve ileri tarafları Filistin ve Lübnan dağlarına kadar uzanmaktadır. Güney yönünde ise Elam toprakları bulunmuştur. Tanım; bu alanın coğrafi tanımıdır. Coğrafi tanımıyla anlatımın başlangıcı oluşturmamızın sebebi bu coğrafi alanın birden fazla devleti muhtevasında barınmış olmasından ileri gelmektedir. Bu Mezopotamya Devletlerine; Asur, Babil, Akadlar, Sümerler örnek oluşturmuştur. Ülkenin kurulduğu coğrafya ve sahip olduğu imkanlar ülke adına gelişebilmenin gerekliliğidir. Çevresinde su kaynağı bulunan coğrafyalar daha fazla kalkınıp birçok devletin kurulduğu alanlar olmuşlardır. Bu sebeplerden dolayı Fırat ve Dicle Nehirleri, Mezopotamya Uygarlıklarının oluşmasında etken rol üstlenmiştir. (Köroğlu, 2012, ss. 12-13). İnsan var olduğundan beri ve tüm canlıların ihtiyaç duyduğu gibi su kaynaklarına muhtaçtır. Yaşamanın devam etmesinin yegâne eşlikçisi daima su olmuştur. Tarih boyunca da bu durum değişmemiştir. Tarih boyunca bir yerleşim alanının en cezbedici unsuru su kaynakları olmuştur. Mezopotamya içinde durum bundan farklı olmamıştır. Su bir ihtiyaçtan çok bir zorunluluk olmuştur. Bu bölgenin de zorunluluğu Fırat ve Dicle nehirleri arasında şekillenmiştir (Childe, 1994, s. 101). Bu su yolları hem yaşam için hem de ulaşım için oldukça elverişli bir durumda olmuştur (Childe, 1994, s. 103). Mezopotamya coğrafyası; bu coğrafyaya yerleşmiş Sami kökenli kavimler ve Sümerlerin ortak bir kültür oluşturmasıyla çeşitlilik göstermiştir. Mezopotamya'ya yerleşen devletlerden bahsetmeden öteki dünya inanışın Asurlulara nereden dahil olduğunu anlamak güç olacaktır. Birbiriyle bir bütünün parçaları olarak Mezopotamya genel inancını, oluşturmuşlardır. Bu parçalar; bölgeye yerleşip devlet hâline gelip aynı zamanda etkileşim hâlinde bulunan devletlerin, zaman geçtikçe şekillenmiş ortak inanışını oluşturmuştur. Oluşum dönemi MÖ VI. ve VII. bin yıl itibarıyla başlayan bir dönemdir. Mezopotamya halklarından olan Samilerin, bölgeye gelme tarihi MÖ IV. bin yılı bulmuştur. Suriye dolaylarından Kuzey Mezopotamya topraklarında yerleşim göstermişlerdir. Yaklaşık aynı zamanlarda İran'dan gelerek kuzeye doğru yönelen Sümerler, Sami ırkıyla denk gelmiştir.

I. MEZOPOTAMYA'DA İNANÇ SİSTEMİ

Samiler (Akad, Asur, Babil) ve Sümerler, Mezopotamya coğrafyasına ve Mezopotamya inanç yapısının temellerini atmıştır. Bu ortak alanda buluşma neticesinde

Mezopotamya kültürü ve İnanç sistemi oluşmuştur. (Bottero, 2012, s. 230). Mezopotamya halkı, dağınık olarak yaşarken devlet yapılanması oluşmamıştır. Bu coğrafya kurak olduğundan, halkı geçim kaynağı olarak ticarete yönelmiştir. Aynı coğrafyayı paylaşmış bu halklar; kültürel ve inançsal etkileşim geçirip birbirini kabullense de ileri ki tarihlerde çoğunluğu oluşturan Samiler; Sümerleri baskılayarak II. Bin yıl da Sümerlerin siyasi tarihini noktalamışlardır. Bu noktalama tabi ki siyasi olmuştur. İnanış açısından zengin, Sümerlerin manen mirası kendini muhafaza etmiş ve diğer Mezopotamya devletlerince devam ettirilmiştir. Bunun örneğini Asur tanrıları içinde birçok tanrı adının Sümerlere dayandığından anlamaktayız. Sonraki süreçte bölge de Samilerin konuşma dili Akadça hâkim konuma gelmiştir. 1750 tarihine gelindiğinde başka bir baskın unsur Babiller yerlerini almışlardır. Babiller bölge de krallıklarını kurmuşlardır. MÖ 539'da ise Babiller de Kyros saldırıları sonucu yıkılmıştır. İleri tarihlerde Büyük İskender, Mezopotamya topraklarını ele geçirmiştir. Sami halk yönetimin baskısı altında ufalanırken Akadçanın yerine Aramca dili egemen olmuştur. (Bottero, 2012, ss. 230-232). Sümerlere tekrar dönecek olursak. Sümerlerin en büyük kültürel katkısı yazıyı icat etmeleriyle başlamıştır. Bu yazı sayesinde çeşitli tabletlere ulaşıp Asurlular ve Hititler hakkında birçok yönden bilgi sahibi olunmuştur. Sümerler, daha sonraki yüzyıllar bu topraklara gelen Sami kavimleri de (Akad, Babil, Asur) kültürel zenginlikleriyle etkilemiştir. Basamaklı tapınaklar (Ziggurat), yazı, mitoslar ve hukuk alanında, kendinden sonraki Mezopotamya halklarına yegâne kültür varlıkları olmuşlardır. Sümerlerden sonra Mezopotamya topraklarına Akadlar giriş yapmıştır. İstilacı bir tavırları olan Akadları, daha sonra Amuriler boyundurukları altına almıştır. Sonra ki süreçte diğer bir Sami ırkı olan Asurlular, Mezopotamya toraklarına giriş yapmıştır. Asurluların Mezopotamya ya gelişi Akadlardan beş yüz yıl sonrasına tekabül etmiştir. Sami halkları için önemli bir başkent olan Babil, Babillerin kendi yaşamını örnekleyip Tanrı hayatını hikâye etmeleriyle de mitoslar oluşmuştur. Öteki dünya-yeraltı dünyasına dair inanışlardan haberdar olmamız açısından mitoslar büyük kaynaklar oluşturmuştur. Süregelen mitoslar, tanrı mabetleri iyice kökleşerek "Yeni Yıl Festivali" törenlerini gelenek hâline getirmiştir. Bu törenler toprağın uyanışını temsil ettiği ve tanrının gelişiyle bağdaştırıldığı için konumuzla ilişkilidir. Bu festival toprağın uyanış (ilkbahar) ayı olan Nisan'da gerçekleşmiştir. Bu ritüel toplamda on iki gün sürmüştür. Babil'de kutlanan bu festivalde kral tahta çıkarak hükümranlığını duyurarak

sağlamlaştırmıştır. Özel ve dinî bir gün olan bugün bilinçli olarak seçilmiştir. Festivalin son gününde ise; tanrının evreni oluştururken cereyan eden karmaşadan kurtuluşu Enuma Eliş (Kahramanlık Şiiri) okunarak yüceltilmiştir (Armstrong, 1998, ss. 19-20).

Tüm gerçekleşen siyasi olaylar, toplumların kaynaşması süreci sonucunda "Mezopotamya inanç sistemi" oluşmuştur. Bu inanç sitemi daha sonra Asur devletine aktarılacak sonraki süreçte, Anadolu ile yaşanan ticari etkileşimler sonucunda Hitit devletinin içlerine kadar sinecektir. Yapı itibarıyla Asur devleti, kendinden önceki Mezopotamya inanç sistemini içinde barındırmıştır. Mezopotamya'nın önemli tanrıları olan Samash, İştar (İnanna), Enlil olmadan kentte hiçbir şey gerçekleşemezdi. Bu tanrılar sistemine, Asurlular kendi baş tanrıları Asur'u da eklemiştir. Görüldüğü üzere baş tanrı toplumdan topluma veya kim güçlüyse buna göre değişebilmiştir. Yani baş tanrı unsuru ülkenin yöneticisinin güç düzeyine göre değişkenlik gösterebilmiştir. Yaşanılan tüm durumların tartışmasız tek güç otoritesi tanrı iyi bir olay yaşattıysa memnun, kötü bir olay yaşattıysa halkın yanlışına tepki göstermiş demektir (Pekşen, 2016, s. 64).

Mezopotamya halkı dünya var oldu olalı kutsal bir balçığın olduğuna inanmıştır. Sonraki süreçte bu kurak topraktan üç önemli tanrı (Apsu: Nehir-tatlı su tanrısı, Tiamat: Apsu'nun karısı ve tuzlu su tanrıçası, Mummu: Kaos-kargaşanın tanrısı) olduğuna inanmışlardır. Mezopotamya halkının balçığı kutsal sayıp onun adına mitoslar türetmesi bulunulan coğrafyanın özelliğiyle bağdaşır şekildedir. Böylelikle balçık tanrısal inanışta yerini almıştır. Toprak ve suyun birleşimi olan "Laham" adında bir tanrıları da inanç sistemi içinde kendine yer bulabilmiştir. Daha sonra yaratılan tanrılar ise Gökyüzü Tanrısı (Anshar), Denizin Tanrısı (Kishar), Gök Tanrısı (Anu), Yeryüzünün Tanrısı (Ea) olmuştur. Bu tanrıların özelliklerine göre dünyanın nasıl yaratılıp yönetildiğine dair açıklama getirmişlerdir (Bottero, 2006, s. 77). İnsanın yaşam sürdüğü doğal koşullar bütün yaşamını etkilediği gibi inanç unsurları açısından da etken rolü üstlenmiştir (Aygün, 2017, s. 81). Hitit ve Asur'da öteki dünya inanç benzerlikleri ve farklılıklarını incelemeden önce, Asurluların inanışının temellerine de bu şekilde değinilmiştir. Mezopotamya tabiri daha sonra Hurrilerin bu inanç unsurunu Anadolu'ya-Hitit topraklarına taşıdığında karşımıza çıkmıştır.

Asurlular öncesi Mezopotamya topraklarında birçok (Sümer, Akad, Babil, Elam) devlet yaşamıştır. Bu devletlerin gelişinden önce ise Mezopotamya, Kalkolitik Çağ'da

köy yapısındadır. Dünya üzerinde birçok halkta olduğu gibi doğa olayları ile bağdaştırılmıştır. Tarımsal hayatın ön planda olduğu her toplum gibi Mezopotamyalılar da bereketi ön planda tutmuştur. Bu inanç çerçevesinde "*Toprak Ana"* inanışına sahip olmuşlardır. Kalkolitik dönemin sonlarına yaklaşırken, Asurları da birçok yönden etkileyecek olan Sümerler (MÖ 3500) Mezopotamya topraklarına yerleşmişlerdir. Sümerler tanrılarına tapınmak için yüksek yapılar (Ziggurat) inşa etmişlerdir. Önemli şehir merkezlerine (Babil, Eridu, Ur, Lagaş) konuşlandırılmıştır. Yapı itibarıyla yüksek ve basamaklı bir yapıdadırlar. Tıpkı Hititler gibi Mezopotamyalılar da çok tanrıcılık inancına sahip olmuşlardır. Tanrılar statü bakımından birbirinden çok farklı konumda olup, Enlil, Anu, Enki (Ea) Sümerlerde üç büyük tanrı sistemi var olmuştur. Üç büyük tanrı dışında; Ay'ın Tanrısı Sin, Çoban Tanrı Dumuzi, Güneş'in Tanrısı Samaş gibi tanrılarda tapınım gören diğer tanrılardır. Tanrı listesi çok kalabalıktır fakat çok tapınım gören adı en çok zikredilen tanrı isimleri öz itibarıyla bu şekildedir. Tanrı için mabette hizmette bulunmak adına, düzenli hizmet işini yürüten dini görevliler (rahip-rahibe) bulundurulmuştur. Bu kadro kalabalık ve toplum tarafından saygı gören bir kadrodur (Memiş, 2015, ss. 66-67). Sümer tapınak sisteminin kayıt altına alma sistemiyle yazı icat olmuştur. Tapınak dini görevlileri aynı zamanda okuma-yazma bilmektedirler. Bu süreçten sonra tanrısal inançlar objelerin doğadaki karşılıklarını tasvir ederek doğmuştur. Oluşmuş bir "Ana Tanrıça" tasvirinden sonra da dini metinlere de kutsallık addedilmiştir (Yıldız, 2019, ss. 116-117).

II. HİTİTLER ÖNCESİ ANADOLU'DA İNANÇ SİSTEMİ

Hititlere ve birçok kavime ev sahipliği yapmış Anadolu, coğrafi tanımı ile Alp ve Himalaya Dağlarının oluşturduğu bir levhanın üzerindedir. Çok sayıda dağlar ve akarsularla çevrili bu topraklar bir yarımada görünümündedir. Bölgenin yarımada olması iklimi, Doğu Anadolu bölgesinin de dağlık olması hayvancılığı olumlu yönden beslenmiştir. Çeşitli iklim ve doğal zenginliklerle dolu bu topraklar, yaşama elverişli bir bölge olmuştur. Bu elverişli koşullar neticesinde Anadolu birçok devlet ve kavime ev sahipliği yapmıştır (Gökçek & Abacı, 2019, s. 9). MÖ 3. yüzyıl tarihine gelindiğinde bu topraklar şimdiki adlandırması ile anılacaktır. "Anatole" olarak tarihe bu adlandırma notu düşülmüştür. Ancak bu tanımın içerisine günümüz Anadolu sınırları değil, "Kuzey Suriye" topraklarını da dahil etmek gerekmektedir.

(Memiş, 2013, s. 3, Memiş, 2015, s. 103). Anadolu'nun coğrafi konumu Asya-Avrupa ve Afrika kıtalarıyla çevrili bir güzergahı ifade etmektedir. Bu toprağın komşuları; Batısı Akdeniz, Güneydoğusu Mısır ile Mezopotamya arasında yer almıştır (Memiş, 2013, s. 3, Memiş, 2015, s. 110). Yazıdan önceki dönem tarihöncesi olarak anılmıştır. Konumuzda da bahsedeceğimiz gibi Asur Ticaret Kolonileri Döneminde, Hititler ticaret vasıtasıyla yazı ile tanışmıştır. Anadolu'nun yazı öncesi döneme taş devri kültürleri denilmiştir. Bu dönemler; Paleolitik (Yontma taş), Mezolitik (Orta taş), Neolitik (Yeni taş) Çağları olarak üç gruba ayrılmıştır. İnsanlar toplayıcılık ve avcılık ile geçimlerini sağlarken, barınak olarak da ağaç ve mağara kovuklarında ikamet etmişlerdir. Neolitik Çağ ile yerleşik yaşama geçen insan, tarımsal faaliyetlere de başlamıştır. Kalkolitik Çağ'da ölü gömme adeti, ağzı açık bırakılan ve içinde ölü hediyeleriyle birlikte gömülen insan bedenlerinde rastlanılmıştır (Memiş, 2013, ss. 9-13). Tunç Çağı'nda Mezopotamya'nın önemli bilgi kaynaklarından Şamtahari Metinlerinde, Anadolu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Memiş, 2013, s. 16). Anadolu mezarlarından önemli inanç verileri sağlayan Alacahöyük ve Horoztepe'de Tunç Çağı'nda önemli bey mezarları tespit edilmiştir (Memiş, 2013, s. 17). Anadolu'nun tarihöncesi inanç yapısı hakkında bilgi verilerini arkeolojik bulgular sağlamıştır. Öteki dünya ile ilgili tarihöncesi verileri ise mezarlardır. Bu mezarlar-konumları ve içinden çıkarılan eşyalar sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak değinildiği için burada kısa bir bahsi geçmektedir. Konumuza dönecek olursak; Şamtahari Metinlerinde geçen bilgilere göre, MÖ 3. yüzyılda Anadolu topraklarında büyük bir devlet oluşumundan ziyade beylikler (krallıklar) yaşamaktaydı. Ayrıca bu kayıtlar içinde "Türki Kralı İlşu-Naildi" adında Türk kökenli bir kavmin bulunduğu bilgisi de yer almaktadır (Memiş, 2013, s. 23). Dağınık hâlde ve parça parça yerleşim kurmuş bu birlikler bir dış tehdit hasıl olduğunda, birleşerek savaşmışlardır (Memiş, 2013, s. 25). Mezopotamya-Anadolu ilişkileri ilk olarak MÖ III. binyılın da Akad Seferi ile başlamıştır. MÖ II bin yılında ise Hititlere ait kayıtlarda hangi kavimlerin yaşadığı, bu kavimlerin inançları ve duaları hakkında bilgiler vermektedir (Memiş, 2013, s. 27).

Bu bilgilerden biri de MÖ III bin yılında Kızılırmak ve Toroslar arasında Hatti adı verilen bir kavmin varlığından söz eder (Memiş, 2013, s. 28). Konumuz itibarıyla Hititlere, kültürel ve inançsal katkılar sağlamış Hattiler Anadolu topraklarına MÖ 2300

de gelmiş MÖ 7 yüzyıla kadar yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Gökçek & Abacı, 2019, s. 11).

Hattiler; Anadolu'nun yerli haklarındandırlar (Memiş, 2013, s. 28; Özdemir, 2021, s. 138). MÖ III bin yılında Anadolu da yaşam sürdükleri bilinmektedir (Gökçek & Abacı, 2019, s. 71). MÖ 2200 tarihine geldiğinde ise Hititlerin boyunduruğu altına girmişlerdir. Hattilerden, Hititlilere geçmiş olan inançsal unsurlar içinde Güneş tanrısı, Fırtına tanrısı Telepinu gibi tanrılar, Hatti menşeili tanrılardır. Ek olarak Karziş ve Zithariyaş gibi tanrılarda Hatti kökenli tanrılardır.

Hattuşa da bulunmuş MÖ 14-13.yüzyıla tarihlenen dinî metinlerde rahiplerin, Hattice tabirler kullandığına dair bulgular kayıt altına alınmıştır (Gökçek & Abacı, 2019, ss. 71-72; Akurgal, 2008, ss. 15-16). Hattiler din ve kültür konusunda Hititleri etkilemişlerdir. KUB II, 2 numaralı metinde tanrı mabedinin için yapılan bir ritüelden bahsetmektedir. Bu belge Hattilerin tanrılardan istekte bulunmak için ritüeller yaptıklarını kanıtlamıştır (Memiş, 2013, s. 29). Hititler, Hattilere ait Puruliyaş Yılbaşı Bayramında anlatılan Illuwianka Mitosunu kendi kültürlerine katmışlardır (Memiş, 2013, s. 30). Hattiler çok tanrılı bir dine sahip olup önemli buluntu alanları içinde; Horoztepe-Kültepe-Acemhöyük gibi alanlar bulunmaktadır. Buralarda tanrı heykelleri ve tapınım ibarelerinin yer aldığı bulgulara rastlanılmıştır. Horoztepe kazı alanında Hititlere ait

Ana Tanrıça heykeli bulunmuştur. Bu bulgu Hatti halkının tanrıları insan formunda düşündüklerini göstermektedir (Memiş, 2013, s. 31). Hattiler güneş, fırtına ve ay tanrısına da tapıyorlardı. Bu bilgileri kendilerinden sonra Hatti panteonunu kabul etmiş, Hititlere ait Yazılıkaya Açıkhava Mabedi gibi alanlarda görmekteyiz (Memiş, 2013, s. 33). Hattiler dışında bir diğer Anadolu halkı Luwilerdir.

Luwiler: Güney Anadolu'nun sahili etrafında ikamet etmişlerdir. Yumuktepe (Mersin), Gözlükule (Mersin-Tarsus) kazılarında elde edilen veriler bu halka ait bulgulardır. Ancak o dönem Luwi adıyla değil "*Arzawalı*" olarak anılmışlardır (Memiş, 2013, s. 35).

Hurriler: Anadolu'ya göç eden ilk kavimlerden biridir. Tarih "*MÖ 2800'lü*" yılları gösterdiğinde artık Anadolu da ikamet eder vaziyetteydiler (Yıldız, 2019, s. 133). Güneydoğu Anadolu'dan, Mezopotamya'nın kuzeyine kadar bir alanda ikamet ettikleri bilinmektedir. Bu kavim Mezopotamya kültürünü Anadolu'ya taşıyan önemli bir unsur

olduğundan konumuz açısından önemlidir. Ayrıca inanç yapıları, tanrıları, mitolojileri ile Hititleri etkiledikleri için geniş çaplı bir şekilde alt başlıklarda anlatılmıştır. Bu sebepten burada kısa ve öz bir anlatım gerçekleştireceğiz. Anadolu'nun Doğu Anadolu Bölgesinde, Kalkolitik Çağ'a kadar uzanan Hurrilere ait bulgulara ulaşılmıştır (Memiş, 2013, s. 38). Hurrilerin, Hititlere bıraktığı inançsal unsurlar içinde "*Baş Tanrı Teşup ile eşi Hepat*" ve "*Kumarbi Efsanesi*" aynı şekilde kullanılmıştır (Memiş, 2013, s. 42). Hurrilerin inançsal açıdan Anadolu'yu (Hititleri) etkilediğinin en büyük kanıtlarından biri Yazılıkaya'daki tanrı isimlerinin Hurrice olmasıdır (Yıldız, 2019, s. 138).

BİRİNCİ BÖLÜM
ESKİ ÇAĞ'DA ÖLÜME BAKIŞ VE KAVRAMLAR

1.1. ÖLÜM VE ÖTEKİ DÜNYA İNANCI

İnsanlık tarihine baktığımız da bir milyon yıldan daha da geriye giden uzun bir süreçte oluştuğunu görmekteyiz. Bu süreç içerisinde belki de insanlık tarihinin en önemli olayı yazının keşfi olmuştur. Yazının keşfi süreci yaklaşık beş binlik yıllık bir sürece tekabül etmiştir. Yazıdan sonraki dönemleri anlamakta yazı baş etken olmuşken yazı öncesi dönemin baş etkenini arkeolojik bulgular oluşturmuştur. Bu arkeolojik bulgular içerisinde bazıları; mağara resimleri, kap-kacak, silah ve mezar buluntuları yer almıştır. Bu bulgular bize Eski Çağ dönemiyle ilgili somut veriler sağlamıştır. Eski Çağ buluntuları arasında yer alan mezarlardaki kemiklerin fiziksel kısımlarını inceleyerek, bilimsel bulgulara dayanak olan bilim dalı ise Antropolojidir. Bilindiği üzere yazısız dönemleri anlamak ancak tarihe yardımcı bilim dalları sayesinde mümkün olabilmiştir. Arkeoloji, antropoloji ve etnoloji (tüm toplulukların; kültür, biyoloji ve fiziksel özelliklerini inceleyen bilim dalı) gibi bilimler tarihöncesi dönemi, yazı harici kaynaklar bularak anlamamızı sağlamıştır (Braidwood, 2008, s. 1).

Anadolu da tarihi çağlar, yazının Asurlular tarafından Anadolu'ya getirilişi ile başlamıştır. Hitit devletinin Anadolu dışı seferleri (Suriye-Haşşu şehri), I. Hattuşili MÖ 1650-1620 zamanında başlamıştır (Altaş, 2023, s. 23). Ticari faaliyetlerin kayıt altında tutulmasının kolaylaşması için iki tarafında yazıyı bilmesi gerekmektedir. Yazıyla Anadolu'dan önce tanışan ve ticari faaliyetleri kayıt altında tutan Asurlular (Kendilerinden önce Mezopotamya da yaşamış Sümerlerden yazıyı öğrenmişlerdir), Kanişte (Kültepe-Kayseri) yazı öğrenimi için bir okul dahi açmıştır (Sever, 1993, s. 55).

Bilindiği üzere çok eski dönemlere göz attığımız da insanlığın buzul dönemini yaşadığını görmekteyiz. Bu buzul dönemi sona erdikten sonra insanların dış dünyada ki hayatta daha aktif olduğu görülmüştür. Buluntular arasında günlük hayat malzemeleri ve beslenmeleri için kullanılan aletler ortaya çıkarılmıştır. Yakındoğu'ya (Ortadoğu, Akdeniz, Anadolu, Mezopotamya ve İran) gelindiğinde tahıl ekimi ve hayvan evcilleştirme gibi daha başka verilere ulaşmaktayız (Braidwood, 2008, s. 18). Hayvan toteminin Paleolitik Çağ'a (Üst Paleolitik) kadar dayandığı bilinmektedir. (Siddiq, 2019,

s. 144). Eski Çağ insanı hayattaki birtakım bağlantıları bulunan hayvanları mağaralara işlemiş sonrasında İnanç'a dahil etmiştir. İnançtan sonra totem ve ritüellere de dahil etmiştir (Siddiq, 2019, s. 142). İnsanın tanrıları kızdırmamak ve onu hoşnut etme çabası da Paleolitik Çağa kadar uzanmaktadır (Mutlu, 2014, s. 1). Ölüm kavramın genelliğine gelecek olursak; ölüm, dini, dili, ırkı ne olursa olsun hiçbir ayrım gözetmeksizin tüm insanların ve doğadaki canlı varlıkların tattığı bir durumdur. Durum böyle iken ölümün genelliği onu farklı coğrafyalardaki ve farklı inanışlardaki insanların çeşit çeşit yorumlamalarına neden olmuştur. Farklı yorumlamalar öncelikle ölümü anlamayı ve anlamlandırdıkları bu kavramın sonucunun nereye varacağını düşünmelerine neden olmuştur. Bu düşünce neticesinde, ölümün yaşamdan ayrılan ve bedenin bu dünyadan kaybolan bir varlık olduğunu çözümlemişlerdir. Bunun neticesi olarak ölüm, öteki dünya inancı zaman içerisinde ortaya çıkmıştır. Ölüm gibi soyut bir kavramı Arkeoloji, Antropoloji, Etnoloji gibi bilim dallarının incelediği maddi kanıtlar neticesinde anlamaktayız. Bu bilimler soyut kavram ölümü somut hâle getirmektedirler (Uhri, 2010, s. 22).

Ölüm kavramının genelliği ve her canlının başına mutlak gelebilecek bir hadise oluşu onu anlamaya çalışmayı yaygın hâle getirmiştir. Ölüme duyulan korku ve endişe, yok olmanın verdiği üzüntü hâli farklı senaryolarla teselli bulmaya itmiştir. Tamamen yok olma düşüncesinin zıttı olarak başka bir alemde- öteki dünya da var olabilme düşüncesine sığınılmıştır. İnsan zihni, yok olma duygusundan uzaklaştırdıkça rahatlama duygusuna kapılmıştır. Öteki dünya kavramı ise tıpkı bu dünya da olduğu gibi içi doldurulmuş kavram olmalıdır. Bu doğrultu da bir mekân, bir hikâye, bir devam ediş şekli ve dünya da olduğu gibi başka varlıklar olması gerekmektedir. Bunun sonucu olarak da ölüm sonrası anlatım için; mitleri, mitolojileri, ölünün doğru uğurlanması (ölü ritüelleri) gibi kavramlar oluşmuştur. Böylelikle öteki dünya inanışının içi doldurulmuştur (Demirsoy, 2018, ss. 12-13). Kişiler ölen yakınların tamamen yok olma düşüncesine karşıt bir görüş olarak öteki dünya kavramına sarılmışlardır. Tamamen yok olmayan ve varlığı başka bir alemde- öteki dünya da devam ettiren ruh kavramı ortaya çıkmıştır. Bu açıklama, yakınlarının yok olmasını kabullenemeyen insanoğlunun onun bir şekilde yaşamını devam ettirdiğine dair inancının bir tezahürü olmuştur (Uhri, 2010, s. 24). Başka alemde ruh olarak yaşamına devam ettiğine inanılan ölü yakını için ona verilen değere istinaden de gömü işlemleri, hediyeler ve törenler gerçekleştirilmiştir. Konumuzun

unsurlarından biri olan Asur devleti içinde durum bundan farklı olmamıştır. Asur devletinde; Ölen bir beden toprağa gömülüyor, maddi kalıntıları toprakla bütünleşip yok olurken manevi kalıntısı ruh yeraltı-öteki dünya da yaşamına devam ediyordu. Ölüm kavramının içine ise tabi ki inanç unsuru da dahil edilip ayrıştırılamaz unsurlar olduğu bilinmelidir (Bottero, 2006, s. 77).

İnanç sistemi ise; somut ve soyut kavramlar başlığı altında 2 gruba ayırmak mümkündür. Somut dediğimiz elle tutulabilir gözle görülebilirdir, bunun neticesinde inanç; doğa olaylarının takibi ve bunun yorumudur. Ayrıca mevsimsel olaylar, Güneş ve Ay'ın durumu ve insanın bunları yorumlamasıyla gerçekleştirdiği inanç davranışları somut inançtır (Eyüboğlu, 1987, s. 40). İnanma duygusundan sonra davranışsal olarak inancı yansıtan unsurlar arasında da ritüeller yer alır. Ölünün arkasından yapılan törenler, ritüeller zaman içinde aktarılarak bir sonraki döneme taşınmıştır. (Sağır, 2016, s. 280). İnanma duygusu deneme yanılma yoluyla değil insanın içinden gelen inanma arzusuyla alakalıdır. Eski Çağ insanı da doğaüstü olayları tanımlayamadığı durumlarda akıllarındaki belirsiz durumu inanç çatısı altına koymuşlardır. Olaylar insanı aşan ve sürekli tekrar eden bir döngü içinde takip ettiği için de insan, insanı aşan ondan daha büyük ve bu düzeni sağlayan kudretli bir varlığın olduğuna kanaat getirmiştir. Bu kavram elbette ki tanrı veya tanrılar olmuştur (Eyüboğlu, 1987, s. 37). İnanma arzusunun genelliği insani gereksinimlerin aynı çerçeve etrafında olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak "inanma arzusu" benzer olsa da inanç konusunda ayrıntıya indiğimiz de farklılıklar doğmuştur. İnanç; yaşanılan bölge, kültür, doğa, etkileşim gibi birçok unsurdan kaynaklı değişim göstermiştir (Akçay, 2021, s. 13). İlkel inanışlar ise birbirinden bağımsız gelişmiştir (Pritchard, 1999, s. 8). Ölüm kavramının adlandırılmasına tekrar dönecek olursak.

Kişiler ölen yakınların tamamen yok olma düşüncesine karşıt bir görüş olarak öteki dünya kavramına sarılmışlardır. Tamamen yok olmayan ve varlığı başka bir alemde öteki dünya da devam ettiren ruh kavramı ortaya çıkmıştır. Bu açıklama, yakınlarının yok olmasını kabullenemeyen insanoğlunun onun bir şekilde yaşamını devam ettirdiğine dair inancının bir tezahürü olmuştur (Uhri, 2010, s. 24). Başka alemde ruh olarak yaşamına devam ettiğine inanılan ölen yakını için ona verilen değere istinaden de gömü işlemleri, hediyeler ve törenler gerçekleştirilmiştir. Eski Çağ'da öteki dünya inancının var olduğunun en önemli kanıtı mezarlar ve mezar hediyeleridir. Bu maddi kalıntılar

sayesinde günlük yaşam eşyaları ölümden sonra yaşama inandıklarını kanıtlamıştır. Mezar kavramının oluşması ve ölülerini gömmeyi düşünen Eski Çağ insanı bunu ulaştıkları bilinç neticesinde yapmışlardır. Bu bilincin tarihi günümüzden yaklaşık 200.000 sene öncesine tarihlenmektedir. Günümüzden yaklaşık 30.000 yıl öncesinde insan ırkı Homo Sapiens, Homo Neanderthaller ve Homo Erectus dönemlerini yaşamıştır. Bu dönemler içerisinde Homo Neanderhallesis'in ölüsünü gömen ilk insan olduğu bilinmektedir. Maddi kaynak olarak buna ilk örnekte Zagros Dağlarındaki (Kuzey Irak) Şanidar isimli mağaradır (Gökçek & Abacı, 2019, s. 25; Fig. 1-2). Bilim insanı Ralph Solecki 1957 tarihinde burada bir kazı çalışması yapmış ve bu maddi kanıtlara bizzat ulaşmıştır. Bu kazı 1960'ta da devam etmiştir. 1960 kazısında mezarlarda çiçek kalıntısına rastlanmıştır. Özellikle toplanıp buraya öbek hâlinde koyulan bu çiçek kalıntıları cenaze törenine işaret etmektedir. Neanderthaller zamanından kalan iskeletlerin gömülmesi ve iskeletlerin bir bütün hâlde olması, hem ölülerini gömme bilincine sahip olduklarına hem de bu bilincin tezahürüyle ölülerini orta da bırakmayan bir bilincin varlığına işaret etmiştir. Farklı bir bakış açısı olarak da Neanderthaller 'den önce sayısı yalnızca 2 olmak üzere tam iskelet kalıntısına rastlanmamıştır. Bu da Neanderthaller 'den önce uzun insanlık tarihinde tam iskeletlere rastlanmaması ölü gömme bilincine ulaşmadıklarına işaret etmiştir. Neanderthaller döneminin fazlaca tam iskelet buluntusu barındırması bir bilinç içinde cesetlerin korunduğunu kanıtlamıştır (Uhri, 2010, ss. 28-31). Öteki dünya kavramının başlangıcı Neanderhaller'e kadar dayandığını görmüş olmaktayız. Ayrıca ölü bedenini saklama bilicinin bir başka işareti de Neanderthaller'in doksan beş bin yıl öncesine dayanan elli adet mezarına rastlanılması olmuştur. Ölülerinin mezarına öteki dünya için gerekli aletleri (taş alet, keçi boynuzu) ve yaşamı simgeleyen aşı boyasını[1] koymuşlardır. Çünkü kişi bu dünya da ölmüştür başka bir dünya da – öteki dünya yaşamına devam edecektir. Yalnızca mekân değişikliği yapılmıştır (Özbek, 2015, ss. 129-130).

Dünyada Eski Çağ insanına dair ilk iskelet buluntuları Şanidar (Irak) bulunduğunu bilmekteyiz bunun dışında örnekler ise; Le Moustier (Fransa), Cebel Irhoud (Fas), Tabun (İsrail) gibi mağaralarda bulunmuştur. Aynı zamanda yaşam alanı olarak kullandıkları

[1] Aşı boyasının öteki dünyayı temsilini anlatan ayrıntılı bilgiler için *bk*. Gürgen, 2022, s. 262.
Kırmızı ya da sarı demir madeninden oluşturulan kırmızı boya, kanı temsil etmektedir. Yakındoğu mezarlarında MÖ 6.000 yılı kadar eskiye giden aşı boyalı mezarlara rastlanılmıştır.

mağaralardaki mezarlar ebatça küçüktür. Mezar buluntuları olarak da dönemin gündelik eşyalarından; taş aletler ve yiyecek kalıntılarına da rastlanılmıştır. Eski Çağ; ölünün yaşamının öteki dünyada devam ettiğini düşünmesi, mezarda yaşamsal ihtiyaç ürünlerinin bulunması düşüncesiyle paralel seyretmiştir (Braidwood, 2008, ss. 81-82; Figür 3; Figür 4). Daha sonra Hitit ce Asur'da ritüelin bir parçası olarak kuş kurbanlarını tekrar karşımıza çıkacaktır. (Özbek, 2015, s. 130). Mezarlarda bulunan çeşitli eşyalar öteki dünyanın varlığına dair bir inanışa işaret etmiştir (Yıldız, 2019, s. 122).

Ölülerini ortaya bırakarak yabani hayvanların yemesine aldırış etmemek ve yahut ölüyü kaderine bırakıp kendi kendine toprağa karışmasını sağlamak ölüm kavramına duyulan bilinçsizliktir. Ancak iskeleti muhafaza etmek, değer vermek ölüme ve ölüye duyulan saygıya işaret etmiştir. Ölüyü mezara koymadan evvel ön hazırlık aşamasında toprak 50 cm civarı bir alan kazılır, temizlenir, içerisi ölümden sonra yaşamı temsil eden kırmızı aşı boyasıyla boyanır. Ölü; anne karnı pozisyonu olarak da bilinen cenin pozisyonuna getirilmektedir. Daha sonra yatış hâlini alan ölünün baş altına yastığı temsilen bir taş yerleştirilmektedir. Yerleştirilen bu taş ölünün bir uyku hâlinde olduğunu düşündükleri fikrini de desteklemektedir. Dünya aleminden gidip öteki dünya alemine ulaşacak olan ölü için mezar hediyeleri alana yerleştirilmektedir. Ölünün günlük kullanım eşyalarının yanı sıra başka bir hayata uyanacağı inancını destekler nitelikte yeme-içme malzemeleri mezara yerleştirilmiştir. Öteki dünyaya uyanan ölü, mezar hediyeleri sayesinde başka dünya da hayatına devam etmekte ve bırakılan yeme-içme malzemesi sayesinde aç kalmamaktadır. Ölü gömüldükten sonra da ona olan sorumluluk devam etmekte geride kalan yakınları öteki dünyaya uğurladıkları ölünün bedenini ve hatırasını korumak istemektedir. Bunun içinde büyük bir taş kütlesiyle mezarı kapatmışlardır. Ancak günümüzün tam aksi olarak ölü yakınları günlük hayatlarına hemen uyum sağlamışlardır (Özbek, 2018, s. 215). Artık ölümün yaşamdan tamamen ayrılan bir kavram olması, ölüye duyulan saygı, coğrafya, kültür gibi kavramlar sonucunda gömme geleneklerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Her yeni öğrenilen kavram birbirini beslemek üzere zincirleme bir inanış ağını meydana getirmiştir. Ölüm, tamamen bir yok oluş olarak düşünülseydi eğer insanın başka bir yaşamda-öteki dünya da herhangi bir ihtiyaca sahip olacağı fikride düşünülemezdi. Başka bir evrende-yeraltı-öteki dünya, başka bir yaşam sürülmesi demek yaşamın bir şekilde devam edeceği ihtimalini de içinde barındırmıştır.

Mezopotamya coğrafyasında da ölüm hakkında düşünceler ve eylemler Eski Çağ insanından fazlaca farklı bir düşünce göstermemiştir. Mezopotamya da ölümden sonra yaşama inanıldığına dair izler mezar buluntularından tespit edilmiştir. Mezarlarda bulunan kırmızı boya ve yeme-içme malzemeleri, başka bir hayatın mümkünlüğüne işaret etmiştir. Hayatı tamamıyla son bulan bir ceset için ihtiyaçlar listesi bulunmaz ama başka bir dünya da yaşama ihtimali düşünülüyorsa ihtiyaçlarda devam eder (Nıssen, 2004, s. 42; Fig. 5). Mezar buluntularını anlamlandırmakta bizlere yardımcı olan diğer bilim dallarına dönecek olursak; Eski Çağ'ın tarihöncesi dönemi somut buluntuları olan mezarları anlamakta yardımcı olan bir diğer bilim dalı Jeolojidir. Jeologlar mezar kalıntılarının bulunduğu alanları (mağara, kayalık), tarihlendirilmesinde yardımcı olmuştur. Sonraki bölümlerde ele alacağımız mezarlarda bulunan hayvan kalıntıları ile ilgili bilgileri de Paleontoglar'dan öğrenmekteyiz. 1960 yılında Şanidar (Irak) mağarasındaki mezarda çiçek buluntularına rastlanılmıştır. Şanidar mağarası buluntuları tarihi MÖ 8650-MÖ 3000 aralığındadır. Bu buluntu yan yana ve öbek hâlindedir. Bilinçli ve bir amaç uğruna oraya yerleştirildiği düşünülen çiçekler, cenaze törenine işaret etmiştir. Öbek şeklinde bulunan bu çiçek buluntusunu anlamlandırmamızı sağlayan bilim Paleobotanik olmuştur. Tüm bu bilim dalları sayesinde yazıdan önceki dönemi doğru anlamamız sağlanmıştır (Braidwood, 2008, ss. 3-150). Ölümün tecrübe edilemez oluşu farklı coğrafya ve bölgelerden insanların onu farklı yorumlamalarına neden olmuştur (Polat, 2021, s. 3). Yazısız dönemin önemli veri kaynaklarından olan mezarlar bu yüzden büyük önem taşımaktadır.

Eski Çağ inanç yapısını anlamak için mezarlar, mezar buluntuları önemlidir (Sevinç, 2007, s. 2778). Hitit ve Asur'da yakılan, gömülen kral ve kraliçeler için törenler düzenlenmiştir. Törenlerin sorunsuz geçmesi ve ölüm yolculuğunun tamamlanması için hiçbir hata yapılmamalıdır. Hatasız bir tören için tüm kral ve kraliçelere ait törenin uygulayıcısı listeler oluşturulmuştur (Sevinç, 2007, s. 2779). Hititlerde, yakılan kral ve kraliçe kemiklerinin toplandığı alan Ukturi'dir. "SAL SU.Gİ" denilen "Büyücü Kadın" ölüm törenlerini yönetmiştir. Ölü törenlerinin 7. Gününde sunu-kurban yapılıp ağıt söyleyen kadınlar (dara) ağlamışlardır. Hitit ve Asur kültürlerinde kadınlar büyücü ve doktor-ebe rollerini üstlenmişlerdir (Darga, 2020, ss. 205-206). Öteki dünyaya yolculuk ve ruhun huzuru Asurlular içinde büyük önem taşımaktadır. Mezarlar kutsal alanlardır ve her türlü saygısız davranıştan uzak kalması gereken yerler olarak görülmüştür.

(Kırschbaum, 2020, s. 154). Mezarlardan sonra ölüye dair yapılan başka vazifelerde doğmuştur.

Gömme gelenekleri ritlere ritler de ritüellerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ritler'in ritüeller hâline gelmesiyle de devamlılık arz eden bu gelenek ölü gömmenin dinsel boyutunu ortaya çıkarmıştır (Uhri, 2010, ss. 28-31). Böylelikle inancın baş yapısı olan ve inancı ortaya çıkarmış olan ölüm ve ölüm korkusu gibi yeni kavramların doğmasına neden olmuştur. Ölümün korku veren soğuk yüzü inanç sistemlerin ortaya çıkmasında kilit nokta olmuştur. Ölüm; Eski Çağ insanına göre korku ve karmaşayı içinde barındıran bir duygudur. Ölülerin hayatta kalan yakınları, bu duygulardan kurtulmak adına bilmedikleri soyut kavram ölümü, ritüellerle daha bilindik elle dokunulur(somut) bir hâle getirmiştr. Ritüellerin yapılmasın da ki amaç; kalanlar için huzur ortamını daimî kılmaktır. Bu kavramlardan sonra da kült, ölü kültü, kurban, libasyon (sıvı sunu), ölü yemeği gibi alt kavramlar oluşmaya başlamıştır. Libasyon kelime manası olarak "içki kurbanı" demektir (Erbaşı, 2023, s. 826). Bu kavramları hepsi öteki dünyaya uğurlanan ruhu sorunsuz yollamak ve kalanların huzurunu sağlamak içindir. Daha sonraki başlıklar altında inceleyeceğimiz gibi Hitit ve Asurlarda da ritüellerin eksiksiz olması mühimdi şayet ruh öteki dünyaya ulaşamazsa "kötü ruh" olarak dönüp kalanları rahatsız edeceği inancı hakimdir. Ruhu huzursuz etmeden kurallara uygun törenler yapabilmek içinde dini görevlilerden (rahip-rahibe, Hititlerde kocakarı) yardım alınmıştır. Bilinçsiz yapılan bir tören, ruhu kızdırabilir ve sonsuz bir gazaba neden olabilirdi. Bu dinî görevliler ölü törenlerinde görev almış bu törenler (ritüeller) zaman içerisinde gelenekselleşmiştir. (Akçay, 2017, ss. 3-4). Öteki dünya-yeraltıyla ilgili başka bir kavramda arınmadır. Arınma törenlerinin yapılış amacı içeriğini sonraki başlıklar içinde ayrıntılı olacak irdelenecektir.

Hititlerde arınma törenleri yapılmadan tanrıya tapma eylemi olumlu karşılanmazdı. Tıpkı Eski Çağ inancında hâkim genel görüş olan; ölülerin kötü ruhlarının yaşayanlar arasında gezdiğine inandıkları gibidir. Öteki dünyadan gelen bu ruhu göndermek için ayinler yapılmıştır. (Bryce, 2003, s. 202). İşte böylelikle Eski Çağ insanının öteki dünya ve ruh hakkındaki fikirlerine ulaşmaktayız. Bu fikirlere kimisi maddi mezar kalıntıları tasvirler ile kimisi Tunç Çağı'nın Bin Tanrılı İli Hitit, örneklerinden anlamaktayız.

Ana Tanrıça İnancı: İnsanın bilinmeyeni açıklamaya çalışması, doğa olaylarının nedenini kendilerinden üstün bir varlığa atfetmeleri tanrı inanışının yapı taşını oluşturmuştur. Bu düşünceye R. Otto'da Kutsalın Tasarımı (The Idea of Holy) kitabında yer vermiştir. Otto'ya göre; *"insanın bu merak duygusu inancın da yapı taşını"* oluşturmuştur. İnsanın doğaya duyduğu bu keşfetme duygusu onu bir şekilde kendini ifade etme yoluna itmiştir. Yazısız dönem için bu ifade şekli mağara resimleri ile mümkün olmuştur. Doğa olaylarına açıklama getirme, evreni anlama daha sonrasında hikayeci bir anlatımın, mitosların doğmasına zemin hazırlamıştır. Öteki dünya inanışına dair bilgilerimize kaynaklık etmiş mitoslar bu şekilde oluşmuştur. Eski Çağ insanı için hayati bir öneme sahip geçim kaynağı toprak, büyük bir öneme sahip olmuştur. Dolayısıyla, ilkbaharda toprağın yeniden canlanması-verimli olması kutsal görülmüştür. Bu görüş neticesinde Paleolitik Dönem de Ana Tanrıça Kültü ortaya çıkmıştır. Bu kült evrensel bir kaynak olan toprağa bağlı olduğu için tüm toplumlarda görülmüştür. Kadın bedeni ise doğurganlığı hasebiyle bu inanca uygun görülmüştür. Yeniden bir insanın oluşmasına vesile olan kadın bedeni, hamile ve çıplak olan bir figürle karşımıza çıkmaktadır. Ana Tanrıça figürü toplumdan topluma değişen farklı adlandırmalarla karşımıza çıkmaktadır. Bu durum kadın bedeninin doğurganlığının her toplumda dikkat çeken ve kutsiyet addedilen bir durum olduğunu gözler önüne sermiştir. Sümerler 'de İnanna, Mısır'da İsis, Babil'de İştar isimler değişse de öz itibarıyla aynı inanışlar olmuştur (Armstrong, 1998, ss. 16-17). Bu inanış neticesinde mitolojik anlatımlarda sıkça bu isimlere rastlanmıştır. Öteki dünya kavramına dair inanç doğrultusunda faydalandığımız İnanna'nın Yeraltına İnişi mitosu da buna örnek olarak verilebilir. Bu yüzden bu figür konumuz açısından önem arz etmiştir. Hititlerin Krallık dönemine ait Boğazköy'de bir mühre rastlanılmıştır. Bu mühür de oturan bir tanrıça ve ellerinde kuş ve kap tuttuğu görülmüştür (Roller, 2004, s. 61). Eski Çağ insanı yerleşik hayata geçip tarıma başladıktan sonra ürünlerin çıkmasını doğumla özdeşleştirmiştir. Kadın doğurganlığı ile bolluğun ve bereketin simgesi olmuştur. Bunu toprak ana tabirinden de anlamaktayız. Topraktaki üründen sorumlu kişi de kadın olmuştur. Çünkü; ikisi de bereket-bolluk kavramlarıyla özdeşleştirilmiştir (Polat, 2021, s. 6).

Anadolu'da, Kybele olarak bildiğimiz Ana Tanrıçanın varlığını Strabon dan öğrenmekteyiz. Günümüz Afyonkarahisar sınırları içerisinde Frig anıtıyla birlikte inşa edilmiş bir kadın tasviri olarak da karşımıza çıkmaktadır (Akurgal, 1998, s. 133).

Ana tanrıça inancı kadın bedenindeki doğurganlık nedeniyle başlamış bu inanış tüm toplumlarda yaygın olarak görülmüştür. Kadın bedeni bereketin simgesi hâline geldiği dönemlerde inanışta kadın tanrıça figür ağır basmıştır. Bu inanış çerçevesinde Anayanlık kavramı dahi bağlantılı olmuştur. Anayanlık; kadını ön plana çıkaran ve genetik mirasın kadın tarafından aktarıldığına dair inanıştır. Burada ki önemli husus güç ve saygınlık ne yöndeyse insanların o yöne doğru bağlantı kurmuş olmalarıdır. Gücün ilerlemesine paralel olarak; unvan ve mülkiyet sahibi olmanın yolu kadın ile akrabalık bağının olmasından geçmiştir. Koca, erkek kardeş ancak kadının varis olmasıyla dolaylı yönden mülkiyet sahibi olabilmiştir. Sonraki yüzyıllarda kadının etkinliğinin zayıflamasına paralel olarak da tanrıça inancı da zayıflamıştır (Stone, 2000, ss. 64-65).

Ana Tanrıça inancı çoğunlukla paganizmde yaygın bir inanıştır. Toprağın bereketini simgeleyen bir inanış olarak Anadolu'da da karşımıza çıkmaktadır (Aksu, 2022, s. 65).

Anadolu'nun anaerkil bir yapıda olduğu Eski Çağ döneminde, kadın vücudu doğurganlığı hasebiyle bereketin sembolü hâline gelmiştir. "Toprak Ana" gibi tabirlerde bu düşüncenin ürünüdür. Doğa nasıl ki çeşit çeşit yiyecek sunuyor, İlkbaharda yeniden doğup sonbaharda ölüyor ise kadın bedenide bu duruma eş değer görülmüştür. Bu dönemdeki bilgi eksikliğinden kaynaklı olarak erkeğin dünyaya bir çocuk getirmekteki payı bilinememiştir. Bu duruma istinaden de Kadın Tanrıça (Kybele) inanç alanında yer edinmiştir. Hitit dönemine gelindiğinde ise (Tunç Çağı) Kybele isminin yerini Kubaba, Kuvava, Kupapa isimleri almıştır. Başka devletlerin tabirinde ise; Hurriler de Hepat, Helenlerde Artemis, Tokat ve Kayseri de Ma isimleri ile anılmıştır. İsimler değişse de öz itibarıyla doğurgan-bereketli tanrıça inancı aynıdır. Anadolu da yeni yıl baharın başlangıcı (21 Mart) olarak Ana Tanrıçaya ithafen kült şehirlerinde bayramlar düzenlenmiştir. Bu kült şehirlerinde bazıları; Sardes, Pessinius, Hierapolis'tir. Günümüz de kutlanmakta olan Nevruz Bayramı bu inanışın bir uzantısıdır (Yıldız, 2019, ss. 10-11-12, Aksu, 2022, s. 71). Hepat her zaman dişil bir özelliğe sahip değildir, söz konusu öteki dünya-yeraltı dünyasına gitmek olunca eril özellik kazanıyordu. Özellikleri arasında ölen kişiye öteki dünya-yeraltı dünyasında yol göstermekte vardır. Hitit inancına göre dünyada batan güneş, öteki dünya-yeraltında doğmaktadır. Güneşin Tanrıçası Hepat da bu durumda yerin altına inmektedir. Güneş Tanrısı Hepat'ın Eski Yunan tanrılar sisteminde

Ana Tanrıça- Tanrıça Hera adı ile geçmektedir. Athena ise onun savaşçı yönü ortaya çıktığında kullandığı ismidir (Aksu, 2022, ss. 67, 72-76, 80).

Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (MÖ II. Bin) Sümerlerin kültür mirası Anadolu'ya aksettirilmiştir. Daha sonra bu kültürel birikimi de Anadolu aracılığıyla batılı devletlerin kültürüne geçmiştir (Yıldız, 2019, s. 14).

Eski Yunan inancına göre de Tanrıça Rhea Kybele yerine koyulan bir tanrıçadır. Kybele'nin Kutsal Taşı olduğu düşünülen taşın Anadolu'dan alınarak Roma'ya getirilmesi, Kybele'nin farklı ad ile anılmasına neden olan paralel bir düşüncededir. Hıristiyanlığın içinde de Ana Tanrıça-Kybele inanışı yer almaktadır. Artemis, Hıristiyanların Ana Tanrıçası olarak görülmüştür. MS 431'de ise Hıristiyanlar Hz. İsa inancının bir neticesi olarak Meryem Anayı da Ana Tanrıça olarak görmüşlerdir (Yıldız, 2019, ss. 17-18). Ek bir bilgi olarak da Mezopotamya da yazının icadı sonrası doğadaki objelerin tasvir edilmesiyle Ana Tanrıça inancı ortaya çıkmıştır (Yıldız, 2018, s. 111). Neolitik Çağ'a ait Ana Tanrıça bulgularından Orta Anadolu Çatalhöyük-Hacılar bulguları önem taşımaktadır (Roller, 2004, s. 46).

Anadolu da ise; Kalkolitik dönemde Ana Tanrıça figürüne tapmanın iyi örneklerine rastlanılmıştır (Yıldız, 2019, s. 122).

1.2. ÖTEKİ DÜNYA İNANIŞI

Kozmoloji insanoğlunun evrenin nasıl yaratıldığına dair fikirlerinden oluşmaktadır. Kozmoloji içerisinde inanç (ölü kültü-ata kültü) ve ritüeller barındırmıştır. Evrenin nasıl oluştuğuna dair fikri olan insan, önce bunu mitolojik olarak anlatır sonrasında öteki dünya için atasına yardımcı olur, onun düşmanlığını kazanmaz. Aksi takdirde zorlaşan bir ölüm yolculuğu demek ölü ruhun kalanlara eziyet etmesi demektir (Cengiz, 2024, s. 456). Bu eziyet tabi ki öteki dünyadan somut olarak gelip de açıkça yapılan işler değildir. Öteki dünyaya gitmiş bir ölünün geri gelmesi mümkün değildir. Ancak soyut olarak doğa olaylarıyla insanı korkutabilir ve ona zarar verebilir. İnsan yaradılışı gereği kendini ön planda tutma özelliğine sahip olmuştur. Kendi yaşamını sürdürdüğü alanı da özel kabul edip burayı merkez olarak görmüştür. Dünyayı bir merkez kabul edip evrene dair düşünceleri de bu inanış neticesinde şekillendirmişlerdir. Dünya merkez kabul edilmek üzere evren ve evrenin unsurlarını dünya ile ilişik görmüşlerdir.

Bu doğrultu da evrenin yaradılışı ile ilgili fikirler gelişmiş ve bu fikirler anlatıma dönüştüğünde mitoslar oluşmuştur. Kısaca insan; evrenin merkezi neresidir sorusuna yanıt bulup bu yanıt doğrultusunda dünya ve dünya dışı olaylara bir açıklama getirmiştir (Demirsoy, 2018, s. 9). Mezopotamya da evrenin yaratılışına dair bilgiler ve cehennem inanışını *Enkidu ve Gılgamış* metinlerinde görülmektedir. Evrenin oluşumunun başlangıcı şu satırlarla ifade edilir;

Gök topraktan uzaklaşınca
Toprak gökten ayrılınca
İnsanın adı verilince
An Gök'ü götürünce
Enlik toprağı götürünce (Yılmaz, 2000, s. 582).

Mezopotamya inanç sisteminin büyük bir çoğunluğu Sümerlere aittir. İnanış, kültürel miras olarak daha sonra da Asurlara geçmiştir. Tanrılar önem sırasına göre sıralanmıştır ve listenin en başında *Tanrı Enlil* yer almıştır. Evrenin oluşumu ise yaratıcı tanrılara borçlu olduklarına inanmışlardır. Üç katmanlı olarak düşündükleri evrenin en tepesinde – gökte de Tanrı Anu'nun ikamet ettiğine inanmışlardır. Aynı zamanda Anu göğün ta kendisi olarak da görülmüştür (Aygün, 2017, ss. 85-86, Krebernik, 2022, s. 59).

Mezopotamya uygarlıklarına göre evren ve çevresindeki doğa unsurları kendileri gibi zayıf bir insan tarafından oluşturulamazdı. Evreni 3 tabakadan oluşan en alt tabakasında yeraltı-öteki dünya olduğuna inanmışlardır. Tanrıları, insanlardan ayıran en büyük özellik ise ölümsüz olmalarıdır (Bottero, 2006, s. 77). Bu büyük evrenin ve düzenin ancak onun kadar yücelikte yaratıcılara ihtiyacı vardır. Tanrılar ile ilgili düşündükleri başka bir unsurda, kargaşa ortamı olmuştur. Mezopotamyalılar; tanrıların kendi aralarında gövde gösterisi yaparak savaştıklarına inanmışlardır. Yeryüzünün Tanrısı olan Ea'nın oğlu Marduk aynı zamanda Güneş'in de tanrısıdır. Tanrı Tiamat ile Marduk bir savaş yapar ve galibiyet Marduk'un olur. Marduk şerefine Babil'e tapınak (Ziggurat) inşa edilir, çeşitli ritüeller gerçekleştirilip tören son bulur. Bu mitosta hem Marduk yüceltilmiş hem de Babil'in *Tanrının Evi* olduğuna dair vurgu yapılmıştır. Görüldüğü üzere mitolojik ögeler insanın evreni anlama düşüncesini ve inanç şeklini yansıtmıştır. Mitosun sonrasında insanın yaratılışından da bahsetmiştir. İnsanın yaratılışı bir amaç uğruna olduğu için evrenin sistemiyle ilişkili olmuştur. İnsanın yaratılışını Mezopotamyalılar tanrıya hizmet amaçlı olduğunu düşünmüşlerdir. Bu nedenle insanın yaratılması tanrılarla ilişkili olmuştur. Tanrıça Apsu'nun eşi Kingu'nun kanıyla

harmanlanmış toprak (balçık) çamurlaştırılıp insanın oluştuğuna inanmışlardır. Tanrı kanından, tanrıyla aynı öze sahip olarak yaratılan insanın tanrılardan tek farkı güçsüz ve ölümlü olmalarıdır (Armstrong, 1998, ss. 22-23, Aygün, 2017, s. 68, Pekşen, 2018, s. 554). Mezopotamya inancına göre; devleti, ülkeyi, bölgeyi yöneten bir yönetici olduğuna göre evreninde bir yönetici unsuru bulunmalıydı. Bu unsur tanrılardır. Görüntüsü açısından insanı andıran tanrılar, kudret bakımından insandan kat be kat üstün donanımlara sahip varlıklar olarak düşünülmüştür. Şayet insandan üstün vasıfları olmasa koca evreni nasıl ve ne şekilde yönetebilecek durumda olurlardı. Doğa olayları ve göğün hareketlerini takip edilecek kadar şaşkınlık uyandırmıştır. Bu durumun tezahürü olarak da göğün hareketleri sürekli takip edilerek anlamlandırılmaya çalışılmıştır (Aygün, 2017, s. 84).

Bilinmeyeni bilinenle açıklama girişimi de evreni ve evrenin düzenini sağlayan tanrıları anlamayı kolaylaştırmıştır. Mezopotamya da insan ve evrenin varoluşu tanrılara dayandırıldığı için en gösterişli ve büyük yapılar onlara ithaf edilmiştir (Köroğlu, 2012, s. 68). Eski Çağ Mezopotamya'sında evren dünya ile gökyüzü olarak ayrılmıştır. İnsan yaşamı bulunduğu coğrafyayla bütünleşik hâldedir. Bilmedikleri varlıkları, bilindik ifadelerle tanımlamışlardır. Eski Çağ insanı ilk olarak, avcılıkla uğraştığı zamanlar tanrıları hayvanlara benzetirken sonrasında (MÖ 3000) tarımsal hayat geçişle tanrıları insana ait özelliklerle tanımlamışlardır (Ay, 2013, ss. 2-3). Mezopotamya inanç sisteminde; tanrının evrenin yaradılışını koordine edişinin dışında, evrendeki her şeyin kader tayinini de koordine ettiğine inanılmıştır (Pekşen, 2016, s. 55). Mezopotamya inanç yapısı içerisinde; tanrıların yaratılışı ve evrenin var oluşu doğaüstü anlatımlarla anlamlandırılmaya çalışılmıştır (Aygün, 2017, s. 83). Hitit inancına göre; Mısır ve Mezopotamya dinlerinin zıttı olarak, insanları uçuk ve anlaşılması zor düşüncelere yöneltmez. Kadercilikten uzak durur ve tanrılara karşı korku duymamayı öğretir. Ayrıca Hititlerin evren hakkındaki genel görüşleri de 3 katmanlı (Gökyüzü-Yeryüzü-Yeraltı) bir yapıda olmasıdır. Gökyüzü katmanında; tanrılar, yeryüzü katmanında; *Tanrı Ea* yaşamakta nehir, deniz ve göller bulunmaktadır. Yeraltı katmanında ise; yeraltı-öteki dünya tanrısı ve ölen insanların yaşam alanı bulunur. Hitit inanç yapısında su kenarları (göl, deniz, pınar, akarsu) ve çukurlar yeraltı-öteki dünyaya açılan kapı görevindedir. Çukurlarda çeşitli ritüeller yapıp yeraltı-öteki dünya ile iletişime geçtiklerine inanmışladır. Hitit inanç sisteminde ölülerin nehir vasıtasıyla yeraltı-öteki dünyaya

ulaştığı inancı yokken bu inanç Mezopotamya kültürünü taşıyan (Asur, Akad, Babil) devletlerde görülmüştür (Oral, 2012, s. 153; Figür 6). Asur devleti evrenin yaratılışı ve tanrılar listesini Sümerlerden alırken; mitolojik ögelerin büyük bir çoğunluğunu Babillerden almışlardır (Aygün, 2017, s. 88). Asur devleti yaptığı tüm işleri, özellikle savaş ve galibiyeti, evrenin düzeni için tanrı adına yaptıklarına inanmışlardır (Kırschbaum, 2020, s. 160). Evrenin yaratılışı mitlerine ve apsu-tatlısu inanışına kadar geriye gitmektedir. Suya olan temizlenme ve kutsal sayılma inancı Hititlerde de görülmüş bir inanıştır (Ay, 2013, s. 7). Tanrılar dünyayı yöneten otoriteler olarak görülmüştür. Kral nasıl sarayda, yönetim sınıfı (ailesi) ve hizmetlileriyle birlikte yaşıyor ve ülkeyi buradan yönetiyorsa, tanrı ve tapınakta aynı sistemde düşünülmüştür. (Bottero, 2006, s. 64). Ölüm kavramının adlandırılışına tekrar döndüğümüzde ise; ölüm tamamen bir yok oluş olarak düşünülseydi eğer, insanın başka bir yaşamda-öteki dünya da herhangi bir ihtiyaca sahip olacağı fikride düşünülemezdi. Başka bir evrende-yeraltı-öteki dünya, başka bir yaşam sürülmesi demek yaşamın bir şekilde devam edeceği ihtimalini de içinde barındırmıştır (Childe, 1994, ss. 101-102). Asur ve Hitit Devletlerinde; bilindiği üzere yeraltı-öteki dünya evren katmanlarından biri olarak nitelendirilmiştir.

Asurlular; Evrenin 3 katmanlı yapısı içerisinde en alt katmanında ölülerin ikametgahı *yeraltı dünyası* olduğuna inanmışlardır. Tıpkı ülkeyi yöneterek düzen oluşturan kral gibi bu dünyanın da bir yöneticisi bulunmaktadır. Yeraltı dünyasının yöneticileri *Tanrı Nergal* ve *Tanrıça Ereşkigaldir*. Yeraltı-öteki dünya tanrı ve tanrıçalarının isimlerine yazılı metinlerde sık sık rastlanılmıştır. Evrenin bir katmanı olarak düşünülen yeraltı-öteki dünya katmanı inancını Hititlerde de görmekteyiz. Hititlerin evren inancına baktığımız da ise burada bir farklılık oluşmaktadır. Hititlere göre; Evren yalnızca iki katmandan oluşup (Gökyüzü-Yeryüzü) yeryüzü katmanı ile yeraltı katmanı aynı katmandadır. Burada iki devletin ayrışan yönünü görmekteyiz; Hititler yeraltı-öteki dünya katmanını yeryüzü katmanıyla aynı kategoride değerlendirirken, Asurlular yeraltını ayrı bir katman olarak değerlendirmişlerdir. (Sevinç, 2007, ss. 235-239; Figür 7-8). Yapı itibarıyla gök iyiliklerin (cennet) mekânı iken yeraltı-öteki dünyası kötülüklerin (cehennem) mekânı olarak kurgulanmıştır (Aygün, 2017, s. 90). Büyü ritüellerinde de sık sık yeraltı-öteki dünya katmanına ait olduğu alana kötülük göndermek için yapılan uygulamaları göreceğiz. Aynı zamanda arınma ritüellerinde de kötülüğün gönderilerek arınmanın sağlanacağını düşünülen mekân yeraltı-öteki dünya sık

sık karşımıza çıkmaktadır. Asurların inanç konusunda etkilendiği kendi coğrafyası olan Mezopotamya ya geldiğimiz de ise göğün cennet gibi adlandırılmalarına rastlanılmıştır. Mezopotamya da yaratıcı tanrı *AN* simgesiyle anılır. Gök ve cennet gibi anlamlara gelir (Krebernik, 2022, s. 46; Figür 9). Asur ve Hititlerde cehennem *damu'dur*. *Damu* karanlık yer anlamında kullanılan bir kelimedir (Eyüboğlu, 2007, ss. 308-162). Görüldüğü üzere her iki devlette yeraltı-öteki dünyayı karanlık bir dünya olarak adlandırmışlardır. Ritüel ve büyü metinlerinin dışında hatırı sayılır bir oranda yeraltı-öteki dünyaya dair veri kaynağı olarak mitolojik kaynaklar karşımıza çıkmaktadır.

Hititlere ait mitolojik bir anlatım olan *Kumarbi Şarkısı*[2] öteki dünyaya atıfta bulunur. (Karauğuz, 2021, s. 24). Mitolojik anlatımın yeraltı-öteki dünya ile bağlantısına mitoloji başlığı altında geniş bir şekilde yer vereceğiz. Ayrıca evrenin varlığına dair uygulamalarında varlığı her iki devlet için aşikâr bir husustur. Bu törenlerden biri olan, Hitit ve Asur halkı mevsimsel törenlerde; halk kendi hayatı ve evrenin devamı için törenler yapar ve böylece kendi hayatının ve evrenin varoluşunu garantilemiş olur (Gaster, 2000, s. 47).

1.3. KÜLT KAVRAMININ ÖTEKİ DÜNYA İNANCINDAKİ YERİ

Kült kelimesi köken itibarıyla yabancı bir kaynak olan *Fransızca* kaynaktan dilimize yerleşmiş bir kelimedir. Köken itibarıyla *Latince, cultus* kelimesinden oluşmuştur. Kült kavramı kapsamlı bir kavram olup yerel dinsel törenlerin tamamını içine alan bir kavramdır. Dinsel törenlerin kült olarak anılması için doğaüstü bir unsura ihtiyaç duyulmaktadır. Bünyesinde sıradanlık barındıran hiçbir unsur kült nesnesi olarak görülmemiştir. Ancak ve ancak bünyesinde güç ve üstünlük barındıran, yapılacak törene layık olanlar, kült nesnesi olarak görülebilmiştir. Kültlerde yer alan isimler; kült 'ün ait olduğu bölgenin kahramanı, kraliçe ve kral gibi isimler olabilmektedir. Yapılan törenler kusursuz ve bilinçli olmak zorundaydı. Bunun için bilirkişi (rahip, rahibe) törenlerde hazır bulundurulmuştur. Törenlerin sürekli olarak yıllar içinde aktarılması da gelenekselleşmesine vesile olmuştur (Akçay, 2021, s. 15). Kült kavramına gelecek olursak da bir duruma kült denmesi için; inanılan bir yaratıcının olması gerekmektedir.

[2] Kumarbi şarkısı ayrıntılı bilgi için *bk*. Akdoğan, 2020, s. 228. "*Muwatalli'nin I 2-4. Satırlarda; 2-4 ... ma-a-an UN-[ši] [me-m]i-aš ku-iš-ki na-ak-ki-ya-aš-zi nu-za A-NA DINGIRMEŠ ar-ku-wa-ar [D]Ù-zi "Eğer herhangi bir olay, bir adamı sıkıntıya sokarsa, bu durumu tanrılara bildirir.* " CTH 381.

Eski Çağ insanına kült olarak *Tanrı, Kral, İmparato*r ya da ölümünden sonra kutsallık addedilen halk kahramanları gibi doğaüstü varlıklar gerekmektedir. (Bryce, 2003, s. 219). Bu dini görevliler ölü törenlerinde görev almış bu törenler (ritüeller) zaman içerisinde gelenekselleşmiştir. Kült; doğru yapıldığı taktirde insan ile tanrı arasındaki inanç sistemini pekiştiren, insan da görevlerin yerine getirdiği için iç huzur ortamını oluşmasını sağlayan bir inanış ve güven ortamı sağlamıştır. Tanrı ve tanrılara karşı sorumluluğunu yerine getiren insan, yaratıcının gazabından korunacağı düşüncesi sayesinde iç rahatlığı yaşamıştır. (Akçay, 2017, ss. 3-4). Öteki dünyaya duyulan inançta kültü beslemiştir. (Akçay, 2017, s. 11). Hem Hitit devletinde hem de Asur devletinde ölülerin gittiği mekân olarak *yeraltı dünyası* inancı mevcuttur. Evrenin bir katmanında bulunan bu alan ölülerin ikametgahı olduğu için öteki dünyadır. İki devlette de yeraltı-öteki dünya inancı mevcuttur. Bu inanç uğruna, yeraltı – öteki dünya tanrısını memnun etmek adına çeşitli uygulamalarda şekillenmiştir. Bu uygulamalar içinde kült törenleri de yer alır. Bu törenlerde yeraltı-öteki dünya tanrısına sunular da mevcuttur. Bu bağlamda kült kavramının içine bu tanrılar ve ona yapılan kurban ve sunularda dahil olmuştur. Yeraltı-öteki dünya tanrılarına yapılan sunu ve kurbanlara her iki devlette de rastlanmaktayız. Ayrıntılı bilgileri ayrı bir başlık altında ele alacağız.

Mezopotamya inancında ölüm anlamına gelen bir başka kelime ise *Nam-tar'dır*. (Krebernik, 2022, ss. 49-50). Hitit devletinde kült töreninin en bilindik ve iyi sahnelendiği eser örneği ise *İnandık Vazosudur*. Fırtına Tanrısının şehri ve koruyuculuğunu yaptığı *Hanhana* kutsal kentler içinde yer almıştır. Bu kentin Tapınak kazısında kült töreni resmedilmiş *"İnandık Vazosu da"* bu durum tasvir edilmiştir. (Sevin, 2003, s. 138; Figür 11). Hitit devletinde tanrılar için yapılan kült törenleri yalnızca yeraltı-öteki dünya tanrısı için yapılmaz, statüde ilk sıralarda yer alan tanrılar için de birçok kez tören yapıldığı görülmüştür. Bilindiği üzere Eski Çağ devletlerinde tanrı heykelinin bir yerden alınıp başka bir yere götürülmesi tanrının da gitmesi anlamına gelmektedir. Dış tehlikelerin kutsiyete zarar vermemesi için güvenlik tedbirleri almak önlemin parçası durumundadır. Eski Çağ da genel olarak tanrının yukarı da olduğu inancı hakimdir. Hititlerde de durum farklı olmamıştır. Yukarıda olduğuna inanılan tanrıya yakın olmak adına, bazı kült törenlerinde dağlara ve çatılara çıkıldığı bilinmektedir. Dağların dış etkenlerin saldırısına uğraması ya da işgal edilmesi durumunda ek tedbirler alınmıştır. Aksatılmaması gereken kült törenleri bir benzeri

olarak yapılan heykelleriyle törenler gerçekleştirilmiştir. Mezopotamya inancında da ayın belli günleri bazı tanrılara *kült törenleri*[3] yapıldığı için bu tanrıların hangi günde töreni yapılıyorsa o sayı ile yazılmaya başlanmıştır (Sirgavaz, 2011, ss. 52-53, Krebernik, 2022, s. 53). Hitit ve Asur'da *kült takvimlerine* rastlanır. Bu takvimler o tarihte yapılacak kült adı ve içeriğine işaret etmektedir (Krebernik, 2022, ss. 27-28). Çatılar Hitit dilinde *suhha* olarak geçmiştir (Arıkan, 2003, s. 11). Kült törenlerinde kral, kraliçe ve rahiplerden sonra tüm devlet görevlileri de hazır bulundurulmuştur (Sirgavaz, 2011, s. 62). Kült törenlerinde kral ve kraliçe, baş rahip ve baş rahibe olarak hazır bulunur. Tören için gerekli ön hazırlığı (bireysel temizlik, giysi) gerçekleştirirler. Kült şehirlerini ise kendilerine tahsis edilmiş bir araba ile gezmişlerdir. Kült yeri arabası ise *GİS hulukanni* olarak adlandırılmıştır. (Darga, 2020, s. 199). Kült törenlerinde hem kadınlar hem de erkekler şarkı söyleyip, çalgı çalmışlardır. *İnandık Vazosunda* bu durum tasvir edilmiştir (Darga, 2020, ss. 207-208, Sevin, 2003, s. 138).[4] Hitit ve Asurlulara ait başka ortak bir kült unsurunu da demonlar(cinler) oluşturmuştur. Öteki dünyaya ait bir varlık olan demonlar(cinler), Hitit ve Asur devleti inancında da ortaktır. Demon sözcüğü Yunanca *Daimon* sözcüğünden gelmektedir. Kelime karşılığı; "*kötü ruh, cin ve şeytandır.*" (Oral, 2012, s. 149). Aslında demon inancı Mezopotamya'dan, Asurlara miras kalmış bir inanıştır. İki devletinde kült yapısında rastlanan "*aslan demonu*" koruyucu yanı ve uzay ile zaman arasındaki sınırları ifade etmiştir (Zangger & Demirel, 2021, s. 423, Oral, 2012, s. 150). Asurlara ait, Ninova Sarayı kazısında köpek figürleri bulunmuştur. Bu figürlerin kötülükleri önlemek amaçlı bir çeşit büyü oldukları düşünülmektedir. Asurlulara ait bir başka koruyucu unsur; *"Aslan-İfrit*" figürüdür. Bu figürler koruma görevini yerine getirmesi için bir çeşit büyü olarak bina temellerine yerleştirilmiştir (Mandacı, 2016, s. 225). Demonlar dışında başka unsurlarında kült içinde adının geçtiğini bilmekteyiz. Kült kavramı içinde bir yer olarak geçen "*Huwasi Taşı da*" bunlardan biridir. Hitit dininde sadece doğa unsurları tanrı olarak görülmemiş aynı zamanda eşyalarda tanrı olarak nitelendirilmiştir. "*Huwasi*" adlı taş tanrılara tapınmak için "*kült alanı* "olarak kullanılmıştır (Uysal, 2022, s. 9). Hititler dağ, nehir gibi unsurlar dışında "*Huwasi Taşını da*" tanrı olarak görmüş ve çeşitli yerlerde bu taşa tanrısal törenler

[3] Mezopotamya kült törenleri ayrıntılı bilgi için *bk*. Sirgavaz, 2011, ss. 52-53; Krebernik, 2022, s. 53. Güneş Tanrısının (Samaş-Utu) sayısı 20, İştar'ın sayısı 15 ile yazılmaktadır.

düzenlemişlerdir (Akdağ, 2018, s. 25). Hititler de yüksek alanların tanrıya yakınlık sağladığı düşünüldüğü için bu alanlar törenlerde tercih edilmiştir. Çatılarda bu yüksek alanlardan bir tanesidir. Öteki dünya tanrıları için yapılan bir ritüel sırasında kralın çatıya[5] çıktığı kayıtlara geçmiştir (Arıkan, 2003, ss. 27-28). Çatı törenlerinin sonuna gelindiğinde ise malzemeler çatıda bırakılarak, yıldızların altında kalması sağlanmıştır. Buradaki amaç kült eşyalarının manevi temizliğini yıldızların yapacağına dair düşüncedir (Arıkan, 2003, s. 35). Kült birçok kavramı içinde barındıran bir unsurdur. Bu sebepten dolayı kült için tek bir örnek söz konusu değildir. Hitit ve Asur ortak kült inançları içerisinde her iki devlet içinde temizliğin ana unsuru su kenarlarında, kült törenleri gerçekleştirilmiştir. Bu törenler içinde hükümdarın elbisesiyle yapılan ve su kenarında gerçekleştirilen kült töreni de mevcuttur. Hititlerde; *Asur Ticaret Kolonileri Dönemine* ait inanç benzerliğini kayda geçirmiş bir unsur bulunmuştur. Bu unsur, *KUB 58. 15 (Subsitusyon ritüeli)* kodlu çivi yazılı tablettir. Bu tablette; Kuşşara'nın Kralı Anitta'nın elbisesi, kült yapılmak için *Hulana Irmağına* ulaştırılmıştır. Elbise kraliyet soyuna ait birinin olduğu için aynı zamanda krallığı da temsil etmiştir. Hükümdarın elbisesiyle yapılan ritüeller Asurlarda da mevcut bir ritüeldir (Ünal, 1997, ss. 351-352). Ayrıca kültlere dair bir listeye de ulaşılmıştır. Bu liste *Subsitusyon ritüeline* ait değildir fakat başka bir kült töreni için hazırlanmış olması muhtemeledir. Kült listeleri kayıtın da madenden yapılmış ve *mızrak kılıfı* olduğu düşünülen *Gıs zau* isimli aletten de bahsedilmiştir (Bozgun, 2019, s. 707). Kült kavramının içinde kült şehirleri de bulunmaktadır. Hitit devleti yılın belli günlerinde ve aksatmadan törenler düzenlemişlerdir. Bu törenler belirli güzergahlara tabi olunarak gerçekleştirilmiştir. Her yılın aynı tarihinde düzenlenen bu törenlerin yapıldığı şehirlere ise kült şehirleri adı verilmiştir. Bu şehirlerin ismi birçok kült metnin de birçok defa anılmıştır. Kült kavramına değinirken kült şehirlerinden de bahsetmek olağandır. Bu geziler bayram törenlerinde de yapılmaktaydı. Bayram törenini ayrıntılı olarak başka başlıkta inceleyeceğiz. Bayram törenlerinin içindeki kült gezileri bu başlığın konusu içindedir. Bayram törenlerinde değerli madenler, heykeller, kurbanlar sunular içinde yer almaktaydı. Hititlerin inanç sisteminde önemli bir alan işgal eden bayram törenlerine kral ve kraliçe mutlaka katılırdı. Bu törenler belirli kült şehirlerinde gerçekleştirilirdi.

[2] Hitit dönemine ait ayrıntılı bilgi için *bk.* Arıkan, 2003, ss. 27-28. KBO X 32-CTH 645 numaraları belgeler çatı ritüelleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler içermektedir.

Kralın belli bir kült haritasına bağlı kalarak gezdiği güzergâhlar ise *kült gezisi* olarak anılmıştır (Sirgavaz, 2012, s. 124). Kral her ne olursa olsun sefere çıkacak dahi olsa bu gezileri gerçekleştirip öyle yola çıkardı. Barındırdığı inanç nedeniyle ve tanrı korkusundan olması gerek bu törenlerde aksama yaşanmazdı. Öyle ki sefer öncesi tanrıyı kızdırmak mağlubiyet getirecek saygısız bir davranış olarak dahi nitelendirilmiştir. Kült gezilerinde tanrıların statüsünde önemli bir yer tutmuştur. Ülkede statüde üst tabaka da yer alan *Arinna – Güneş Tanrısının* şehri kült gezilerinin önemli bir noktasıdır (Sirgavaz, 2012, s. 126). Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu* kitabında Arinna şehrini Alacahöyük olma ihtimalinden bahsetmiştir (Alp, 2001, s. 48, Erbaşı, 2023, s. 824). Kült gezilerinin düzenlendiği güzergahlar ise şu şekilde sıralanabilir; *Alacahöyük*, *Boğazkale*, *Tahurpa (Eskiyapar)* gibi şehirlerdir. Tahurpa, Boğazköy yolu üzerinde yer alan *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde* sıkça adı geçen ticari faaliyet noktası olarak da bilinir (Sirgavaz, 2012, ss. 128-129). Hitit şehri Alacahöyük de Hitit dönemi hakkında bilgi veren kazı katmanları bulunmaktadır. Kazı katmanları, *Eski Hitit döneminden- İmparatorluk dönemine* kadar devam etmiş bulgulardır. *Asur Ticaret Kolonileri Dönemine* ait bulguların ise; *Eski Krallık Dönemine tarihlenen 3a tabakası ve İmparatorluk Dönemine tarihlenen 2 tabakası* örnek verilebilir (Erbaşı, 2023, s. 827). Kral ve kraliçe için düzenlenen ayinler Hititler de inancın bir parçasıdır. Burada gerçekleştirilen her ritüel, eşya ve dini açıdan bir anlam taşımıştır. Din, ayin, ritüel, kült bunlar birbirinden kesin bir hatla ayrılmamış iç içe sarmal inançsal bir yapının ürünüdür. Bu ayinlere bir örnek mevsimsel ayinlerdir. Bu ayinlerde kral ve kraliçe hazır bulunur, sunu ve kurbanlar eşliğinde senenin verimli geçmesi amaçlanırdı (Ardzinba, 2010, ss. 27-30). Bu törenlerin ayrıntılı hâlini bayramların işlendiği başlık altında daha ayrıntılı değineceğiz.

1.4. MİTOLOJİ VE ÖTEKİ DÜNYA İNANCINDAKİ YERİ

Mythos Yunan kökenli bir kelimedir. Esas itibarıyla sözlü anlatım yoluyla aktarılmış hikayelerdir. Bu hikayelere Asur ve Hitit devlerinde sıkça rastlayacağız ve birçoğunun benzer olduğunun farkına varacağız. Mit'te yer alan ögeler ve kahramanlar üretildiği toplumun ile aynı anlayışa sahip olmuştur. Üretildiği toplumlardan izler taşıyan mit, toplumdan topluma da bazı unsurlarında değişim yaşamıştır. Anlatılarıyla inanç hakkında fikir sahibi olmamızı sağlarken, Eski Çağ insanı içinde doğru ve yanlışı

anlamlandırmak, kural yapmak adına bir pusula görevi görmüştür (Akçay, 2021, s. 18). Mit kavramı dini inanışın bir yansıması değil de dini inanışın bir bütünüdür. Mitler insanın evreni anlama ve kavrama ihtiyacını karşılayan anlatım türleridir

(Bottero, 2006, ss. 86-87). Mitolojinin yalnızca doğaüstü olayları hikayeleştirerek anlattığı düşüncesi "*M. Eliade ve J. Cambell*" dönemine kadar var olmuştur. Bu iki önemli isimden sonra, bu anlayış yerini; insanın doğayı anlamlandırmak için kullandığı ifade biçimi olduğu doğrultusunda değişmiştir. Anlamsız hikayeler bütünü değil de tamamen anlamlı ve sembolik bir dil kullanıldığı ortaya çıkmıştır (Altunay, 2015, s. 9). Bu sembolik dil sayesinde insanların inanç biçimi ve o günün koşulları hakkında fikir sahibi olabilmekteyiz. Bu sembolik dil ve mitoloji Eski Çağ insanının öteki dünya inancının ve bu uğurda mitoslar oluşturduğunu göstermiştir. Doğa olaylarına açıklama getirme ve onu anlamlandırma sembolik dili, evreni anlama daha sonrasında hikayeci bir anlatımın, mitosların doğmasına zemin hazırlamıştır. Öteki dünya inanışına dair bilgilerimize kaynaklık etmiş mitoslar bu şekilde oluşmuştur. Mit kavramı dini inanışın bir yansıması değil de dini inanışın bir bütünüdür. Mitler insanın evreni anlama ve kavrama ihtiyacını karşılayan anlatım türleridir (Bottero, 2006, ss. 86-87). Hitit dönemi adına tapınma sahnesi buluntusu olarak mühürler önemli bir yere sahiptir. Kültepe kazılarında ortaya çıkarılan mühürlerde tapınma sahneleri ve mitolojik ögeler geniş bir yer tutmuştur (Özgüç, 2005, s. 39).

Hitit inanç yapısında; evreni anlamlandırmak ve bir açıklama getirmek adına simgesel bir dille hikayeler oluşturulduğundan bahsetmiştik. Mitolojik anlatımda; İnsanların tanrıların hizmetini görmek için yaratılmış varlıklar olduğu, iyi bir yaşam ve yaşamın devamı içinde tanrının hoşnutluğunu kazanmaktan geçtiğine dair cümlelere rastlanılmıştır. İnsan ve tanrı arasında karşılıklı bir çıkar durumu söz konusu olmuştur. Tanrının ihtiyaçlarını karşılayıp onu hoşnut eden insan karşılığında hayata dair istekte bulunmuştur. Hitit inanç yapısında belli bir başlık altında ayrışma söz konusu değildir. Birbiriyle bir bütün olan ve asla ayrılmayan uygulamalar sarmalı mevcuttur. Her uygulama din ve inanışla iç içedir. Ritüel, dua, fal, rüya, kehanet, bayramlar, mitoslar gibi tanrıyla bir şekilde iletişim ya da minnet sunmak gibi uygulamalar mevcuttur (Cesur, 2017, s. 778). Çeşitli ritüeller de mitleri besleyen unsurlar içinde yer almaktadır. İnanç çatısı altındaki bu iki unsur daima birbirlerini beslemişlerdir (Altunay, 2015, s. 169). Mitler için bu beslenme ritüellerde yapılan canlandırmalarla desteklenmiştir. Ritüeller

sadece tören için belli sözlerin söylendiği bir durum değil aynı zamanda büyülü sözlerin yanında, mitoloji kısmında da çeşitli canlandırmalarında olduğu bir törendir. Mitos kısmında amaç eğlence değil, ciddi bir töreni simgesel canlandırma ile desteklemektir (Hooke, 2002, ss. 14-15). Hitit mitolojik anlatımlarına baktığımızda, komşu devletlerle yaşanan etkileşim sonuncunda çivi yazılı metinler de bu etkileşimi yansıtmıştır. Başta Hatti olmak üzere bu devletler; Mezopotamyalılar (Asur devleti, çoğunlukta olmak üzere) ve Hurriler olmuştur. Mitolojik olarak etkilenilen en baskın unsur Hurriler olmuştur. Ancak bazı meşhur Mezopotamya mitolojileri de yer almıştır. Hitit mitolojisine Mezopotamya mitolojisinden aktarılan bazı mitolojik anlatımlar; "*Gökteki Krallık Efsanesi, Avcı Kessi, Ullikummi Şarkısı, Appu ve İki Oğlu, Kaneş Kraliçesi ve 30 Çocuğunun Hikayesi"* gibi (Yıldırım, 2016, ss. 4-5). Hitit mitolojisi 3 kültürün harman olduğu bir yapıdadır bu kültürler; "*Hurri (Mezopotamya), Eski Anadolu (Hatti), ve Sami (Sümer, Babil, Asur*)".1983 yılı Hattuşa kazısında çift dilli (Hititçe-Hurrice) çivi yazılı tablet bulunmuştur. Bu tablet "*epik şiir*" türünde olup ismi "*Özgürlüğün Şarkısıdır*". (Krebernik, 2022, ss. 30-35). Mezopotamya'dan, Hurrilere oradan da Hititlere geçmiş mitoloji ise "*Ullikummi Şarkısıdır".* Hurriler "*Ullikummi Şarkısında"* değindikleri gibi yer ve gök katmanının bakır bir bıçakla ayrıldığına inanmışlardır (Yıldırım, 2016, s. 6, Mutlu & Koç, 2021, s. 37). Mitolojik anlatımlar özü itibarıyla; tanrı ve evren ile ilgili bilgi verirken, inanç hakkındaki davranış ve düşünceleri de yansıtmıştır. Evrenin yaratılışı, tanrıların varlığı ve görevleri, dönemin inancı gibi geniş bir anlatımla hikayeleştirerek yazıya dökülmüştür (Yıldırım, 2016, s. 8). Hititlerin, Asur devleti ile benzer bir noktası da insanın yaratılış amacındaki düşüncedir. İnsanın yaratılış amacını; tanrıların hizmetini gerçekleştirmek ve onları memnun etme şeklindedir. Bir bakıma köle-efendi ilişkisiyle benzeşmektedir (Yıldırım, 2016, s. 9). Mezopotamya coğrafyasının bir parçası olan Babillere ait "*Atra Hasis Efsanesinde*" insanın yaratılış süreci ile ilgili bazı ip uçları verir. İnsan, ölüm ve tanrı kavramlarına sıkça yer verilmiştir. Bilindiği üzere Mezopotamya coğrafyasında yaşayan halkların Asur inanışının oluşumunda payı büyüktür (Krebernik, 2022, s. 91). Hititlere ait "*Telepinu Metninde*" yeraltında bir dünya bulunduğu bu dünyanın tanrıçasının Ereşkigal olduğu inancı hakimdir. Bu dünya tıpkı o dönemin dünyası gibi şehre, giriş kapıları ve duvarlarla çevirilidir. Bu şehir 7 duvar ve 7 kapıyla çevrilidir. Bu kapıların bronz madeninden ya da bakır madeninden olduğunu düşünmüşlerdir (Mutlu & Koç, 2021, s. 37). Hititlerin kayıp tanrı mitoslarından olan

"Telepinu Mitosu"; bilinmeyen bir sebepten (genel itibarıyla tanrılarının gidişini anlatan mitosların nedeni bilinmiyor) dolayı Telepinu gider, tanrının gidişinden sonra dünya da kötü olaylar nükseder. Tanrı'nın oğlu (Fırtına Tanrısı), babasını bulmak için önce bir Kartal'ı, kartal başarısız olunca bir arıyı, tanrıyı bulma görevi için gönderir. Arı, Telepinu'yu bulmada başarılı olur ancak onu sokar. Tanrının arıya kızması yine de buna rağmen dünyaya dönmesi anlatılır. Tanrıların gitmesi mitosları konumuz itibarıyla gittikleri yer nedeniyle bağlantılıdır. Çünkü kızıp giden tanrıların yeraltı-öteki dünyaya gittiği düşünülmüştür. Buradan sonra tanrıyı ikna etme evresin de yeraltı dünyası denince sık sık karşımıza çıkan büyü uygulamaları gelir. Yeraltıyla ilgili uygulamaların çaresi büyüde aranmıştır. "*Telepinu Mitosunda"* da tanrının sinirinin geçmesi adına büyü yapıldığından bahsedilmiştir (Sevinç, 2007, ss. 237-238, Bottero, 2006, s. 137, Karauğuz, 2021, ss. 16-17). Mezopotamya coğrafyasından yalnızca tanrı inanışı ve mitosları gelmemiştir. Kökleri çok geriye giden tanrıça mitosları da mevcuttur. (Armstrong, 1998, ss. 16-17). Öteki dünya kavramına dair inanç doğrultusunda faydalandığımız "*İnanna'nın Yeraltına İnişi*"[6] mitosu da buna örnek olarak verilebilir. Bu yüzden bu figür konumuz açısından önem arz etmiştir. Mit kavramının tarihi çok eskilere gitmektedir. Evrenin yaratılışı mitlerine ve "*apsu-tatlısu*" inanışına kadar geriye gitmektedir. (Ay, 2013, s. 7) Asurlara ait yeraltı-öteki dünya inancına işaret eden başka mitlerde bulunmaktadır. Günümüz de Asurlara ait pek çok bilgiye sahip olabilmemizin nedeni, Asur kütüphaneciliği[7] sayesinde olmuştur. Her olayı kayıt altına alma alışkanlığı elde etmiş olan Asurlular günümüze pek çok çivi yazılı tablet bırakmıştır. Bunun bir örneğini de Anadolu'da yaptıkları ticaretlerden kalan belgelerde de görmekteyiz. *"Kral Asurpanipal"*, farklı ülkelerden yazılı kaynakları ülkesine getirmiş, kütüphanesine dahil ettirmiştir (Kılıç, 2019, s. 102, McCall, 2017, s. 26). Kütüphanede[8] yeraltı-öteki dünyayla ilgili de mitler yer almıştır. Bu mitler arasında; *"Enkidu ve Ölüler Diyarı, Gılgamış'ın Ölümü*" gibi mitlerdir. Gılgamış mitinde; Gılgamış'ın ölümsüz olma çabası ve onu aramasını konu edinmiştir (Köroğlu, 2012, ss. 70-72, Yılmaz, 2000, s. 582). Mitolojinin

[6] Yer altı dünyası mitlerini anlatan "İştar'ın Ölüler Diyarına İnişi" mitosu hakkında ayrıntılı bilgi için *bk*. McCall, 2017, s. 26. "İştar'ın Ölüler Diyarına İnişi" mitosu Asur ve Ninova şehirlerinde bulunmuştur. Mitos toplam 150 satırdan oluşmaktadır.

[7] Assurbanipal kütüphaneleri hakkında ayrıntılı bilgi için *bk*. McCall, 2017, s. 26. Assurbanipal Kütüphaneleri haricinde; Ninova, Ur ve Sippar'da toplamı 12 adeti bulan "*Gılgamış Destanı*" mitoslarına rastlanılmıştır.

[8] Mezopotamya tabletlerinin yoğun şekilde bulunduğu alanların kapsamlı bilgisi için *bk*. McCall, 2017, s. 26. Mezopotamya kil tabletleri; Nippur, Harran, Asur gibi alanlarda fazlaca yer almıştır.

anlattığı bir başka inanışta ölüm ve sonrasına duyulan inanıştır. Ölüm kavramı Mezopotamya halkı için hoşa gitmeyen bir durum olarak karşılanmıştır. Buna en iyi örnek "*Gılgamış Destanın da"* görülmüştür. Ayrıca Gılgamış destanı dışında Gılgamış masalıda bu anlatıma örnektir.

Gılgamış masalı anlatımı ise şu şekildedir:

"Evvel zaman içinde, Gılgamış adında bir kral Uruk şehrine hükmedermiş. Gılgamış yarı tanrı, yarı insanmış ve dünyadaki en güçlü adammış. Hiç zorlanmadan tek eliyle devasa taşları kaldırır, yüksek duvarlardan atlarmış. Gencecikmiş, sağlıklıymış ve bir insanın isteyebileceği bütün para ve güce sahipmiş. Gel gör ki Gılgamış güçlü olduğu kadar zalimmiş de. Uruk halkını gece gündüz kendisine hizmet etmeye zorluyormuş. Paralarını ve yiyeceklerini ellerinden alıyor, çocuklarını kendine köle yapıyormuş. Başkalarını hiç düşünmüyor, Yalnızca kendini düşünüyormuş. Uruk halkı bu kötü ruhlu kraldan kurtulmak için her şeyi göze almış. Bu yüzden gökyüzü tanrısı Anu'ya seslenmişler. "Bize yardı m et!" diye bağırmışlar. "Kralımız çok kötü birisi. Onunla savaşamıyoruz çünkü onda bir tanrının Kuvveti var; Anu'nun bu duruma canı çok sıkılmış, gökyüzünden Aşağı bakmış. "Şu krala da bir bakın!" demiş. "Dünyadaki Bütün kuvvet ve güce sahipken, aciz ve biçarelere karşı Nasıl da acımasız. Bu doğru değil. Ona bir ders vermek için başına bir düşman salacağım. Böylece Anu Enkidu adında, yarı insan yarı hayvan, on iki aslan gücüne sahip bir canavar yaratmış. "Git ve Gılgamış'la savaş;' demiş Enkidu'ya ve hayvan adamı Uruk şehri civarındaki çöllere göndermiş. Bu esnada Gılgamış bir kâbus görmüş. Rüyasında kocaman Bir balta kapısında belirmiş, öylesine büyük ve Keskin bir baltaymış ki kaldıramamış bile. Uyandığında Annesine bu rüyanın ne anlama geldiğini sormuş. "Seni Yok edebilecek bir adam geliyor;' demiş annesi ona. "Onunla dost olman lazım, yoksa ölürsün!" Enkidu Uruk şehrine yaklaşmış. Surların dışındaki ormanda Bir avcının oğluna rastlamış, çocuk babasının tuzaklarını Kontrol ediyormuş. Çocuk çıplak vahşiyi görünce Çok korkmuş. Fakat Enkidu'ya acımış, çünkü hayvan Adamın ne giysisi ne de yiyeceği varmış ne de konuşabiliyormuş. Öyle ki Enkidu'yu alıp evine götürmüş, arkadaşlarıyla, Surların dışında sürülerini güden çobanlarla Tanıştırmış. Enkidu uzun süre avcının oğluyla ve çobanlarla Birlikte yaşamış. Onlar Enkidu'ya konuşmayı, yiyip İçmeyi ve kıyafet giymeyi öğretmişler. Bir gün Enkidu ve arkadaşları Uruk'a, bütün şehir için Ziyafet veren büyük bir adamın düğününe gitmişler. Ancak Düğün ziyafeti sırasında Gılgamış gelini beğenmiş ve Kendine almaya karar vermiş. Salona girmiş, güzel kızı Yakalayıp sürüklemeye başlamış. Enkidu buna çok öfkelenmiş. Bir zıplayışta kapının Önüne geçmiş. "Sen kral olabilirsin;' diye bağırmış, "ama bu gelini damattan almadan önce beni öldürmen gerekecek!" O ana kadar hiç kimse Gılgamış'a ne yapması gerektiğini Söylememiş. Gılgamış Enkidu'nun üstüne atlayıp Onu yere yatırmaya çalışmış. Düğün salonunda bir aşağı Bir yukarı dövüşmüşler, ta ki yiyecekler ayakları altında Ezilinceye ve ikisi de kan revan içinde kalıncaya dek. Gılgamış daha önce hiç bu kadar güçlü biriyle karşılaşmamış. En sonunda mücadeleyi kazanmış, Enkidu'yu yere Yapıştırıp üzerine oturmuş. Ancak dövüşmekten öylesine Bitkin düşmüş ki zar zor hareket edebiliyormuş. Soluk

Soluğa, "Bundan böyle dost olalım;' demiş. O günden sonra Enkidu ve Gılgamış dost olmuş. Gılgamış şehrindeki insanlara daha iyi davranmış ve Enkidu'yla birlikte birçok maceraya atılmış. Bir gün tanrıların boğası gökyüzünden kaçıp dünyaya İnmiş. İnsanları öldüre öldüre Gılgamış'ın krallığında İlerlemiş. Öylesine güçlüymüş ki ne zaman nefes alıp Verse yer yarılırmış. Halk Gılgamış ile Enkidu'dan yardım İstemiş. Enkidu boğayı öldürüp bütün ülkeyi kurtarmış. Boğanın öldürülmesi Gel gör ki tanrılar boğalarını öldürdüğü için Enkidu'ya Çok kızmışlar. Onun başına korkunç bir hastalık salmışlar. Enkidu on iki gün acı çektikten sonra ölmüş. Gılgamış arkadaşının ölümünün ardından yas tutmuş. Bütün dünyaya Enkidu için gözyaşı dökmelerini Emretmiş. Artık yıkanmaktan, hatta yemek yemekten bile vazgeçmiş. Ölümün Enkidu'yu alıp götürdüğü düşüncesine Dayanamamış. En sonunda sonsuz yaşamın Sırrını bulmaya ve ölümü yenmeye karar vermiş. Dünyadaki tek ölümsüz adam olan Utnapiştim1 görmeye Karar vermiş. Bir yıl, bir gün boyunca seyahat ettikten Sonra Utanpiştim'in evine varmış. "Sonsuz yaşamın sırrı nedir?" diye sormuş Utanpiştim'e. "Eğer altı gün, yedi gece boyunca uyanık kalabilirsen;' Demiş Utanapistim ona, "sen de ölümsüzlüğe kavuşabilirsin; Gılgamış kabul etmiş, ancak anında uyuyakalmış. Yedi Gün sonra uyanmış. "Ne olur, bana bir şans daha ver;' diye Yalvarmış. "Pekâlâ, " demiş Utanapistim, "Sana bir şans daha veriyorum. Eğer okyanusun dibine kadar yüzebilirsen orada Dipte yetişen büyülü bir bitki bulursun. Onu koparıp yediğin Takdirde, tekrar gençliğine kavuşursun; Gılgamış hemen fırlamış, ayağına bir taş bağlayıp okyanusa Atlamış. Dibe kadar batmış. Orada büyülü bitkiyi Bulmuş. Bitkiyi karıp, okyanus yüzeyine kadar yüzmüş ve evine doğru olan uzun yolculuğuna başlamış. "Eve Gittiğimde;' diye düşünmüş, "Bitkiyi yerim ve böylelikle Sonsuza dek yaşarım; ancak bir gece Gılgamış uyurken bir yılan sürüne Sürüne ona yaklaşmış ve bitkiyi bulmuş. Bitki çok güzel Koktuğundan yılan bitkiyi yemiş ve anında gençleşmiş. İşte bu yüzden yılanlar deri değiştirirler. Yaşlanmaya başladıklarında, Buruş buruş olmuş eski derilerini atıp tekrar Gençleşirler. Gılgamış uyandığında bir de ne görsün, büyülü bitkisi yok olmuş. Ağlaya ağlaya Uruk'taki evine dönmüş. Ve bütün İnsanlar gibi o da yaşlanıp ölmüş." (Bauer, 2015, ss. 53-56).

Bu karanlık alemde hiç kimse birbirini tanımaz akrabalık bağı güdülmez. Buraya giden kimsenin geri dönüşü olmaz, kral ve kraliçe de buna dahildir (Sevinç, 2007, s. 240).

Mitler evrendeki her durumun nedenini simgesel olarak açıklarken, yaşam için olmazsa olmaz mevsim durumları içinde bir mit anlatımı oluşturmuşlardır. Bu mit anlatımındaki önemli husus konumuzun ana temasını oluşturan yeraltı-öteki dünya inancına değinmesidir. Doğa olaylarını tanrının istekleriyle bağdaştıran Mezopotamya halkı ilkbahar ve sonbahar ayları içinde aynı inanışa sahip olmuştur. Mevsimsel döngüler tarım tanrısı etrafında şekillenen bir hikâye-mitos oluşturulmuştur. Mevsim törenleri bölümler şeklinde olup bir bölümünde de ölen yakınını hoşnut etmek ve kötü ruhu uzaklaştırmak için yapılan sunulardan oluşmaktadır. Görüldüğü üzere toprağın

verimsizleşip bitkilerin kuruduğu kış ayı, mevsimsel olarak bir ölüşü ifade ederken ilkbahar ayı da mevsimsel olarak bereket getiren yeniden canlanışın yaşamın bir tezahürü olmuştur (Pollock, 2017, s. 218, Gaster, 2000, ss. 62-64, McCall, 2017, s. 39).

Mezopotamya mitinde İnanna'nın yeraltına gidişi üç bölüm olarak kurgulanmıştır. Birinci bölüm; "*Dumuzi ve İnanna'nın evliliği*" ve şarkılar, ikinci bölüm; İnanna'nın yeraltına inince dönmek için Dumuzi'yi kendi yerine yeraltı-öteki dünyaya yollanmasının sağlaması, üçüncü bölüm ise; sonu kötü biten hikâyenin yakarış bölümüdür (Kıymet, 2014, s. 22, Gaster, 2000, s. 64; Figür 10, 11). Asurlulara ait bir takvimde temmuz ayında yapılan bir törene işaret etmektedir. Bu törenin ilk günü; tanrıya yakarış, ikinci günü ise; tanrı sunularının sunulduğu süreçtir (Gaster, 2000, s. 67).

Asurlulara ait; "*Akitu-yeni yıl şenliği*" ve Hititlere ait "*Ejderhanın Tuzağa Düşüşü*" (Bahra-Puruli Şenliği) gibi şenliklerde, mit okunması iki devlet için de ortak yöndür. "*Puruli Şenliği'nde*" ilk olarak toprağın verimi için tanrıya yalvarılır sonra mit anlatımı yapılır (Gaster, 2000, s. 312). Mezopotamya coğrafyasında mitosların oluşma tarihi Babillere uzanmaktadır. Sami halkları için önemli bir başkent olan Babil, Babillerin kendi yaşamını örnekleyip Tanrı hayatını hikâye etmeleriyle de mitoslar oluşmuştur. Öteki dünya-yeraltı dünyasına dair inanışlardan haberdar olmamız açısından mitoslar büyük kaynaklar oluşturmuştur. Süregelen mitoslar, tanrı mabetleri iyice kökleşerek "*Yeni Yıl Festivali"* törenlerini gelenek hâline getirmiştir. Bu törenler toprağın uyanışını temsil ettiği ve tanrının gelişiyle bağdaştırıldığı için konumuzla ilişkilidir. Bu festival toprağın uyanış (İlkbahar) ayı olan Nisan da gerçekleşmiştir. Bu ritüel toplamda on iki gün sürmüştür. Babil'de kutlanan bu festivalde kral tahta çıkarak hükümranlığını duyurarak sağlamlaştırmıştır. Özel ve dini bir gün olan bugün bilinçli olarak seçilmiştir. Festivalin son gününde ise; tanrının evreni oluştururken cereyan eden karmaşadan kurtuluşu "*Enuma Eliş*" okunarak yüceltilmiştir (Armstrong, 1998, ss. 19-20).

Mezopotamya halkının balçığı kutsal sayıp onun adına mitoslar türetmesi bulunulan coğrafyanın özelliğiyle bağdaşır şekildedir. Böylelikle balçık tanrısal inanışta yerini almıştır. (Bottero, 2006, s. 77).

Mitolojilerde yer alan tanrı hayatı ve tanrı tasvirleri insan yaşantısının bir benzeri olarak karşımıza çıkmıştır. Tanrıların yaşantısına kutsiyet ve yücelik atfedilmiştir ama insansal bazı ihtiyaçları da içinde barınmıştır. Bunlar; yeme-içme-barınma-giyinme-

uyuma ve insana ait olan tüm duygulara (kızma, sevme, kin, üzülme) sahip olmuşlardır. İnsan bilmediği doğa güçlerini açıklarken bildiği kendine ait tüm özellikleri de tanrıyı açıklamakta kullanmıştır (Armstrong, 1998, s. 18). Hititlerin ölüm hakkındaki ritüelleri, törenleri, sanat eserleri, isimlendirmeleri, sunuları, mitolojik anlatımlarının çokluğu ölümü sık düşünüp günlük hayatta ciddiyetle empoze ettiklerini göstermiştir. Zira önemsenmeyen bir kavram hakkında bu etraflı oluşumların olması mümkün olmaz. Aynı durum Asur devleti içinde geçerli olmuştur.

Görülüğü üzere dile geçen cümleler, yapılan törenler, mitolojik anlatımlar, mezar buluntuları öteki dünya kavramına işaret eden pek çok unsur olmuştur. Öteki dünya kavramın bu kadar çok dil yapısında tekrarlanması da günlük hayatta kapladığı yeri ve ciddiyeti ifade etmiştir.

1.5. RİTÜEL KAVRAMININ ÖTEKİ DÜNYA İNANCINDAKİ YERİ

Rit kelimesi, tıpkı kült kelimesi gibi dilimize Latinceden gelen bir kelimedir. *"Ritus"* kelimesinin Türkçe karşılığı; "*uygulama devamlılığıyla gelenek hâlini almış törenlerdir*" (Akçay, 2021, s. 16). Ritüel, sadece dini boyutta değil aynı zamanda dönemin kültürel yapısını da anlamakta da ip uçları vermektedir (Ay, 2013, s. 2). Ritüelde amaç; tanrıların kendine has güçlerini devreye girmesini sağlamaktır. (Altunay, 2015, s. 45; Ay, 2013, s. 7). Rit, ritüel ve mitolojilerde yer alan tanrı hayatı ve tanrı tasvirleri insan yaşantısının bir benzeri olarak karşımıza çıkmıştır. (Armstrong, 1998, s. 18). Ritüeller sadece tören için belli sözlerin söylendiği bir durum değil aynı zamanda büyülü sözlerin yanında, mitoloji kısmında da çeşitli canlandırmalarında olduğu bir törendir. (Hooke, 2002, ss. 14-15).

Kozmoloji içerisinde; *"inanç ölü kültü-ata kültü-mezar kültü ve ritüeller*" barındırmıştır. Yeraltı katmanına dair inanışlarda; ölü -ata-mezar gibi kültleri içinde barındırmış ve bu inanışlar çerçevesinde ritüeller yapılmıştır. (Cengiz, 2024, s. 456). Eski Çağ insanı için ölüm ve tarımda bolluk iki önemli kavram olmuştur. Ölüm ve bereket çatısı altında oluşan inançlarda birçok ritüelin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu kavramlar etrafında şekillenen birçok ritüel meydana gelmiştir. Oluşan ritler, ritüeller hâline gelmiş nesillere aktarılmıştır. (Akçay, 2021, ss. 32-33). Görüldüğü üzere inanışlar çerçevesinde birçok ritüel uygulamaları doğmuştur. Ancak konumuzla ilgili olan kısım;

öteki dünya inancını yansıttığını düşündüğümüz, yeraltı dünyası, mezar hediyeleri, mezar kültleri, ata kültü, ölü kültü ve cenaze törenleridir.

Ritüel uygulamalarının kökeni insanlığın mağara resimleri yaptığı döneme kadar uzanmaktadır. Hayvan toteminin "*Paleolitik çağa (Üst Paleolitik)"* kadar dayandığı bilinmektedir. Totem tek başına yeten bir uygulama değildir, totemin yaşatılması için ritüeller yapılmıştır. Ritüellerde amaç; gücün ve bolluğun devamını sağlamaktır (Siddiq, 2019, s. 144). Hitit ve Asur ölü kültünde sıkça işleyeceğimiz kuş' un ritüeldeki varlığı ise yazı öncesi zamanlara kadar uzanmaktadır. (Siddiq, 2019, s. 155). Anadolu da ise Çatalhöyük'te kaşıkçı kuşu ve turnanın bazı ritüellerde kullanıldığı bilinmektedir. Bu kullanım kuşların doğa üstü yanlarına gönderme yapmak içindir (Siddiq, 2019, s. 157). Eski Çağ da turnaların farklı unsurlara işaret ettiği düşünülmektedir. Bunlar arasında; gün doğumu, mevsimsel değişimler, bilge olmak, ömrün uzunluğu gibi kavramlar bulunmaktadır (Siddiq, 2019, s. 160).

Dünya da ise Şanidar mağarasında yırtıcı türlerden akbaba (5 tane), kartal (88 tane) kuş kemiğine rastlanılmıştır. Bir arada bulunan kemik ve tüyler neticesinde bir ölü ritüelinde kullanıldığına dair işaret barındırmışlardır (Siddiq, 2019, s. 157). Şanidar mağarasında mezarda 8 çeşit çiçek kalıntısına rastlanılmıştır. Bu mezar 35 yaşında genç bir erkeğe aittir. (Özbek, 2015, s. 130). Anadolu'ya tekrar döndüğümünüz de ise Eski Çağ Anadolu'sunda (Çanak Çömleksiz Neolitik) kuş deseni ve kemiklerine rastlanılmış ve bu kalıntılar ölüm ritüeline işaret etmiştir. Aynı dönemde Göbeklitepe de de kartal, akbaba gibi yabani kuş kalıntılarına rastlanılmıştır (Siddiq, 2019, ss. 158-159). Ritüeller, dualar, bayramlar sadece minnet için değil aynı zamanda tanrıların moralini yükseltmek içindir (Çığ, 2005, s. 133). Morali yükselen tanrı durumun hoşnutluğu içerisinde istekleri de geri çevirmeyecektir.

Mezopotamya uygarlıklarından "*Sümer, Asur, Akad, Babil*" Sümerlerden başlayarak birbirlerinin inanç sistemini beslemişler "*Mezopotamya İnanç Sistemini"* oluşturmuşlardır. Mezopotamya inanç sistem tek başına bir uygarlığın inancını ya da bireysel oluşmuş bir dini temsil etmez. Birbiriyle bütünleşik bir sistem havuzu meydana geldiğinden uygarlıkların inancını birbirinden ayırmak güçtür (Demirci, 2013, s. 11). Mezopotamya inanç sisteminde Tanrıların yaratılışı evren düzeni için mecburiyken, insanın yaratılış amacı tanrılara hizmet etmek içindir. (Demirci, 2013, ss. 13-14).

Ritüeller, dini mekanlar (tanrı evleri-zigguratlar), tanrının varlığına duyulan inanç Eski Çağ Mezopotamya'sında *"inanç sistemini*" ifade eder. İnanç sistemi keskin hatlarla birbirinden ayrılmadığı için bu ana başlıklar bir arada incelenmelidir. Aynı durum Anadolu coğrafyasında Hititler içinde geçerlidir. Ritüeller, bayram kutlamaları, mezar gelenekleri, yeraltı-öteki dünya duyulan inanç gibi hiçbir başlık birbirinden keskin hatlarla ayrılmamıştır. Tam aksine birbiriyle bütünleşik birbirini besleyen yapıdadırlar (Demirci, 2013, s. 3). Birbiriyle bütünleşik bu etkinliklerin elbette sosyal yönü de bulunmaktadır. Toplumları birleştiren unsurların içerisinde hep birlikte yapılan etkinlikler yatmaktadır. Bu etkinliklerin başında; ölümler, doğumlar, evlilik gibi hep birlikte, törene ihtiyaç duyulan anlar vardır. Bu birliktelikler aynı zamanda "*toplumsal geçiş ritleri*" olarak da adlandırılmıştır (Sağır, 2016, ss. 272-273). Ölünün arkasından yapılan törenler, ritüeller zaman içinde aktarılarak bir sonraki döneme taşınmıştır. Bu duruma bir nevi "*toplumsal aktarımda"* diyebiliriz (Sağır, 2016, s. 280). Ölüme ve varılacak alana duyulan inanç unsurlarını ilk olarak mezarlardan anlamaktayız. Hititlerde; mezar kültü ölümden sonra inanılan yaşama dair en büyük maddi kanıtlardandır. Bu kalıntılar sayesinde ölümden sonra yaşama inancının bulunduğunu anlamaktayız. (Macqeen, 2022, s. 122). Bu sebepten dolayı Hititlerde öteki dünya inancını bir önceki başlıklar içerisinde Neolitik dönemden başlatmıştık. Hitit öteki dünya inancı deyince akla sadece birbirinden kesin hatlarla ayrılmış başlıklar ya da tek bir unsur gelmemelidir. Nedeni Hititlerde öteki dünya kavramı, ritüeller, bayram ritüelleri, mitler, tanrı inancı, ölü gömme gelenekleri, kült, ölü hediyeleri hepsi bir sarmal hâlinde ayrılmaz bir bütündür. Bu bütünün tamamındaki dış katmanı da tamamen öteki dünya inancı oluşturmaktadır. Kısaca tüm bu başlıklar tek bir ana başlık olan öteki dünya inancına işaret etmektedir (Ardzinba, 2010, s. 10).

Anadolu'da var olan ticaret etkileşimi Tunç Çağında da devam etmiştir. Bu ticaret ağı Anadolu'yu çeşitli kültürlerin kaynaşma noktası hâline getirmiştir. Özellikle Hititler döneminde bu kaynaşma zirve noktasına ulaşmıştır. "*Erken Tunç Çağı*" kültürü, dini denince de akla ilk gelen örneği Alacahöyük oluşturur. Bilindiği üzere Hititlerinde başkenti Hattuşaş burada yer almaktadır. Bu bölge günümüzde Çorum ili sınırları içerisindedir. Alacahöyük "*III. Katman da bulunan 3 mezar Erken Tunç Çağı*" için önem arz eder. Bu mezarların en büyük özelliği ölü gömme ritüellerine işaret etmesidir. Ölü gömme ritüelleri de öteki dünya inancıyla doğrudan bağlantılıdır. Bedeni çürüse dahi

ruhun öteki dünyaya gideceği inancı, bu dünya da nasıl yaşıyorsa orda da öyle yaşayacağı inancını beslemektedir. Bu inanç neticesinde şekil ve dünya değiştirip yaşamaya devam eden ruhun mezarı da oda şeklinde tasarlanmıştır. Mezar odası bir evin odasını andıran şekildedir. Oda mezar kavramına Asurlarda da rastlamaktayız. Öteki dünya inancına dair birçok ritüel uygulaması bulunmaktadır. Bunların başında ölü kültü, ata kültü, mezar kültleri de gelmektedir. Bu başlık altında genel çerçeve bahsedip diğer başlıklarda ayrıntılı işlenecektir. Anadolu'da Erken Tunç Çağı döneminin bir başka inancı ise "*Semahöyük, Gavurtepe, Alacahöyük*" gibi mezarlarda rastlanan kulak tıkacıdır. Bu uygulama, ölünün öteki dünyaya intikali sırasında ruhunun çıkıp ritüelin bozulmaması içindir. Kulaktaki deliği ruhun çıkabileceği bir alan olarak görmüşlerdir (Uhri, 2010, s. 187).

Hititler din konusunda farklı toplumlardan etkilenmiş bir devlettir. Bu yapı onun hakimiyet alanını genişletmesi sonucu etkileşimde bulunduğu kültürlerin tanrılarını bünyesine katmasıyla alakalıdır. Bu duruma en güzel örnek Mezopotamyalılardan almış oldukları "*Yeraltı Dünyası Sakinleri*" tabiridir. Hurrilerden de "*Kara Toprak*" tabirini almışlardır. (Zangger & Demirel, 2021, ss. 421-423; Figür 12).

Hitit dilinde karanlık yer olan "*Dankuis taganzi pas" öteki* dünyayı nitelemek için kullanılmıştır. Asur ve Hitit devletlerinde öteki dünya zifiri karanlıktır bu karanlık, pis, dışkı yenen bir yerdir ve bu yere gitmeyi istemek olanaksızdır. Öteki dünyayla ilgili Asurların düşüncesi aynı zamanda Mezopotamya'nın da inancıyla aynıdır. Öteki dünya ile ilgili bir kelime daha bulunmaktadır. Bu kelime "*annas siwat"* olarak geçen anne günüdür. Ölümü gerçekleşen kişinin öteki dünya da annesiyle kavuşacağı düşüncesinden türemiş olabilir (Baş & Arıkan, 2023, s. 1305). Ölüm gününü anne günüyle aynı manada kullanmışlardır. Bu inanışın nedeni bir olasılıkla ölüm denilen başka alemin güzergahını daha önce oraya giden annenin tarif etme ihtimaline dayanabilir (Ünal, 1980, s. 166). Hititlerde ölüm hakkında düşüncelerin çokluğuna paralel olarak da isimlendirmelerde o derece çoktur. Bunlardan bazıları; "*Akkatar (ölüm), henkan (eceli gelmeden ölen), Annas siwat (anneye kavuşma günü)*" gibi isimlendirmelerdir (Ünsal, 2013, s. 112). Hititlerin ölüm hakkındaki ritüelleri, törenleri, sanat eserleri, isimlendirmeleri, sunuları, mitolojik anlatımlarının çokluğu ölümü sık düşünüp günlük hayatta ciddiyetle empoze ettiklerini göstermektedir. Zira önemsenmeyen bir kavram hakkında bu etraflı oluşumların olması

mümkün olmaz. Hitit ve Asur devletinin öteki dünya inancındaki benzerliklerin oluşum tarihi Asur Ticaret Kolonileri dönemine dayanmaktadır.

Asurlularda, ataları öldüğü zaman evin zeminine gömer, ritüellerle ruhu hoşnut ederlerdi. Hoşnut olmayan ruhların kendilerine huzursuzluk vereceğine inanmışlardır. Bu inanca dair aynı düşünceye Hititlerde de rastlanılmıştır (Altunay, 2015, s. 172). Hititlerde ritüeller (sıskur); bireysel sorunların çözümü için, büyüler(alwanzatar) bir durumu değiştirmek (arınma ritüeli gibi) ritüeller yapılmıştır (Güçerdem, 2017, s. 3). Hitit tapınaklarında ayrıca ritüel tasvirlerinin yanı sıra astrolojik tasvirlere de rastlanmıştır (Cengiz, 2024, s. 457). Hitit devletinde bayram kutlamaları yer ve zamana tabi olurken bu durum ritüel ve büyüler için farklılık göstermiştir. Büyü ve ritüeller belli bir zamana tabi olmadan gereksinim duyuldukça yapılmıştır (Cesur, 2017, s. 796). Büyü ve ritüeller çeşitlilik gösterip günlük hayatın bir parçası olmuşlardır. Hititler tanrılara istekte bulunmak için sadece törenler, ritüeller, dualar değil rüyalar yoluyla da tanrılarla irtibat kurulduğuna inanmışlardır (Baş & Arıkan, 2023, s. 1303). Hitit devletinde yavru domuz, kuş gibi hayvanları ritüellerde sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir. (Kıymet, 2018, s. 57).

Hititler, kendilerine zarar veren doğa felaketleri ve çaresini bulamadıkları hastalıklar gibi çeşitli konularda ritüellerde tanrılara dua etmişlerdir. Bu ritüelleri de bu iş için özel görevlendirilmiş görevliler gerçekleştirmektedir. İnsana özgü birçok özelliği barındıran tanrıların insandan ayrılan özellikleri içinde yeraltı seyahatleri de yer almaktadır. Bu inanışın kanıtı olarak *"CTH 780.II.6.Tf 06.A). KBo 12.85 +. VB OT 120 + KUB2729 Öy II 19-27"* isimli tablet örnek verilebilir. Bu tabletin ayrıntılı incelenmesi alt başlıklarda karşımıza çıkacaktır (Kıymet, 2014, s. 26; Figür 17). Ritüellerde içeriğine göre kurban ve sunularda yer almaktadır. Sadece ritüel ve bayram törenlerinde değil çocuğu olan bir kişide tanrıya teşekkür için kurban sunabilmiştir. Ayrıca Asurlularda tanrıyı yüceltmek adına, tanrı isimlerini çocuklarına verebiliyorlardı (Gökçek & İnce, 2016, s. 53). Hititlerde insanın tanrıyla olan iletişimi hizmetçi-efendi ilişkisine benzer bir şekilde olup memnun et hayatını olumlu yaşa tabiriyle bir çıkar ilişkisi şeklinde olmuştur. Hizmetçi-insan, efendi-tanrı iyi hizmet eder gönlünü alırsa hem yaşar hem de felaketlerden kurtulmuş olur. Ayrıca iyi bir dua, ritüel, sunu da efendinin-tanrının ona bereket ve huzur bahşetmesi için yeterli olabilmiştir (Cengiz, 2024, s. 460).

Ritüellerin yapılmasın da ki amaç; kalanlar için huzur ortamını daimî kılmaktır. Bu kavramlardan sonra da kült, ölü kültü, kurban, libasyon, ölü yemeği gibi alt kavramlar oluşmaya başlamıştır. Bu kavramları hepsi öteki dünyaya uğurlanan ruhu sorunsuz yollamak ve kalanların huzurunu sağlamak içindir. Hitit ve Asurlarda ölüyü öteki dünyaya, yanlışsız ritüellerle uğurlaralarsa huzurlu kalacaklarına dair inancı ortaktır. Daha sonraki başlıklar altında inceleyeceğimiz gibi Hitit ve Asurlarda da ritüellerin eksiksiz olması mühimdi çünkü şayet ruh öteki dünyaya ulaşamazsa "*kötü ruh"* olarak dönüp kalanları rahatsız edeceği inancı hakim olmuştur. Öteki dünyaya uğurlama sırasında ola ki bir aksilik yaşandıysa bunun çözümü de yine ritüellerde aranmıştır. Bu ritüeller arınma ritüelleri olarak geçmektedir. (Demirci, 2013, s. 69). Asurlularda ritüel esnasında törenle tanrı giydirilmesine ise "*Libastu"* denilmiştir (Demirci, 2013, s. 59).

Ritüellerin eksiksiz olmaması demek kalanların ölü ruhu tarafından rahatsız edilmesi demektir (Bryce, 2003, s. 202). İşte böylelikle Eski Çağ insanının öteki dünya hakkındaki fikirlerine ulaşmaktayız. Bu fikirlere kimisi maddi mezar kalıntıları tasvirler ile kimisi Tunç Çağının*" Bin Tanrılı İli*" Hitit örneklerinden anlamaktayız. Anadolu'ya geldiğimizde ise Orta Paleolitik dönemde Neanderthaller'in düzenli ölü gömme alanlarından olan "*Hakkâri-Çukurca'ya*" işaret etmektedir. "*Paleolitik Çağ- Neolitik Çağ- Kalkolitik Çağ*" zamanları insanoğlu zamanla gelişme kaydetmiştir. Bu gelişme sonucunda ölülerini uluorta bırakarak vahşi hayvanların yemi hâlinden çıkarıp mezarlara özenli ritüellere yolcu eden bilinçli bireyler hâline gelmişlerdir. Tunç çağına gelindiğinde ise fethettiği yerlerin tanrısını da inancını da kabul eden Hititlere gelinmiştir. Hititler Anadolu için geniş bir medeniyet, inanç ve ritüel ağına sahip devlettir. Fazla tanrı olması fazla ritüelleri doğurmuş onlarca ritüelden bizlere onlarca veri sağlamıştır. "*Asur Ticaret Kolonileri Çağında*" Anadolu ile yoğun ticari faaliyetleri olan Asurlarda bu inanç ağına katkıda bulunmuştur. Etkileşim sayesinde Hattiler'i Asurlular etkilemiş, Hattilerden etkilenen Hititler de dolaylı yoldan bazı Asur inanışları almışlardır. Ayrıca Mezopotamya kültürünü Anadolu'ya, Hitit devletine taşıyan bir başka unsur da Hurriler olmuştur. Birçok etkileşim nedeniyle birlikte Hitit ve Asur devletleri birbiriyle benzer ve farklı yönleri barındıran ortak öteki dünya inanışlarını ortaya çıkarmışlardır.

Hitit inanç yapısında belli bir başlık altında ayrışma söz konusu değildir. Bu iç içelik Asur devletin de de mevcuttur. İnanış konusuna değinirken kavramların birbiriyle

çok iç içe ve bağlantılı olduğu görülür. Ritüeller ölüleri uğurlamak dışında tanrıdan istekte bulunmak içinde kullanılmış bir yoldur.

Hititlerin tanrıya olan isteklerini sunması dua yoluyla; ritüeller, bayramlar ile ifade edilmiştir. (Uysal, 2022, s. 4, Bottero, 2006, s. 59). Tanrıdan istenilen bir başka istekte kralların sefere giderken galibiyet talep etmeleridir. Kral sefere gitmeden önce, bir bayram ritüeli tarihi gelmişse asla bunu yapmadan gitmezdi. Gerçekleştirilmeyen bu sorumluluk gazap ve mağlubiyeti tetikleyebilirdi. Bu ritüel uygulamalarına Hitit devletin de de sıkça rastlanılmıştır. Hitit kralları bir sefer öncesi mutlaka ritüelleri gerçekleştirmiş kazanma ihtimalini tanrının memnuniyetiyle bağlantılı görmüştür. Diğer Mezopotamyalı uygarlıklardan farklı olarak Asurlar, tanrı adına toprak fethetme arzusunu çok daha fazla ön planda tutmuşlardır. Bunu bir vazife olarak görmüş ve ileriye taşımışlardır (Pekşen, 2016, s. 62). Fetih durumun dışında bir başka unsur da kralların tahta çıkacağı zamanda arınmak istemesidir. Hem Asur devleti için hem de Hitit devleti için tahta çıkış töreni önemlidir ve maddi-manevi arınma gerektirir. İki devlette bu arınma için "*arınma törenleri*" gerçekleştirmiştir. Arınma törenleri için gelinen alana ise "*Şeru*" adını vermişlerdir. Bu alan, "ara "olarak kabul edilmiştir. Burada yapılan tören sonrasında kirliliğin ara alanda kalması sağlanmış olur (Ay, 2013, ss. 9-10).

Asurlular ölülerin bir ruha sahip olduğuna inanmış, bu ruha da "*etemtu"* olarak adlandırmışlardır. Tıpkı yaşarken beslendiği gibi ölünce de ruhun beslenmeye devam ettiğine inanmışlardır (Mandacı, 2020, s. 69). Mezopotamya inancında ruh kelimesi "*etemmu"* kelimesiyle özdeşleşmiştir. Onların inancına göre ölüm demek kemiklerin (*etemtu)* ortadan kalkmasıyla mümkündür. Kişinin öldükten sonra mezarının yapılması, gömme sırasındaki ritüeller, mezar hediyeleri, ziyafetler tüm bunlar yerine getirildiğinde dahi ölüye karşı görevler bitmemektedir. Ölen kişinin ruhunun kötü bir hayalete dönüşmemesi için ona daima sunu da bulunmak gerekmektedir. Bu sunu törenlerinin de özel bir adı bulunmaktadır *"kispum töreni"*. Ölen kişi mezara koyulduktan sonra da adına ziyafetler vermişlerdir. Bu ziyafet kültürü Hititler de de mevcuttur iki uygarlıkta ölüler ve kalanlar arasında yemek yemenin bir bağlantı olduğunu düşünmektedir. Ancak tek benzerlik bu değildir. Hititler cenaze ritüellerinde hep su kenarlarını tercih etmişlerdir. Asurlarda benzer bir inanış olarak su kenarlarının bir çeşit geçiş noktası (dünya ve yeraltı-öteki dünya arasında) olduğunu düşünmüşlerdir. Hitit ve Asurların öteki dünya inancında, bir başka benzer yönü ölü ruhunun geri dönmesini istememeleridir. Ölü ruhu geri dönerse

eğer kötü bir hayalet rolünde kalanlara musallat olacağı inancı hakimdir. Ritüellerin eksiksiz yapılması, ölünün bir mezara sahip olması onu memnun edecek yeraltı-öteki dünyaya gidişini kolaylaştıracaktır. Kalanlar bir bakıma ölü ruhu geri dönmesin diye kendi konfor alanlarını düşünmüşlerdir. Ruhun, kemiklerin, öteki dünya cininin bir adı olduğu gibi büyük bir ülke olan ahiretinde özel bir adlandırması mevcuttur *"Nergal, ölü ülkesi*" demektir.

Öteki dünya inancının en önemli göstergesi ölen kişinin eşyalarıyla gömülmesidir ölen kişinin tamamen yok olduğunu düşünselerdi onun dünyadan bir eşyaya ihtiyacı olmadığı açıktır. Ancak ruhun başka dünya da yaşamaya devam ettiği inancı hâkim olduğundan ölü hediyeleri, sunular Asurların yeraltı-öteki dünya inancı olduğunu kanıtlamaktadır. Asur inanç sistemi içinde; tanrılar için yapılan mabetler, tanrılara adanan kurbanlar, ticaretlerinde tanrılar adına ettikleri yeminler, çocukların tanrı ismi koymaları ve yaptıkları büyü muskalarının hepsi bu sistemin bir parçasıdır (Gökçek & Abacı, 2016, s. 54). Hititlerde ise inanmanın bir göstergesi olarak yapılan ritüeller halk arasında da yaygın olmuştur. Yalnızca kral ve devlet erkanının tekelinde olmayıp ülke geneline yayılan, günlük hayatın bir bütündür ritüeller. Ancak her ritüelin kendine ait ihtiyaçlar listesi bulunmakta bunlarda oldukça maddi külfet getirmekteydi. Halk inanışın bir bütünü olan ritüelden vazgeçmek yerine onu daha az maliyetli hâle getiren bir çözüme ulaşmıştır. Malzemeler asıllarına benzer şekilde ham maddesi kilden yapılınca maliyetler oldukça düşmüştür. Böylece durumu olmayan halk yine de inancını yerine getirmenin bir yolunu bulmuştur (Cesur, 2017, s. 780). Tanrının birebir huzuruna çıkıp, istekte bulunmak dini görevliler ve saray ahalisinin tekelinde olmuştur.

Ölüm kavramı Mezopotamya halkı için hoşa gitmeyen bir durum olarak karşılanmıştır. Buna en iyi örnek "*Gılgamış Destanın da"* görülmüştür.

> *"Beni yakalayıp Karanlığın Evi'ne Irkala'nın konutuna götürdü, Girenlerin geri dönmediği o eve, Dönüşü olmayan yola, Oturanların ışıktan yoksun olduğu yere, Toz içtikleri, kil yedikleri, Kuşlar gibi tüyden giysiler giyindikleri, Işığın görünmediği, karanlıkta oturup durdukları ve kapının, kilidin toza bulandığı yere götürdü".*

Görüldüğü üzere; öteki dünya, karanlık, tozlu, geri dönülemeyen ve kötü beslenilen bir alem olarak görülmüştür.

Eski Çağ Mezopotamya'sında ölüm ve ritüellerle ilgili fazla kayıt yoktur fakat "*Gılgamış Destanı"* ölümün hoşa gitmeyen bir duygu olduğunu anlatmaktadır (Pollock, 2017, s. 227).

KBO XXIX 213 ay. Numaralı Hitit dönemine ait bir çivi yazılı belge:

> *"Beni yakalayıp Karanlığın Evine götürdü, Irkala'nın konutuna götürdü, Gidenlerin geri dönmediği o eve, dönüşü olmayan yola, oturanların ışıktan yoksun olduğu yere, Toz içtikleri, kil yedikleri, kuşlar gibi tüyden giysiler giydikleri, ışığın görünmediği, karanlıkta oturup durdukları ve kapının kilidinin toza bulandığı yere götürdü" (Pollock, 2017, s. 241).*

Ritüel sırasında lazım olacak eşyalar listesinde madenlerden yapılma ürünlere çokça yer verilmiştir (Mutlu & Koç, 2021, s. 33). Hitit inancına göre; yeraltı dünyası-öteki dünya kötülükleri ve hastalıkları içine hapsedip, muhatabını kurtaracak güce sahiptir. Kötülük yerin altına çekildiği içinde arınma işlemi tamamlanmış oluyor (Çınar, 2012, s. 57). Bakır madeniyle yapılmış bazı ritüel malzemeleri; "*heykel, sunak, çivi, kapı sürgüsü, temel taşları"* gibi ürünler başlıcalarıdır (Mutlu & Koç, 2021, s. 35). Demir ritüellerde kullanılan bir madendir ve Eski Çağda Hititlerde "*Gök Demiri*" tabiriyle demiri ritüellere dahil etmiştir (Erdem, 2019, s. 216). Ritüel malzemesi listelerinin içinde bolca ekmekler ve içecekler yer almıştır. İçecek olarak da bira ya da şarap olabiliyordu. Hitit ritüellerinde bolca rastladığımız bira ve şaraplar sıvı sunularıdır. Bu sıvı sunuların sarhoşluk verdiği için özellikler tercih edilmiştir. Yaşanan sarhoşluk neticesinde coşkulu bir tapınım gerçekleştiğine inanmışlardır (Uysal, 2022, s. 70). Hitit ritüellerinde sıkça karşımıza çıkan ekmeğin yüz seksene yakın çeşidinin ismine rastlanılmıştır. Ritüel ihtiyaç listesinin başında yer alan ekmek "*NINDA.GUR.RA"* olarak da bazı kayıtlarda geçmiştir. Bu ekmek görünüş itibarıyla kabarık ve kızarıktır. Ekmeklerin birçok isimde ritüel kayıtlarında bulunması, çeşitlerinin fazlalığıyla alakalı bir durumdur. Ekmeğin yalnız bir isimle karşımıza çıkmamasının nedeni budur (Uysal, 2022, s. 64). Hititlerin ritüellerde sıkça yer verdiği ve birçok çeşidi bulunan ekmek, günümüzde de Anadolu'da hem kutsal hem de temel besin maddesi olarak görülmüştür (Özdemir, 2021, s. 145).

Bir başka ekmek çeşidi de küçükbaş hayvanın yağıyla karıştırılan *"NINDA İ.E.DE. A*" ekmeği olmuştur. Ekmeğin bu kadar çeşidinin olması da onun günlük hayattaki yerinin ne denli ağırlıklı olduğunu da kanıtlamıştır (Uysal, 2022, s. 64). Hititler yalnızca ekmek konusunda değil aynı zamanda şarap konusunda da çeşitliliğe sahip olmuştur. (Alp, 2001, s. 45).

Özel bir malzeme listesi barındıran ritüeller, özel bir de ritüel sınıfı oluşturmuşlardır. Ritüelde yer alan ve yöneten kişiler sadece bu işi yapan uzman kişilerdir.

Tablo I. Hitit çivi yazılı belgelerinde çözümlenmiş bazı ritüel görevlileri

Sanga, Sakuni	Rahip
Dumu MES E. GAL	Saray oğlanı
LU SA.GI	Saki
MUHALDIM	Baş aşçı
LU ZABAR. DAB	Şarap tutan
GAL MESEDİ	Saray Muhafız Başı
LU.MES ALAN.ZUg	Soytarı
Lu'MES.GIS BANSUR	Sofracı
MUNUS Hasana	Ebe
--	Kâhin-Kuş Gözlemcisi
Wazu	Doktor

Mesedilerin (Muhafız) görevleri içerisinde sınırda yer alan tapınakların korunmasını sağlamak, özel günlerde sunu organizasyonlarını denetim altında tutmak gibi görevleri bulunmaktadır (Sirgavaz, 2011, s. 51). Ebeler kadrolu memur değildir sadece ihtiyaç hâlinde çağırılan kişilerdir (Cesur, 2017, s. 788). Bilindiği üzere Eski Çağ devletlerinde tanrı heykelinin bir yerden alınıp başka bir yere götürülmesi tanrının da gitmesi anlamına gelmektedir. Dış tehlikelerin kutsiyete zarar vermemesi için güvenlik tedbirleri almak önlemin bir parçası durumundadır. (Sirgavaz, 2011, ss. 52-53, Krebernik, 2022, s. 53). Kült törenlerinde kral ve kraliçe, baş rahip ve baş rahibe olarak hazır bulunur. Tören için gerekli ön hazırlığı (temizlik, giysi) gerçekleştirirler. Kült yeri arabası ise "*GİS hulukanni*" olarak adlandırılmıştır (Darga, 2020, ss. 207-208).

Öteki dünya tanrıları için yapılan bir ritüelde "(*KBO X32-CTH 645 numaralı belgeler*)" sırasında kralın yine çatıya çıktığı kayıtlara geçmiştir (Arıkan, 2003, ss. 27-28). Çatı törenlerinin sonuna gelindiğinde ise malzemeler çatıda bırakılarak, yıldızların altında kalması sağlanmıştır. Bu davranış törenin bir aşmasını oluşturmaktadır. Buradaki amaç kült eşyalarının manevi temizliğini yıldızların yapacağına dair düşüncedir (Arıkan, 2003, s. 35). Törenin son günü dördüncü günde, tüm işlemler bittikten sonra tanrı heykelleri de yeniden eski yerine götürülmüştür (Arıkan, 2003, s. 38). Altıncı güne gelindiğinde çatıda ritüel yapılan topraktan su alınıp yeni tapınağın çatısına gece yıldızlar

çıktığında koyulmuştur. Bu şekilde kirliliği arındırma ritüelinin tamamlandığına inanmışlardır (Arıkan, 2003, s. 40).

Hititlerde tapınaklar aynı zamanda "*Tanrının Evi "*konumunda olmuştur. Tanrı evleri sadece tapınırken yapılan ritüellerden ibaret olmamıştır. Bundan önce bu yapılar inşa edilirken de çeşitli ritüeller yapılmıştır. Bu ritüellerin amacı *"Tanrı Evlerinin*" sağlam olmasını istemelerinden kaynaklanmıştır. İnşa sırasında inşaatın temel taşları adakların (değerli madenler) bulunduğu "*Temel Yapı Ritüelleri*" adındaki bir tabakadan bilinmektedir (Ünsal, 2013, s. 83; Figür 25).

Hititlerde var olan ayrıntılı ritüel açıklamaları onların birçok tanrıya inanmalarından kaynaklanmıştır. İnançlarında birçok tanrı bulunduğu için ritüellerde yanlışlık yapmak tanrılar tarafından cezaya maruz kalmak demektir. Dolayısıyla hata payı bırakmadan sistematik bir şekilde inanç aşamalarını gerçekleştirmek zorundaydılar. Bu itina isteyen görev için her adımda bilgi sahibi olmayı, sorumluluk edinmiş kişiler lazımdır. Ritüellerin her aşamasına hâkim olan ayinciler sınıfı da ayrı bir meslek olarak bu şekilde ortaya çıkmıştır (Bryce, 2003, ss. 149-150). Hitit inancında; tapınaklar günlük olarak açık bulundurulup ziyaretçi kabulü yapılmazdı. Sadece yılın belli dönem kutlamaları ve ritüellerde halka açılmıştır. Tanrı evlerine normal zamanda giriş izne tabi tutulmuştur. Ayrıca Hititlerden olmayan bir kişi tapınağa girerse cezası ölüm olmuştur. Hititçe de tanrı evine *"Karimna-Karimmi*" denilmiştir. Tanrı heykellerinin yer aldığı tapınma alanı ise en büyük alanı oluşturmuştur (Ünsal, 2013, ss. 85-86).

Asurlarda, tapınaklar tanrıların evleri olarak bilinir, kutsallardır ve ritüel alanlarıdır. Dini görevler ve kişiler ritüel yapmadan önce mutlaka temizlenmek(arınmak) zorunda olmuşlardır. Temizlenmek için tapınakların içinde mutlaka "*su kaynağı*" bulunmuştur. Hititlerde su kaynağına "*luli-luliya*" demişlerdir. Hitit halkı dünyada açılan bir çukurun ve yeraltından gelen bir su kaynağının "*öteki dünya bağlantı noktası*" olduğuna inanmışladır. Su ritüelleri; "*büyü arınma, ölüm, kehanet" gibi* geniş bir alanı kaplamıştır (Çoşkun & Kılıç, 2021, s. 11). Aynı inanç Hititlerde de mevcuttur. Tabletler tanrı ve tanrıçaların ritüellerden önce arınmalarından bahsetmiştir. Tapınakların yapılması tanrı iradesine bağlıdır o isterse yapılır istemezse yapılmazdı. Tapınak inşaatı özenle ve sağlam yapılır, katlı planlıdır en tepe kısmında sunak (*giganu*) koyulmuştur. Tapınak inşasıyla ilgili "*Asur'un Kralı Esarhaddon*", "*Tapınağı inşa ettim ve bitirdim.*

Günlerim uzun olsun, hükümdarlığım uzun olsun, dölüm refah içinde olsun, Asur'un ürünü bereketli olsun, Asur refah içinde olsun diye inşa ettim" diye dua etmiştir.

"Ninnu" tapınağında ölülere sunu sunmak için ayrı bir oda mevcuttur. Bu oda "*ölü için hediyelerin getirildiği oda*" anlamında kullanılan "*enikse*" diye tabir edilmiştir. Ritüeller sayesinde ölülerle- öteki dünya ile iletişim kurulmuştur. Tapınak inşası ve ritüeller kral ve tanrı arasında bir bağ olduğu için kralında iktidarını meşru hâle getirmiştir. Bu meşruluk aynı zamanda dini bir güç getirisi de olmuştur. Tapınaklar devasa bir yapıya sahip olduklarından çok sayıda görevliye ihtiyaç duyulmuştur. Rahipler, büyücüler, doktorlar bazı tapınak personellerindendir. Tapınağın personeli olmayıp da "*Baş Rahip"* olan kişi ise Kral'dır (Demirci, 2013, ss. 80-85; Figür 13).

Dağ kutsiyeti Kizzuwatna devletinden aktarılmış bir inanış dağlara kutsiyet addetmek inanışıdır. Hurri ve Mezopotamyalılardan Hitit kültürüne aktarılmıştır. Dağı tanrıların ikametgahı olarak gören Hititler, tanrı çağırma ritüellerinde; yakın bir dağ tepesine çıkıp seslerini tanrıya duyurmaya çalışmışlardır. (Bahar, Turgut & Küçük, 2018, s. 406).

Bu ritüel görevlilerinden de anlaşıldığı üzere tören çok geniş çaplı bir hazırlıkla günlerce devam eden dev bir organizasyon olmuştur. Kral ve kraliçenin geçtiği güzergahlar ve sununun korunmasından başlayıp da eğlenceye oradan tüm sunuları yiyecek-içecek olarak ayrı ayarlayan bir gruba kadar organize bir iştir (Özer, 2021, s. 146). Tören ve ritüellerde kullanılan tanrı heykelleri maden, kil veya fil dişinden yapılma sivri külah başlıklı şekilde tasvir edilmiştir. Bu tasvirinden de tanrının görünüşü hakkında fikir sahibi olmaktayız. Tanrıların görünüşünün insana benzetilmesi onun sadece duygularda değil fiziki olarak insana benzediğini açıklamıştır. Heykellerin fiziki olarak da insanı andırması Hititlerin tanrı inancında bilinenden yola çıkarak bilinmeyeni şekillendirdiğini açıklamıştır. Bilinen taraf insanın kendisi olup bilinmeyen tarafta evren düzenini yaratan tanrıların neye benziyor olduklarıdır (Özer, 2021, s. 166).

"Api ve Wappu" gibi kelimeler öteki dünya ritüellerinde sıkça geçmiştir. Öteki dünyaya kapı açılması için kazılan çukurlardır. Dünya ve öteki dünya arasında bir geçiş yeri-kapı vazifesi görmüşlerdir. Api'nin Hurrice bir kelime olduğunu bilmekteyiz, öteki dünyaya açılan kapı-çukur inancının da kaynağı Hurrilere dayanmıştır (Reyhan, 2016, s. 22; Figür 14). Bu kurban çukurlarında gerçekleştirilen ritüellerde; kuş, yavru domuz gibi

hayvanlar kullanılmıştır. (Reyhan, 2016, s. 23; Figür 15, 16). Domuzun ritüel hayvanı olarak sık kullanılmasının ardında bazı düşünceler yatmaktadır. Bunlar; yavruladığı zaman çok fazla yavrusu olup bereketi çağrıştırması, kendi dışkısını yemesinin öteki dünyadaki insanların dışkıyla beslendiği konusunun ortaklık barındırması yönünden benzer özellikler taşımasından kaynaklanmıştır. Pislik ile beslenen yağma eden domuz, kirliliğinde temsilcisi olarak görüldüğünden arınma ritüellerinde çok sık kullanılmıştır. Domuzların ritüellerde kullanılması hem Hurri hem de Hitit kültüründe görülen bir uygulamadır. (Kıymet, 2018, s. 58). Hititlere ait; "*CTH 820.3.*" ve "*KUB 43.23.Ay*." numaralı belgelerde; domuzun bereketli yanına vurgu yapan bir ritüel gerçekleştirilmiştir. (Kıymet, 2018, s. 59). "*Kanlı ve kansız sunulara*" bir örnekte Asurlulara ait olan (MÖ 1050). Kuş kurbanı Hurri kökenli bir kurban çeşididir. Ancak küçükbaş (koyun, kuzu, keçi) veya büyükbaş hayvan kurbanı zaten Hititlerde mevcut olan bir gelenektir (Kıymet, 2018, s. 53; Figür 17). Mezopotamya inancında kulağa bir başka anlam daha yüklenmiştir. Bir durumdan dolayı hoşnutsuzluk yaşayan ruhun huzursuzluk vermek için geldiğinde ilk olarak kulaktan gireceğine dair inanış yüklenen anlamlardan biridir. (Kahya, 2019, s. 311). Kullanılan ürünler daima durum ile bağlantılı, bir ileti niteliği taşıyan özellikleri barındırmaktadır. Çünkü tanrı ile ilgili her durum ciddiyet isteyen ve ayrıntıların atlanmaması gereken, hayati önem taşıyan bir husus olmuştur (Reyhan, 2016, s. 26, Mutlu & Koç, 2021, s. 37). Hitit inancında arınma töreni için şu düşünce de bulunmaktadır; öteki dünyaya giderken arınmak için bedel ödenmek zorundadır. Bu bedelin içeriği hakkında bilgi sahibi değiliz (Çınar, 2012, s. 212). Öteki dünyaya açılan kapılar olan çukurlarda, ritüelden kalan tam hayvan kemikleri de bulunmuştur. Bu buluntulardan Hititlerin öteki dünyayla bağdaştırdığı hayvanların bilgisine de ulaşmaktayız. Bu kemikler ağırlıklı olmak üzere yavru domuz ve kuş kemiklerinden oluşmaktadır. Hititlerde kurban çukurlarından bahsederken önemli bir kurban buluntusu şehri "*Şapinuwa'da"* (*Ortaköy)* unutulmamalıdır. Şapinuwa'da ait çivi yazılı belgelerde ve Kizzuwatna (Hurri-Luwi kökenli) belgelerinde "*kuş ritüellerinden*" sıkça bahsedilmiştir. (Reyhan, 2016, s. 29). Hurri inancına göre; öteki dünya inancında ölüp başka dünyaya giden ruh, uzun zamanlar sonra yeniden dünyaya gelecektir. Bu inanış Hititlere tam olarak geçti mi ya da ne kadarına inandılar bu konu hakkında fikir sahibi değiliz. Ancak Hititlerin yeraltı dünyasına giden ruh hakkında; eğer huzursuz olursa

görünmeden, kalan yakınlarını huzursuz edeceğine inandıklarına dair bilgiler mevcut olmuştur (Karauğuz, 2020, ss. 70-71).

Öteki dünya tanrısına yapılan ritüel evlerin temizlenmesi için yapılan arınma ritüelleri olmuştur. Benzer unsurlar bu ritüelde de yerini almıştır. Görüldüğü üzere Hitit inanç yapısında tanrı günlük hayatın bir parçası olmuştur. Her türlü iyi ya da kötü olay tanrıyla bağdaştırılmış bunun için ritüeller yapılmıştır (Reyhan, 2016, s. 25).

Hitit inanç yapısı içerisinde tanrıların statülere sahip olduğunu görmekteyiz aynı inanç Asurlarda da mevcuttur. Hitit inanç yapısı ve Asur inanç yapısı çoğunlukla benzer özellikler taşısa da bir nokta da ayrılmaktadır. Bu nokta; Hititlerin, öteki dünyaya giden kral ve kraliçelerin gökyüzüne giderek tanrılaştığı düşüncesidir. Sıradan halk ise öldükten sonra yerin altına – öteki dünyaya gitmiştir. Asurlarda kral ve kraliçenin gittiği yer hakkında halk ile arasında bir ayrışma söz konusu değildir (Baş & Arıkan, 2023, s. 1296; Sevinç, 2007, s. 236).

Hititler, öldükten sonra kral ve kraliçenin tanrı olduklarına inanılan ve bu yüzdende ölüm kelimesi yerine "*tanrılaşmak"* kelimesini kullanmışlardır (Ünal, 1980, s. 166). Hititlerde, ölü için yapılan tören muhtevası düşünüldüğünde günlerce sürmesi gayet olasıdır. Kaynaklarda bu törenin 14 gün sürdüğü geçmektedir. (Baş & Arıkan, 2023, s. 1304). Hitit inancında ölünün yakılıp, ölüler diyarına hızlı gittiği inancının tam aksine Mezopotamya genel inanç yapısında yanarak ölenlerin ruhunun yok olduğuna inanılmıştır. Bu düşüncenin dışında cenaze için özel bir törenin düzenlenmesi ve hoş kokuların ölü bedenine uygulanması ortak yönler arasındadır (Kahya, 2019, s. 310). Asurlularda, ölünün yaşarken ne gibi ihtiyaçları varsa ölünce de o eşyalar yanına koyulmuştur. (Mandacı, 2020, s. 73; Figür 18, 19).

Asur devletinde ise kralı baş rahip olarak dini bir statü kazandırdıkları için kral öldüğünden tanrılarla iletişimlerinin kötüleşeceğine dair bir inanç oluşturmuşlardır (Kırschbaum, 2020, s. 152). Cenaze törenleri 3 gün sürmekte, bu günler içerisinde ölü yemeği, sunular ve kurbanlar gibi törenin içeriğine dahil uygulamalar yapılmaktadır. (Kahya, 2019, s. 311). Sıradan halk içinde cenaze törenleri düzenlenirdi. Bu törenlerden sonra ölünün yeme-içme ihtiyacının devamlılığını sağlamak için ailesinden biri görevlendirilmiştir. Ölen kişi yakının, yaptığı sunuların belli bir vakti bulunmaktadır. Bu vakitler dolunay veya ay vakitlerinde düzenli olarak yapılmalıdır (Krebernik, 2022, s.

108). Mezopotamya da kralın ölüm törenine "*Taklimtu Ritüeli*" denilmiştir. Kral öldüğü zaman bir yas ilan edilir ve yanına yaşarken kullandığı eşyalar yerleştirilirdi. Ayrıca yeraltı-öteki dünya tanrısı içinde eşyalar konulur, o dünyadan gelebilecek olumsuzlukların önüne geçmeye çalışılırdı (Mandacı, 2020, s. 66). Kral için yas ilanı, ölünün yanına eşyalar yerleştirilmesi, ölünün doğru uğurlanmadığı taktirde kalanları rahatsız etmesi gibi inanışlar Asurlular da mevcuttur. (Mandacı, 2020, ss. 66-67). Hitit devletinde, Tören ve ritüeller sadece ölüler için yapılmamıştır. Toprağın ölümü ve uyanışını temsil eden mevsimsel törenlerde yapılmıştır. Bu topraklarda asma ve bağcılık önemli bir yer tutmaktadır. (Koç, 2012, s. 25). Törenler, ritlerden daha fazla anlam içermektedir. Evrenin yaratılışı ve düzeninin döngüsel olarak işleme mantığına dair düşünceleri bünyesinde barındırır (Gaster, 2000, ss. 23-25). Akadça bir kelime olan "*etemtu"* Asur inancında da yerini almıştır (Krebernik, 2022, s. 77). Tıpkı yaşarken beslendiği gibi ölünce de ruhun beslenmeye devam ettiğine inanmışlardır. Bu inancı Hititlerde de görmekteyiz. Sürekli bir mesai gerektiren bu iş için özel bir meslek dalı "*pagidu"* doğmuştur. "*Pagidular"* ölen kişinin ailesi içinden seçilmiştir (Mandacı, 2020, s. 69). Görüldüğü üzere Asurlarda *"kispular*", Hititlerde *"pagidular"* aynı görev ve inanış için seçişmiş görevlilerdir."

Hitit devletinde eğer kral veya kraliçeden biri ölürse o gün millî matem günü ilan edilmiştir. Millî matem gününde halkın sokağa çıkıp matem flütü çalması bir gelenek hâline gelmiştir. Halk matemli melodiler çalarken, ağıt söyleyen kadınlar ise öteki dünyayı kötüleyen ağıtlar yakmışlardır. Bu ağıta daha sonra törene katılan tüm halk dahil olmuştur (Ünal, 2016, s. 169). Tanrılar için yapılan ritüellerde kesilen kurbanın kanı bir kap içerisine koyulup, tanrı temsili heykelin önüne bırakılmıştır. Buradaki düşünce tanrı kan ile beslendiği için ona ikram sunmaktır. Amaç tanrıya en iyi ve en körpe olanı sunup, onu hoşnut etmektir (Kıymet, 2018, ss. 53-54). Kral ülkenin yöneticisi olduğu için ve öldükten sonra tanrılaştığına inanıldığı için kral ve kraliçeler için yapılan cenaze törenleri törenler ayrıca bir külfet ve özen gerektirmiştir. (Karauğuz, 2020, ss. 70-71). Hititlerde ölü törenleri o kadar yaygın bir işlemdir ki ölülere ait özel isimli alanlar *(E. GIDIM/ E GIDIM*) yani ölü ruha ait evler bile vardır. Halk kesimi öldükten sonra kötü şartlar barındıran öteki dünya-yeraltı dünyasına gitmiştir. (Baş & Arıkan, 2023, s. 1305, Ünsal, 2013, s. 113). Öteki dünyayı anlatan ve çeşitli ritüeller düzenlenen bir başka unsur mezarlardır. Mezar buluntuları, maddi kalıntılardandır. Mezarlar içerisinde toprak

kaplarda bulunmuş, yeme-içme kalıntıları direkt öteki dünya inancına işaret etmektedir. Ritüeller sayesinde öteki dünyaya doğru uğurlanan bir ruh kalanların iç huzurunu garantilemiş durumdadır. Öteki dünyaya doğru uğurlanmamış bir ruh ise "*kötü ruh"* olarak, kalanların korku ve endişe içinde bekleyişlerine neden olmuştur (Akçay, 2017, s. 11). Hititlere ait öteki dünyayla ilgili dikkat çekici bir unsurda sadece yeraltını yöneten bir vasıf sahip olmamalarıdır. Bunun dışında; Hitit yeraltı tanrıları, bitki ve hayvanlarla ilgilenen kutsal varlıklardır (Eyüboğlu, 2007, s. 45). Asurlar, Hititlerden farklı olarak mezar eşyalarının içerisine Yeraltı Tanrıları içinde hediyeler bırakmışlardır. Görüldüğü üzere Hitit ve Asur'da ritüeller günlük hayatta çok yer edinmiş uygulamalardır. Bu uygulamalar içinde yeraltı-öteki dünya ritüelleri de oldukça fazladır. Bu ritüellerin bazı hususları farklılık gösterse de ortak bir nokta kötülüğün kaynağının yer altı olduğu ve kötülüğü ait olduğu yere göndermek gerektiğine dair inanıştır. Bu inanış çerçevesinde; ritüeller, kurbanlar, sunular, törenler, ihtiyaç listeleri ve meslek grupları oluşmuştur.

1.6. HİTİT VE HURRİ ÖTEKİ DÜNYA İNANCI ETKİLEŞİMİ

Hitit devleti inanç sisteminde, "*MÖ 2000*" tarihi son dönemlerinden itibaren Hurri etkisi görülmeye başlanmıştır (MacQueen, 2022, s. 123). Hurriler "*MÖ 2000-1500"* tarihleri aralığında, Dicle vadisinden Ermenistan dağlarına uzanan oradan Suriye çöllerine bağlanan alan kapsamında varlığını devam ettirmiş bir devlettir (Yılmaz, 2000456). Hitit devletiyle bütünleşecek olan "*Bin Tanrılı İl*" isminin temelleri "*Orta Hitit Dönemine"* denk gelmiştir (Bryce, 2023, s. 40). Burada çarpıcı bir nokta da Hurri etkisinin başladığı dönemde bu dönemdir. "*I. Suppliluima*" zamanında Suriye seferleri sonrası Hurri etkisi en uç noktalara kadar çıkmıştır. Görüldüğü gibi yalnızca yakın bir coğrafya da bulunmak değil seferlerde etkimişimde pay sahibi olmuştur (MacQueen, 2022, s. 123, Kıymet, 2013, s. 497, Arıkan, 1998, s. 276). Hurrilerin yerleşim alanı sınırları Kuzeyde Suriye ve Mezopotamya Zagros dağları ile doğu Dicle bölgesidir (Kıymet, 2018, s. 75). Ayrıca Hurri devletini Asurlara komşu olduğu alanda Zagros (Suriye) dağlarından Van gölüne kadar uzanan bir alandır. Hem Hititlerle hem de Asurlularla komşu olan Hurrilerin inanç etkileşiminde yer alması kaçınılmaz bir durum olmuştur (Kıymet, 2013, s. 92). Anadolu'daki Hitit devletiyle sıkça duyacağımız Hurriler, Kuzey Suriye topraklarında ikamet etmiştir. Zaten konumu itibarıyla hem Anadolu hem

de Mezopotamya'yla etkileşim hâlinde olan bir devlettir (Kıymet, 2013, s. 35). MÖ 3 000'de Hurriler yıkılmıştır (Kıymet, 2018, s. 72).

Konumuzda Hurrileri, Asur inancının Anadolu'ya taşınmasında etken olarak gördüğümüz için işlemekteyiz. Hurriler, Asur Ticaret Kolonileri Döneminden sonra öteki dünya inanışının yayılmasında ikinci rolü üstlenmişlerdir. Kısaca asıl konumuzda yer alan Asur-Hitit inanç yapısındaki benzer ve farklı yönleri kavramı içerisinde benzer yönleri bulduğumuz kültürü yayan en önemli ikinci etmen olmuşlardır. Mezopotamya kültürünü Asur ile birlikte taşımış olan ikinci devlette diyebiliriz. Hurrilerin Mezopotamya dan inanç yönünden etkilendiği dönem ise "*MÖ 3000"* tarihine tekabül etmiştir. Bu etkilenmenin sonucu olarak da daha sonraki süreçlerde etkilendikleri kültürle yine Anadolu'yu etkilemeleriyle sonuçlanmıştır. Buradaki göze çarpan durum en başlarda kendilerinin etkilenmesi daha sonra kültürü taşımada bir vasıta görevi görmüş olmalarıdır. Genel olarak Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurların Anadolu'yu kültürel ve inanış açısından etkilediği çabuk akla gelen bir durum olmuştur. Oysa ki kendine ait olmayan bir kültürü kabul edip yine onu yayan unsur olan, Hurrilerde bu başlık altında yer almayı hak eden önemli bir unsur olmuştur.

Hitit ve Mezopotamya inancında yer alan tanrıların farklı statülere sahip olması Hurrilerde yaygın bir inanıştır. Tanrıları önem sırasına koyma uygulamasını Mezopotamya inanç yapısı içerisinden almışlardır. Mezopotamyalılar tanrıları en başta Enlil olmak üzere, "*Ea, Sin, Samas, Ninurta"* olarak bir sıraya koymuşlardır (Kıymet, 2013, s. 89).

Hitit devletinin dini farklı zamanlarda içerisine farklı kültürlerin ögelerini katmış sentez bir din görünümündedir. Bu dini anlamak için fethettiği ve yakın coğrafyalardan temasta bulunduğu inanışları da bilmek gerekmektedir. Konumuz itibarıyla hem Hurrilerin (Suriye ve Babil arasında bağlantı bölgesi) hem de Asurların katkılarına değinmekteyiz. Mezopotamya inanç sistemi gerek Asurlularla, Asur Ticaret Kolonileri döneminde başlamıştır. Etkileşimin olmadığı zamanda ise Hurrilerin iletken görevi görerek Mezopotamya inancını Anadolu'ya aktarmasıyla inanç sisteminde benzerlikler oluşmaya başlamıştır (Cengiz, 2024, s. 459). Asur devleti ve Hitit devletinin etkileşim unsurları içerisinde ticaret yapmaları büyük pay sahibi olmuştur. Ancak bütün pay ticarete bağlı değildir. Coğrafya olarak hem Anadolu'ya hem de Mezopotamya'ya yakın

unsur Hurriler olmuştur. Hurriler, Mezopotamya kültürünü Anadolu'ya taşıyan bir köprü vazifesi görmüştür. Konum itibarıyla Mezopotamya'nın güneyinde yaşamışlardır. Hititlerin ise batı komşusu olmuşlardır. "*Şamtahari Metinlerinde"* (MÖ 2250) Hurrilerin bahsi geçmiştir. Yaklaşık iki bin yıl bu süreçte etkileşiminin getirdiği dinsel ve kültürel aktarımlar olmuştur (Yıldırım, 2016, ss. 2-3).

Hitit inanç sistemindeki Hurrileşme Yeni krallık zamanında belirginleşmeye başlamıştır. Bu belirginleşme de "*Kraliçe Puduhepa'nın (III.Hattuşilin Eşi)"* katkısı büyüktür. Hurri dinsel metinlerinin çevirisi dahi bu döneme tekabül etmektedir. Hitit panteonundaki değişim günümüz kazılarından elde edilen Hurrileşmiş tanrı isimlerinden anlaşılmıştır (Reyhan & Cengiz, 2015, s. 92).

Hitit devleti yeraltı dünyasıyla ilgili birçok unsuru Hurrilerden almıştır. Hititlerde tıpkı Asurlular gibi öteki dünyaya; karanlık, iç karartıcı ve kirli bir yer olduğuna inanmışladır. "*Kara Toprak"* tabiri ise öteki dünyanın karanlığını tabir etmek için kullanılmıştır. Kelime köken bakımından tamamıyla Hurrice olup, Hurriler yoluyla Anadolu'ya gelmiştir (Sevinç, 2007, s. 234; Zangger & Demirel, 2021, s. 421). Hititler din konusunda farklı toplumlardan etkilenmiş bir devlettir. Bu yapı onun hakimiyet alanını genişletmesi sonucu etkileşimde bulunduğu kültürlerin tanrılarını bünyesine katmasıyla alakalıdır (Zangger & Demirel, 2021, s. 421).

Asurlular, Anadolu ile ticaret yapmışlardır. "*Asur Ticaret Kolonileri Dönemi*" Orta Tunç Dönemine tekabül eder (Bryce, 2023, s. 40). Asur ve Anadolu ticareti başlangıç dönemi; Asur kralı *"İlişuma*" zamanına tekabül eder. "*İlişuma'dan*" sonra oğlunun da (*İrişim*) bölgede ticarete devam ettiği mektuplaşmalardan anlaşılmıştır (Sever, 1993, s. 54). Bu dönemde sayıları az da olsa Hurri tüccarlarla da ticaret yapılmıştır (Özgüç, 2005, s. 39). "*Ktk/ k4 ve Kt 91*" numaralı tablet buluntuları Hurrili tüccarların Anadolu'da ticaret yaptığına dair mektuplaşmalardır (Kıymet, 2018, s. 76). Bu ticarette önemli bir yere sahip olan Kaniş de (Kültepe-Neşa) MÖ 2000'lere tarihlenen tabletler bulunmuştur. "*Asur Ticaret Kolonileri Çağı* "olarak adlandırılan bu dönem için Kaniş tabletleri büyük bir önem arz etmiştir. Dönemin anlaşılmasında önemli bir yer tutmuştur. Bu tabletler sayesinde dönemin inanç sistemi ve tanrıları hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Kutsiyet addettikleri tanrılarına sıkça ticari belgelerde yemin teminatı olarak rastlanılmıştır. Ancak bu ticari faaliyet nedeni bilinmeyen bir sebepten MÖ 1830'da (Şamsi -Adad dönemi) son bulmuştur (Altunay, 2015, s. 159). Bu dönemde Anadolu'da yaşayan halk tek bir millet

unsurunu barındırmıyordu. Köle, Hurri, Sahuru ismiyle bilinen farklı etnik gruplar yaşamaktaydı (Memiş, 2013, s. 225; Ünal, 1997, s. 341-343; Kurt, 2009, s. 1). Bu döneme ait çivi yazılı tabletlerde girizgâh bulunmaz, mektuplar direkt olarak konuya giriş yapardı (Darga, 2020, s. 73). Bu dönemde Anadolu'da yaşayan halk tek bir millet unsurunu barındırmıyordu. Bahsettiğimiz gibi bu etkileşimin bir ayağı da ticaret kurulan zamandan kaynaklanmaktadır (Eski Asur Dönemi, Yıldırım, 2011, s. 78). Aynı zamanda bir diğer bağlantı noktasını da Hurriler oluşturmaktadır. Hititlerden önce Anadolu da yaşamış olan Hurriler; Fırat, Dicle, Kuzey Suriye de etkin olmuşlardır. Bu etkinlik kültürel miras yoluyla daha sonra Hitit inanç sisteminde Hurri tanrıların baskınlığına neden olmuştur. İşte aynı coğrafyalarda yaşamış biraz Mezopotamya biraz Anadolu da bağlantı kurmuş olan Hurriler aktarım yoluyla Anadolu ve Mezopotamya inanç sisteminin benzeşmesine neden olmuştur (Demirci, 2013, s. 11).

Hititlerin öteki dünya inanç sistemine giren kavramların yanında büyülerde dahil olmuştur. Hurri inanç sisteminden alınan büyü uygulamaları, yeraltı ile bağlantı ve arınma ritüellerinde sıklıkla kullanılmıştır. (Baş & Arıkan, 2023, s. 1302). Büyü uygulamalarının çoğu "*Kizzuwatna"* devletinden Hitit inancına girmiştir. *"Ak ve kara büyü*" olmak üzere 2'ye ayrılan büyü uygulamalarında ak büyü iyi olan, kara ise istenilmeyen yasak büyüdür. (Akdağ, 2018, s. 26). Hitit ve Hurri inancının birer belgesi konumunda olan tanrı isimlerinin ortaklığı, inanç hususunda benzerliğin önemli kaynaklarındandır. Asurlular ve Hititlerde tanrıların önem sıralaması mevcuttur. Aynı önem sırası uygulamasını Hurrilerde de görmekteyiz. Hurrilerde ise tanrı sıralaması şu şekildedir; "*Kumarbi, Ea, Kusuh, Simegi, Astabi*" şeklindedir. Tarih "*MÖ 2000*"yılına geldiğinde ise Hurriler, Mezopotamya tanrılarıyla kendi tanrılarını eşleştirmişlerdir. Ayrıca bu tarihlerde inhumasyon (yerleşim içi) mezarlar yaygındır. Bu dönemde kremasyon (yakarak gömme) pek yaygın bir işlem değildir. (Ekmen, 2012, s. 30).

Tablo II. Tanrı Karşılaştırması (Kıymet, 2013, ss. 89-90).

Hurri	**Mezopotamya**
Kumarbi	Enlik, Dağan
Tešup	İskur, Hadda
Sawuska	İnanna, İştar

Hititlere ait çivi yazılı tabletlerden birinde "*Tanrı Ea'nın*" Hurrice yazımı "*D. A. A'ya"* rastlanılmıştır. Hurri kültürünün Anadolu'ya taşınmasına bir başka örnektir (Kıymet, 2018, s. 68). Mezopotamya tanrılarından; "*Ea, Bel, Enlil, Marduk ve Nergal*" tanrılarının simgeleri mevcuttur. "*Anu-Bel ve Enlil 'in"* simgesi dağı temsil eden sarık ve altındaki sunaktır. Tanrı Ea'nın simgesi ise "*keçi balıktır*", Tanrı Marduk 'un simgesi bir "*mızrak ve mızrağın ucunda aslan kafasıdır*" (Mackenzie, 2011, s. 352). Boğazköy tabletlerinde ele geçen bilgiler sayesin de de Hurrilerin, Hititlere bazı tanrı isimlerini aktardığını bilmekteyiz (Kıymet, 2013, s. 92). Hititlerin, Hurrilere ait tanrı adlarını kullandıklarına dair bir başka kanıt çeşitli festivaller olmuştur.

Hitit başkenti Hattuşa'da "*Tesup Festivali*" yapılmaktadır. Bu festivali "*CTH 698"* numaralı belgeden öğrenmekteyiz (Kıymet, 2013, s. 99). Hititlerin, Hurri kökenli kutlamaları içerisinde; "*Hepat, Sawuska"* kutlamaları da yer almıştır. Hititlere ait *"Yazılıkaya Açık Hava Tapınağında (A Odası)"* resimleri bulunan tanrıların Hurri kökenli oldukları hiyerogliflerle desteklenmiştir (Kıymet, 2013, s. 108). Ayrıca yine Yazılıkaya da yer alan bir örneğinin de Eflatunpınar da bulunduğu "*kanatlı aslan*" figürü Mezopotamya kökenli olduğu bilinmektedir (Yılmaz, 2000, s. 377). Su kaynakları çevresine kurulan Hitit dini yapılarına Eflatunpınar örnek verilebilir (Roller, 2004, s. 61). Yazılı belgeler ışığında elimize geçen bazı Hurri kökenli tanrı isimleri de bulunmaktadır. Önemli veriler içeren Kültepe tabletleri bunlardan biridir.

Kültepe tabletlerinde izine rastlanılan bazı Hurri Tanrıları; "*Kura, İştar, Ea (Su Tanrısı), Samaş (Güneş Tanrısı), Sin (Ay Tanrısı), Teşup (Fırtına Tanrısı), Kiki, Taja, Anna, Hepat (Fırtına Tanrısı), Kubabat (Kybele)"* gibi tanrılar, Hitit tanrılar listesine Hurrilerden geçmiştir (Gökçek & İnce, 2016, s. 45; Doğan, 2008, s. 55). Asur ticaret kolonileri döneminin ilk belgelerinden olan Kültepe -Kaniş belgeleri ticari mektuplaşmalardır. Bu tabletlerde; "*İyaya, Tahu*" gibi yerli tanrı isimlerine de rastlanılmıştır (Darga, 2020, ss. 75-77). Kültepe tabletlerinin bilgi verdiği tanrı isimleri yalnızca Hurri kökenli olanlar değildir. Asur kökenli tanrı isimlerine de rastlanılmıştır (Gökçek & İnce, 2016, s. 45). "*Tanrı Tesup*" ismine Asurlarda yeni dönem olmak üzere birde kurban adakları ve mitolojik anlatımlarda sıkça rastlanılmıştır. Görünüş o ki Hurriler Mezopotamya kültüründen etkilenmiş aynı zamanda o kültürü etkileyen taraf olmuştur. Hurri tanrısı Tesup'un Asur tanrıları içine girmiş olması bu görüşü açıklar nitelikte olmuştur (Kıymet, 2013, s. 129).

Hurrilerin, Mezopotamya'dan etkilenerek tanrılarının içine dahil ettikleri diğer tanrı isimleri de "*Piregir, Aya, Ea, Anu"* gibi tanrılar olmuştur (Kıymet, 2013, s. 101).

Hitit inanışına Hurrilerden geçmiş olan inanışlardan biri de bazı unsurlara kutsiyet addetmeleridir. Dağlar da bu unsurlardan biridir. Dağlara kutsiyet addetmek, onu bir tanrı gibi görmek Hitit kültürüne dış kaynaklardan dahil olan bir inanıştır. (Bahar-Turgut-Küçük, 2018, s. 406). Çok tanrılı bir dini inanışa sahip olan Hititlerin tanrılaştırdıkları birtakım eşyalar olması da olağandır (Akurgal, 2008, s. 19).

Kizzuwatna devleti köken itibarıyla Hurri ve Luwi karışımı bir devlettir. Kizzuwatna'nın, Hitit devleti topraklarına dahil olduğu dönem, "*imparatorluk dönemidir*". Hitit İmparatorluk dönemi "*MÖ 1430 I. Tuthaliya'nın"* tahta çıkışıyla başlar. III. Hattuşili'nin eşi Hurri kökenli Puduhepa dönemine gelindiğinde tanrı sisteminde ve inanç konusunda Hurrileşme iyice artmıştır (MacQueen, 2022, s. 124). "*IV. Tuthaliya döneminde*" ise Asurlara karşı (I. Tikulti Ninurta) güçsüz durumdadır. Bu dönemde Asurlular daha etkindir. Hititler saldırı yapmak yerine toprak hakimiyetini koruma yoluna gitmiştir. Görüldüğü üzere isim aynı olsa da "*Tuthaliye*" dönemleri farklılık göstermiş güç dengeleri değişmiştir (Altaş, 2023, s. 26) Hitit devletinin tanrılarındaki artışta bu devletin payı büyüktür. Dolaylı yönden Hurri kültürü, Hitit kültürüne bu devlet sayesinde aktarılmıştır (Arıkan, 1998, s. 275). Bir diğer Hurri devleti de Mitanniler'dir. 1594 yılında Hitit devletinin Mezopotamya devleti Babil'i ele geçirmiştir. Bu tarihlerde Ege ve Anadolu'ya kadar hükümranlık kuran Mitanni (Hurri) sınırlarına dayanmıştır. Hititlerin, Babil'i alması ile Hitit devleti böylece Mittanilerle sınır komşusu olmuştur. Hurri-Hitit etkileşim tarihi açısından bu işgal ve sınırlar önemlidir (Sever, 1993, s. 56; Krebernik, 2022, s. 15). Ayrıca Asurluların güçsüzleştiği bir dönemde Mitanniler onları devletlerinin valisi konumunda tutmuştur. Mitanni kralı "*Şuttarnas'ın"* ölümüne kadar ki dönem Asurlular vali konumunda kalmıştır. Kralın ölümünden sonraki dönem kargaşa doludur ve bu fırsattan Asurlular yararlanmıştır. Birlikte yaşanılan bu dönem kapsamında kültürel aktarıma neden olan evlilik olayları da yaşanmıştır. Her iki tarafta evlilik gerçekleştirmiştir. Hurri- Asur evliliklerinden sonra Asur inanç yapısına Hurri unsurları dahil olmuştur. Asurlular içinde isim ve inanç baskın bir Hurrileşme dönemi başlamıştır. Asurlar, "*Tanrı Teşup'u"* (Hurri Tanrısı) Adad adıyla kendi panteonlarına katmışlardır. *"MÖ 1400"* tarihinde Mitanni kralının vefatından sonra ülkede iç karışıklıklar baş gösterince Hititler, Mitanni topraklarını işgal etmiştir. Kargaşadan yararlanan

Asurlularda bağımsızlıklarını kazanmışlardır. (Sever, 1993, s. 58). Hitit-Hurri inanış etkileşimin içinde mitolojilerde yerini almıştır. Bilindiği üzere mitoloji evrenin yaratılışına dair bir anlatım metodudur.

Hitit mitolojik anlatımlarına baktığımızda, komşu devletlerle yaşanan etkileşim sonuncunda çivi yazılı metinler de bu etkileşimi yansıtmıştır. Başta Hatti olmak üzere bu devletler; Mezopotamyalılar ve Hurriler olmuştur. Mitolojik olarak etkilenilen en baskın unsur Hurriler olmuştur. Hitit mitolojisi 3 kültürün harman olduğu bir yapıdadır bu kültürler; Hurri (Mezopotamya), Eski Anadolu (Hatti), ve Sami (Sümer, Babil, Asur). Hititlere ait bir başka mitolojik anlatım olan "*Kumarbi Şarkısı*" öteki dünyaya atıfta bulunması açısından önemli bir örnektir. Hurrilerden Hititlere geçmiş bazı mitolojik anlatımlar; "*Hedammu Şarkısı, Kumarbi Şarkısı, Koruyucu Tanrı Şarkısı, Ullikummi Şarkısı*" gibi mitolojik anlatımlardır (Karauğuz, 2021, s. 24). Kumarbi Şarkısı, *"CTH 381*" numaralı çivi yazılı metinde geçmektedir. Kendi aralarında savaşıp yenilen tanrıların öteki dünya-yeraltına gittiğinden bahsedilmiştir. Evrenin yaratılış hikayelerine baktığımızda bir kargaşa ortamından doğduğu anlatımı yaygındır, Tanrılarında kargaşa içinde savaşmaları çokta uç bir davranış sayılamaz. (Cengiz, 2024, s. 458). Yeraltı- öteki dünyaya dair uygulamalar içinde yer alan ritüeller bulunmaktadır. Ritüel uygulamalarının ihtiyaç listeleri mevcuttur. Bu listelerde hem canlı hem cansız sunular-kurbanlar yer almaktadır. Canlı kurbanlar içinde, ritüellerde sık karşılaştığımız kuş kurbanı yer almaktadır. Ayrıca arınma törenlerinin de listesinde yer alan kuşlar, Hurrilerin törenlerinde sık kullandığı kurban türüdür. Arınma törenlerinde kullanılan kuş kurbanları Hurri kökenlidir. Bu inanış Hurrilere ise Suriye'den geçmiştir (Reyhan, 2016, s. 22; Sevinç, 2007, s. 242). Yeraltı-öteki dünya inancına dair başka inanışlarda mevcuttur. Bu inanışlar içerisinde yeraltı-öteki dünyaya kapı açılıp büyüler vasıtasıyla isteklerin gerçekleştiğine inanılmıştır. *"Api ve Wappu"* gibi kelimeler öteki dünya ritüellerinde sıkça geçmiştir. Bu çukurlar (api-wappu), öteki dünyaya kapı açılması için kazılan çukurlardır. Çukurlar, "*adak sunuları*" için açılan önemli alanlardır (Roller, 2004, s. 61). Şapinuwa'da ait çivi yazılı belgelerde ve Kizzuwatna (Hurri-Luwi kökenli) belgelerinde "*kuş ritüellerinden*" sıkça bahsedilmiştir. Görüldüğü üzere hem Hurrilerde hem Hititlerde kuşlar ritüelin parçası hâline getirilmiştir. Sadece kullanılan hayvan konusunda değil ritüel sırasında kullanılan kelimelerin bir kısmı da Hurrice'dir. Kelimelerdeki Hurrileşme ve ritüel inanışında kullanılan kuşlar düşünüldüğünde Hurrilerin, Hititlerin etkilediği

açıkça görülmektedir. Konumuz açısından Hurriler 'in öteki dünya inancıyla getirdikleri inanış şekilleri önemlidir. Bunun nedeni esas itibarıyla Hurriler, Mezopotamya kültürünü Asurlardan sonra Anadolu'ya taşıyan bir başka etken olmuştur (Reyhan, 2016, s. 29). Görüldüğü üzere, Mezopotamya inanışını Hitit topraklarına taşıyan devlet yalnızca Asurlular değil, Hurrilerde bu konuda hatırı sayılır bir yere sahiptir. Yeraltı-öteki dünya inancı konusunda, tanrıların ismi konusunda, ritüel hayvanları, büyü ve fal uygulamaları gibi birçok inanış başlığını Hititlere kazandırmışlardır. Gerek fetih yoluyla gerek az da olsa Asur Ticaret Kolonileri döneminde ticaretleriyle, coğrafi olarak yakınlıklarıyla gerekse Hurri kökenli Hitit kraliyet ailesi üyeleriyle inanışlarını Hititlere empoze etmişlerdir. Sadece kendi inanışlarını değil aynı zamanda Mezopotamya inanışını da Anadolu topraklarına taşımışlardır. Sonuç itibarıyla etkileşimin olması nice benzerliklerin oluşup taşınmasında zemin görevi görmüştür.

1.7 ASUR TİCARET KOLONİLERİ DÖNEMİ ASUR-HİTİT ETKİLEŞİMİ

Asur devleti, Sami kökenli bir devlettir. Asurlular Mezopotamya topraklarına gelmeden iki (Sümer-Sami) ırkın bölge de yoğunlaştığı görülmüştür. Kültürel ve inanç çeşitliliği üç ırkın birden, farklı tarihlerde bu coğrafya da hüküm sürmesinden kaynaklanmıştır. Bunlar; "*Samiler; Akad, Babil, Asurlar, Araplar ve Aramiler"* olmuştur. "*Asyalı kavimler; Sümer, Kassit, Elam ve Hattiler"* olmuştur. Hint Avrupalı ırklara geldiğimiz de ise kapsamlı bir şekilde değineceğimiz "*Hititler*" ve sonrasında "*Med, Luwi ve Persler* "olmuştur (Altunay, 2015, s. 18). "*Asur Ticaret Kolonileri Dönemine*" ait *"EL 276 numaralı*" belgede bu tarihlerde, Anadolu'da Hattilerin varlığından söz edilmiştir. "Orta Anadolu civarında" iskân etmiş ve MÖ III binli yıllara yaşamlarını idame ettirmeye devam etmişlerdir. (Yıldırım, 2021, s. 152). Mezopotamya bütün dönemler boyunca çok köklü bir tarihe sahip olmuştur. Bölgenin tarihi Paleolitik Çağ'da MÖ 10.000'e kadar uzanmıştır. İnsanların yaşam sürmesi için iki unsur barınma ve su kaynakları olmuştur ve bu tarih boyunca değişmemiştir. Günümüz şartlarında iskân edilen alanlar Eski Çağ insanı tarafından da cezbedici bulunmuştur (Altunay, 2015, s. 19). Mezopotamya toprakları için inanma arzusunun ortaya çıkış dönemi yerleşik hayatla (Neolitik dönem) birlikte başlamıştır (Altunay, 2015, s. 20).

Anadolu topraklarından doğarak Basra körfezine dökülen Fırat (*Purattu*) ve Dicle (*İdilgat)* Hitit ve Asur devleti için bir başka ortak yön olmuştur. İki devleti de tarım

açısından beslemiştir. Yalnız inanç ve ticaret konusunda değil iki nehrin getirdiği alüvyonlara da ortak olunmuştur. Ancak günümüz Fırat ve Dicle Nehirlerinin hâli ile Eski Çağda ki hâli farklılık göstermiştir. Aradan geçen uzun yıllar için bu doğal oluşumun farklılık göstermesi normaldir. "*MÖ 4000-1000'e"* kadar ki zaman diliminde nehirler birbirine daha yakın mesafede olmuştur. Bunun haricinde günümüz şartlarından "*250 km"* daha yukarısında olan sahil nedeniyle "*Aşağı Mezopotamya"* daha verimli topraklara sahip olmuştur. Fırat ve Dicle Nehirleriyle sulanmasına rağmen bölgenin aşırı kurak seyretmesinden dolayı, burada ikamet etmiş her devlet gözünü bir başka gelir kapısına dikmiştir. Başka zengin topraklar yeni bir iktisadi kapı konumunda olmuştur (Altunay, 2015, ss. 16-17). Tarihin en büyük uygarlıklarından üç uygarlık çağdaştırlar. Asurlar, Hititler ve Mısırlılar aynı dönemin güçlü devletleri olmuşlardır. Coğrafya itibarıyla iktisadi kaynağı sınırlı olan Asurlular zaman zaman gözünü başka topraklarının zenginliklerine çevirmiştir. Bunlardan biride Hattuşa'dır. "*MÖ 1200'ler de*" Asurlar, Hattuşa'yı işgal etmiştir. (Head, 2020, s. 28). İşgalin kolaylaşmasında Asurların [9]askeri gücü ve yakın coğrafyalar olması da bir etken niteliği taşımaktadır. Kurak bir coğrafya olmasına karşın yine de Asur coğrafyasında üzüm ve hurma yetiştirildiği görülmüştür. Bunda kış yağışlarının büyük bir payı bulunmuştur (Childe, 1971, s. 100).

Hititlerde, "*MÖ 1800-1750 arası dönem Eski Hitit Dönemi, MÖ 1750-1450 arası dönem, MÖ 1450-1200 İmparatorluk Dönemi*" dönemleri aralığında yaşanmıştır (Alp, 2001, s. 177). Kültepe de de (Neşa-Kaniş) bulunan çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı üzere "*Asur Ticaret Kolonileri Döneminde*" karum (küçük ticaret alanı) varlığı onaylanmıştır (Ertem, 1995, s. 82). Anadolu ve Kuzey Suriye de Karum ve Wabartum sayısı toplamda 60 adettir (Işık, 2020, s. 14).

Anadol'unun, Asur devletiyle etkileşime girdiği tarihe baktığımızda "*MÖ 1900*" tarihi "*Asur Ticaret Kolonileri Dönemine*" uzanmaktadır. Bu dönemde Anadolu'da az miktar Hitit, Hurri, Hatti ve Luviler yaşam sürmekteydi. Ticarette bir devlet otoritesinden ziyade bu yerel beyliklerle yapılmıştır. Gerçekleştirilen ticarette alım ve satım ürünleri; kalay madeni ve dokuma ekipmanları olmuştur. Zengin maden yataklarına sahip olan Anadolu da ham maden ürünleri, Asur topraklarına taşınmıştır. Bu dönem de etkin bir devlet gücünden ziyade daha çok yerel beyliklerin otoritesinden bahsetmek mümkündür.

[9] M Ö 1300 tarihi Ortadoğu devletleri ayrıntılı bilgi için *bk*. Head, 2020, s. 28. MÖ 1300'de Ortadoğu güçlü devletleri kuzeyde; Hititler, Güneyde; Mısırlılar, Güneydoğuda; Asurlardır.

Hititler ise bu dönemde az miktarda olup zaman içinde gruplar hâlinde Anadolu'ya geleceklerdir. Hititlerin devlet kurma süreci yaklaşık yüz elli yılı bulacaktır. Hitit devleti kurulduktan sonra Asurlular yüz yıl ticaretlerini devam ettirmiş MÖ 1750'lerde sebebine dair bir kanıt bulunamayan bir durumdan, bu ticareti sonlandırmak mecburiyetinde kalmışlardır. Hititlerden önce ve sonra olmak üzere toplamda iki yüz yıl Anadolu da ticaret yapan Asurların ticareti bırakmaları için büyük bir olayın yaşanması muhtemeldir Henüz sebebine ait bir belge bulunamadığı için ticaretin bitiş aşaması karanlık kalmıştır (Ünal, 1997, ss. 341-343, Kurt, 2009, s. 1, Reyhan & Cengiz, 2015, s. 65).

MÖ 20. yüzyıl civarında Mezopotamya halkı olan Asurlular ticaret için Anadolu'ya gelmeye başlamışlardır (Alparslan, 2013, s. 22). MÖ 1600 tarihleri aralığındaki dönem "*Tunç Çağı'dır*". Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri Asurlular ve Anadolu arasında yapılan ticaretlerdir (Sevin, 2003, ss. 124-125; Figür 5, 6). Bu tarih MÖ II binli yıllara tekabül eder. Bu dönemdeki şehirdeki ticaret işleri ve bu işler buraya gelen tüccarların güvenliğini yerel beyler kontrol etmektedir. Asurlular ticaret güvenlikleri için bu beylerle anlaşma yapmışlardır. Aldıkları bir miktar vergi parası karşılığında Asurların Pazar alanlarını(karum-wabartum) korumuşlardır. Bu döneme Asur Ticaret Kolonileri Dönemi de *(1970-1750)* denmektedir. Bu dönemde Anadolu'da yaşayan halk tek bir millet unsurunu barındırmıyordu. "*Köle, Hurri, Sahuru"* ismiyle bilinen farklı etnik gruplar yaşamaktaydı (Memiş, 2013, s. 225). Ülkede otorite unsuru bir devlet yapılanması olmadığı için yerel beylerle yapılan anlaşma gerekli bir unsurdur. Asurlar, Anadolu'dan maden (altın, bakır, gümüş) alıyor karşılığında onlara kumaş ve tunç satıyorlardı (Alparslan, 2013, s. 22).

Bu ticaret için en önemli merkez Kızılırmak civarında yer alan şu an ki Kayseri sınırları içindeki Kültepe (Kaniş-Neşa) şehridir (Macqueen, 2022, s. 19*).* MÖ 1780 tarihine gelindiğinde Mezopotamya da yaşanan kaos ortamı Anadolu'yla olan ticaret ağını sarsıntıya uğratmıştır. Anadolu ticaretinde zarara uğrayan Asurlular, zamanla etki alanını yitirip Babillerin boyunduruğu altına girmiştir. Asurların bu son döneminde İç Anadolu'da "*Kuşşara Krallığı*" güç kazanmıştır. Konumsal öneme sahip Neşa, Kral Anitta'nın işgaline uğramıştır ve devletinin başkenti hâline getirmiştir. Kaynak yetersizliğinden Anitta'nın Krallığının sonu hakkında bilgi sahibi değiliz (Macqeen, 2022, ss. 21-22; Figür 7, 8). Anitta tarihe Orta Anadolu şehirlerini bir çatı altında toplayan hükümdar olarak kaydedilmiştir. Kaniş başkent olmak üzere Karadeniz'den Kızılırmak'a

kadar olan alanda kendi krallığını kurmuştur (Alparslan, 2013, s. 23). Kaniş baskınını bir gece yarısı babası Pithana ile yapan Anitta'nın sonraki hedefi Hattuşa'dır. Meşhur "*Anitta'nın Laneti*" isimli yazı, Hattuşa işgalinde yazılmıştır. Sonrasında Labarna Hattuşa'yı işgal etmiştir. Kendisine de Hattuşalı anlamına gelen "*Hattuşili"* ismini vermiştir. O artık bu tarihten sonra "*I. Hitit Kralı Hattuşili'dir"*. Hititler tarihin onları adlandırdığı gibi kendilerine Hitit dememişlerdir. Hititli olmak onlar için coğrafi bir adlandırmadan ibarettir. Bu adlandırmayı kullanmakta sakınca görmemelerinin nedeni de kendilerinden önce burada yaşamış olan Hattilerdir. Hattiler Anadolu'nun yerli halkıdır ve Hititlerden önce bu topraklar "*Hattiler 'in Ülkesi*" olarak nam saldığı için bu adı kabullenip kolay adaptasyon sürecine girmelerini sağlamıştır. Onlar kendilerini daima *"Neşalı"* olarak görmüşlerdir. Fakat topraklarına yerleştikleri Hattiler'i de dilini, dinini, soylarını dışlamamış kendi bünyelerin de eritmişlerdir (Himmetoğlu, 2018, ss. 363-364).

Hattilerden Hitit diline geçmiş onlarca kelime vardır MÖ II bin yıl başlarına tekabül eden bir tarihte Anadolu'nun yerli halkı Hattiler kültürel olarak Hititlerden üstündür. Birçok kelimeyi Hattilerden alan Hititler aslında onların topraklarını işgal etse de kültürlerini devam ettirmiş oldu (Memiş, 2013, s. 29). Hititler Anadolu'nun yerli halkı değildir nereden geldiklerine dair çeşitli görüşler vardır. Bu görüşler; Anadolu'ya Boğazlar, Kafkaslar veya Kuzey Suriye'den geldiklerine dairdir. Ancak dilbilimcilerin araştırmaları onların "*Hint-Avrupa"* dilini konuştuklarını kanıtlamaktadır (Memiş, 2013, s. 46). Buna dayanak olarak çevrilen ilk Hititçe kelime "nu *NINDA – an e-ez-za-at-te-ni va-a-tar-ma e-ku-ut-te-ni*" çevirisi; *ekmeği yiyeceksiniz, suyu ise içeceksiniz*. Hrozny, ilk olarak Sümerce bir kelime olan "*NINDA"* kelimesini çevirdi bu "*ekmek*" demekti. Ekmekten sonra gelecek olan kelimenin yemek (*ezze atteni*) olabileceğini mantığıyla çözmüştür. Dil benzerliklerini incelerken bu kelimenin İngilizce' ye sonrasında Yunancadaki "*edein*" ve sonra Latince de ki "*edene"* kelimeleriyle benzerliğini çözmüştür. İnsan, ırkını zamanla unutsa dahi dil kültürel bir aktarım geçirerek canlılık gösterir. Bu kelimenin Avrupa dil ailesinden olduğunu çözmesi ve ilk çeviriyi yapmasıyla Hititlerin, "*Hint-Avrupa Dil Ailesine*" mensup oldukları bilimsel olarak kanıtlanmıştır (Karasu, 2013, ss. 85-86; Figür 20). Böylece Hititlerin kökeni bilgisi netlik kazanmıştır. Hititçe 'de geçen "*water"* kelimesi de bizlere tanıdık gelecektir. İngilizcedeki "*water"* ile aynı olduğunu günümüzde bile hemen anlamaktayız. "*Watar*" Hititlerin içmek anlamında kullandığı fiildir (Ünal, 2002, s. 38).

Hititlerin tarihteki akıbetinden bahsedecek olursak durum şu şekildedir; Tunç Çağından sonra Demir Çağı aralığında bir ara dönem yaşanmıştır. Bu ara döneme "*Karanlık Çağ*" adı verilmiştir bu dönemde Hitit Devleti yıkılmıştır. MÖ II binde "*İllirialılar*" adlı yabancılar Balkan topraklarını işgal etmişlerdir. Bu işgal sonucu kendilerine yeni bir yerleşim yeri arayan *"Traklar*" Anadolu topraklarına gelerek Hitit devletini yıkılmasına zemin hazırlamışlardır (Yıldırım, 2012, s. 9). Bu yıkılma zemini bir günde değil uzun zamanlar devam eden bir çürütmenin neticesinde olmuştur. "*MÖ 1200 de Trak Göçleri*" başlangıcı olmuş ve bu süreç 400 yılı bulmuştur. Bu çürütme yıkılışın son seneleri oldukça yoğunlaşmıştır (Yıldırım, 2012, s. 30).

Mezopotamya'nın başat kültürlerini inşa etmiş Sümerler, bu topraklara MÖ dört bin tarihinde gelmiştir. Konumuz itibarıyla işleyeceğimiz Asur inanç sistemin temelli Sümerlerce atıldığından değinmekte fayda vardır. Sümerlerin en büyük kültürel katkısı yazıyı icat etmeleriyle başlamıştır. Bu yazı sayesinde çeşitli tabletlere ulaşıp Asurlular ve Hititler hakkında birçok yönden bilgi sahibi olunmuştur. Sümerler, daha sonraki yüzyıllar bu topraklara gelen Sami kavimleri de (Akad, Babil, Asur) kültürel zenginlikleriyle etkilemiştir. Basamaklı tapınaklar (Ziggurat), yazı, mitoslar ve hukuk alanında, kendinden sonraki Mezopotamya halklarına yegâne kültür varlıkları olmuşlardır. Sümerlerden sonra Mezopotamya topraklarına Akadlar giriş yapmıştır. İstilacı bir tavırları olan Akadları, daha sonra Amuriler boyundurukları altına almıştır. Sonra ki süreçte diğer bir Sami ırkı olan Asurlular Mezopotamya toraklarına giriş yapmıştır. Asurluların Mezopotamya ya gelişi Akadlardan beş yüz yıl sonrasına tekabül etmiştir. Sami halkları için önemli bir başkent olan Babil, Babillerin kendi yaşamını örnekleyip Tanrı hayatını hikâye etmeleriyle de mitoslar oluşmuştur. Öteki dünya-yeraltı dünyasına dair inanışlardan haberdar olmamız açısından mitoslar büyük kaynaklar oluşturmuştur. Asurlularda "*akitu*" adı verilen yeni yıl şenlikleri kutlanırdı. 11 gün süren bu şenlikte çeşitli törenler yapılırdı." *Çile dönemi, temsili kral dönemi, tapınak temizliği, kötülüğün keçiye yüklendiği gün, kralın eski konumuna geri getirilmesi, kralın evlenme (kutsal) günü, tanrı şöleni (ziyafet)*" ve son olarak ölülerle ilgili uygulamaların olduğu tören ile son bulur. Kış aynının ilk zamanı kutlanan bu törende ölülere sunulan sunuların aynısı sunulurdu. Bu kutlamada toprağın yeniden uyanışı; yaşamı temsil eder, toprağın verimsizleşip kışa girmesi; ölümü (yeraltı-öteki dünya) temsil etmektedir (Gaster, 2000, ss. 75-79).

İKİNCİ BÖLÜM
HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCI

2.1. ÖTEKİ DÜNYA İNANCINI YANSITAN MEZARLAR

Eski Çağ buluntuları arasında yer alan mezarlardaki kemiklerin fiziksel kısımlarını inceleyerek, bilimsel bulgulara dayanak olan bilim dalı ise Antropolojidir. Bilindiği üzere yazısız dönemleri anlamak ancak tarihe yardımcı bilim dalları sayesinde mümkün olabilmiştir. Arkeoloji, antropoloji ve etnoloji gibi bilimler tarihöncesi dönemi, yazı harici kaynaklar bularak anlamamızı sağlamıştır (Braidwood, 2008, s. 1).

Eski Çağ inanç yapısını anlamak için mezarlar, mezar buluntuları somut veriler sağladıkları için önemli bilgi kaynaklarıdır. Ölümden sonra yaşam inancına dair en büyük verileri mezarlar ve mezarlarda bulunan eşyalar sağlamıştır. (Baş & Arıkan, 2023, s. 1301).

Öteki dünya kavramının başlangıcı Neanderhaller'e kadar dayanmaktadır. Neanderthaller'in doksan beş bin yıl öncesine dayanan elli adet mezarına rastlanılmıştır. Ölülerinin mezarına öteki dünya için gerekli aletleri (taş alet, keçi boynuzu) ve yaşamı simgeleyen aşı boyasını koymuşlardır. Çünkü kişi bu dünya da ölmüştür başka bir dünya da – öteki dünya yaşamına devam edecektir. Yalnızca mekân değişikliği yapılmıştır (Özbek, 2015, ss. 129-130). Dünyada Eski Çağ insanına dair ilk iskelet buluntuları "*Şanidar (Irak), Le Moustier (Fransa), Cebel Irhoud (Fas), Tabun (İsrail)"* gibi mağaralarda bulunmuştur. Aynı zamanda yaşam alanı olarak kullandıkları mağaralardaki mezarlar ebatça küçüktür. Mezar buluntuları olarak da dönemin gündelik eşyalarından; taş aletler ve yiyecek kalıntılarına da rastlanılmıştır. Eski Çağ; ölünün yaşamının öteki dünyada devam ettiğini düşünmesi, mezarda yaşamsal ihtiyaç ürünlerinin bulunması düşüncesiyle paralel seyretmiştir (Braidwood, 2008, ss. 81-82). Şanidar (Irak) mağarasında mezarda 8 çeşit çiçek kalıntısına rastlanılmıştır. Bu mezar 35 yaşında genç bir erkeğe aittir. Bu durum ölüm ritüellerine işaret etmiştir (Özbek, 2015, s. 130). Öteki dünya inancına yönelik en büyük delillerden biri de mezar hediyeleridir. Mezar hediyeleri ölen kişinin başka dünya da-öteki dünya ihtiyaçlarını karşılamak için yanına alacağı eşyalar bütünüdür. Anadolu, Alişar'daki küp mezarın içerisinde küpün dışına bırakılmış ölü eşyaları bulunmuştur. Orta Tunç Dönemine ait olan *"Alalakh"* mezarlığında ise

kaseler, boncuklar, şişe ve seramiğe rastlanılmıştır. Mezar buluntuları hem öteki dünya inancına işaret ederken hem de ölen kişinin yaşarken ne gibi eşyalar kullandığını göstermektedir. Eski Çağ insanı için ölüm şayet bir son olsaydı hiç eşyaya, uğurlama törenine ihtiyaç kalmazdı. Oysa yaşamaya devam ederken ne gibi ihtiyaçlar varsa ölü mezarlarının içinde de onlar yer almıştır. Birçok kap kacak bulunması da ölen kişinin yeme-içme ihtiyacının vurgusunu yapmıştır (Mutlu, 2018, s. 86, Koç, 2012, s. 24).

Hititlerde Öteki Dünya Unsuru Mezar ve Mezar Eşyaları; Hititlerde, mezar kültü ölümden sonraki yaşama dair en büyük maddi kanıtlardandır. Bulunan mezarlar, gömme şekilleri, ölü hediyeleri ölümden sonraki yaşama işaret etmektedir. Hepsi bir bütün olarak Hitit inanışları hakkında bilgiler sunmaktadır. Hititlerde din kavramı; içi birçok unsurla doldurulmuş karmaşık bir sistemi çağrıştırır. Hitit inancının kökleri Neolitik döneme kadar uzanmakta "*6.000 ve 2000 binyıl*" tarihleri aralığında nice inanış unsurunu da bünyesine katmıştır (Macqeen, 2022, s. 122). Bu sebepten dolayı Hititlerde öteki dünya inancını bir önceki başlıklar içerisinde Neolitik dönemden başlatmıştık. Hitit yeraltı-öteki dünya deyince akla sadece birbirinden kesin hatlarla ayrılmış başlıklar ya da tek bir unsur gelmemelidir. Nedeni Hititlerde yeraltı-öteki dünya kavramı, ritüeller, bayram ritüelleri, mitler, tanrı inancı, ölü gömme gelenekleri, kült, ölü hediyeleri hepsi bir sarmal hâlinde ayrılmaz bir bütündür. (Ardzinba, 2010, s. 10). Hitit devletinden günümüze taşınmış bazı kültürel miraslar; "*müzik aletleri*, *bayramlar*, *bayram ritüelleri*, *takı ve kıyafetlerdir*" (Özdemir, 2021, s. 136, Ertem, 2003, s. 54).

Anadolu'da var olan ticaret etkileşimi Tunç Çağında da devam etmiştir. Bu ticaret ağı Anadolu'yu çeşitli kültürlerin kaynaşma noktası hâline getirmiştir. Özellikle Hititler döneminde bu kaynaşma zirve noktasına ulaşmıştır. "*Erken Tunç Çağı*" kültürü, dini denince de akla ilk gelen örneği Alacahöyük oluşturur. Bilindiği üzere Hititlerinde başkenti Hattuşaş burada yer almaktadır. Bu bölge günümüzde Çorum ili sınırları içerisindedir. Alacahöyük III. Katman da bulunan 3 mezar Erken Tunç Çağı için önem arz eder. Bu mezarların en büyük özelliği ölü gömme ritüellerine işaret etmesidir. Ölü gömme ritüelleri de öteki dünya inancıyla doğrudan bağlantılıdır. Bedeni çürüse dahi ruhun öteki dünyaya gideceği inancı, bu dünya da nasıl yaşıyorsa orda da öyle yaşayacağı inancını beslemektedir. Bu inanç neticesinde şekil ve dünya değiştirip yaşamaya devam eden ruhun mezarı da oda şeklinde tasarlanmıştır. Mezar odası bir evin odasını andıran şekildedir. Dikdörtgen şeklinde olan mezar odasının; yapı malzemesi olarak sıva ve

kerpiç tercih edilmiştir. Mezarların diğer ortak özelliği hepsinin aynı yöne bakar vaziyette konumlandırılmış olmalarıdır.[10] Mezarların üzeri organik maddelerle kapatıldı mı bilinmiyor. Çünkü organik madde zaman içinde çözünüp günümüze ulaşmamış olabilir. Mezarların içerisinde ölünün konumuna göre konulmuş madenlere de (Elektrom, bakır, demir, tunç, altın ya da değerli taşlar) rastlanmıştır (Akçay, 2017, ss. 17-18). Demir ritüellerde kullanılan bir madendir ve Eski Çağda Hititlerde "*Gök Demiri*" tabiriyle demiri ritüellere dahil etmiştir (Erdem, 2019, s. 251).

Erken Tunç Çağı hakkında ölü gömme ritüelleri için en önemli kaynağı Alacahöyük oluşturmuştur.[11] Mezar buluntuları içerisinde ve libasyon da kullanılan altın kadeh ve sürahi dikkat çekmektedir. Cenaze ritüellerinin bir parçası olan sunu kapları doğrudan cenaze ritüellerine işaret etmektedir. Hititlerde önemli bir yer edinen cenaze ikramları da (ziyafet) ritüellerin bir parçası olup burada sığır kemiği kalıntılarına rastlanmıştır. Ancak kral mezarlarının üzerinde bütün hâlde köpek iskeletine rastlanmıştır. Bütün hâlde bulunması ziyafetin bir parçası olmadığını gösterir. Bütün köpek iskeletinin orada yer alması ölüye öteki dünya yoldaşlığı yaptığına dair işarettir (Akçay, 2017, ss. 18-19; Figür 21).

Bir diğer Çorum yerleşkesi, "*Resuloğlu"* kazı alanıdır. Burada da yeraltı-öteki dünya inancını pekiştirecek buluntulara rastlanmıştır. Kullanılamaz hâle getirilip mezara bırakılan metal kap kacaklar ve topraktan sunum kapları bulunmuştur. Buluntuların mezar içerisinde olması bu hediyeler, öteki dünya hakkında görüşte ip uçları niteliğindedir (Akçay, 2017, s. 19; Figür 22). Bu gömme olayından sonra Batı Anadolu'da da gömme yerleri dikkat çekmektedir. Batı Anadolu'da genel olarak "*exramural*" yani yerleşim dışı gömme hakimdir. İstisnai bir durum olarak da "*Semahöyük ve Karataş intramural"* denilen ev içi gömülere de rastlanmıştır. Ev içi gömülerde iskeletlerin çocuk ve bebeklere ait olduğu anlaşılmıştır. Bu mezarlarda bulunan ürünler; mezardaki iskeletin, cinsiyeti ve yaşı ne ise ona göre yerleştirilmiş ürünlerdir. Bebek ise oyuncak emzik, yetişkin erkek ise silah aletleri, yetişkin kadın ise ağırşak denilen dokuma aleti ve takı gibi ürünler bulunmuştur. Mezar hediyeleri iskeletin

[10] Mezarlar hakkında daha ayrıntılı bilgi için *bk.* Akçay, 2017, s. 17-18.Mezar derinlikleri 78 cm civarındadır.
[11] Mezarlar Hakkında ayrıntılı bilgi için *bk.* Akçay, 2017, s. 18-19. Alacahöyük mezar buluntuları 1935-1939 tarihleri arasında bulunmuştur.

maddi durumu yaşı, cinsiyeti hakkında ip uçları vermektedir. Öteki dünya da yeniden canlanacak olan ruh bu hediyeler ve günlük kullanım eşyaları sayesinde yaşamını devam ettireceğine inanılmıştır (Akçay, 2017, ss. 20-21).

Orta Tunç Çağına (M Ö. 2 .000) gelindiğinde ise sayıları 41'i bulan 18 farklı mezar çeşidi bulunmuştur. Mezarlarının sınıflandırma kriterini; ortak yönleri ve yapı malzemesi bakımından gruplanmıştır.

-**Toprak Mezarlar**; Mezar çukuru kazılıp herhangi bir işlem yapılmadan oluşturulan mezarlardır.

-**Pişmiş Toprak Mezarlar**; En az 0.50 en fazla 2, 00 m olan pişmiş toprak mezar kabıdır.

-**Oda Mezarlar**; 85x2-8-1, 7 m arasında oluşturulan, oda biçimli mezarlardır.

-**Sanduka Mezarlar**; Kalkolitik çağda Alişar ve Alacahöyük de kullanılmış; kerpiç, taş, ahşap yapı malzemelerinden yapılmış mezarlardır.

-**Kaya Mezarlar**; Etrafı taşlarla çevrili, zemini sıkıştırılmış toprak olan üstü taş ile kapatılan mezardır.

Hititlerde bazı ölüler de küplere konulmuştur. Bu durum öteki taraftan geri gelme durumuyla doğrusal orantılıdır (Eyüboğlu, 1987, s. 357).

MÖ II bin Anadolu'da Hitit dönemi yaşanmaya başlamıştır. Hititlere ait en eski ve bilindik mezarlar arasında; "*Ilıca, Gordion, Osmankayası, Seydiler, Büget, Kazankaya"* gelmektedir. "*Alacahöyük mezar alanının*" aksine bu mezarlar sıradan halka ait mezarlardır. Görüldüğü üzere ölüyü özel bir alana gömmek onu öteki dünya yolculuğuna uğurlamak, öteki dünya inancına ilişkin önemli bulgulardır. Mezarların çeşitliliği, varlığı ve hediyeler öteki dünya inancının çok ciddiye alındığını kanıtlar nitelikte olmuştur (Uhri, 2010, ss. 100-111-117).

Anadolu'da Erken Tunç Çağı döneminin bir başka inancı ise "*Semahöyük, Gavurtepe, Alacahöyük"* gibi mezarlarda rastlanan kulak tıkacıdır. Ölünün öteki dünyaya intikali sırasında ruhunun çıkıp ritüelin bozulmaması içindir. Kulaktaki deliği ruhun çıkabileceği bir alan olarak görmüşlerdir (Uhri, 2010, s. 187). Hititler din konusunda farklı toplumlardan etkilenmiş bir devlettir. Bu yapı onun hakimiyet alanını genişletmesi sonucu etkileşimde bulunduğu kültürlerin tanrılarını bünyesine katmasıyla alakalıdır. Bu duruma en güzel örnek Mezopotamyalılardan almış oldukları "*Yeraltı Dünyası Sakinleri*" tabiridir. Hurrilerden de "*Kara Toprak*" tabirini almışlardır. Ancak belli başlı farklarda yok değildir. Bunlardan biri ölünün kim olduğu fark etmeksizin herkesin yeraltına

gittiğine dair inanıştır. Hititlerin öteki dünya inancında ise yeraltına sadece halk gider, gökyüzüne gitmek ise kral ve kraliçeye özgüdür. Hititlerde göğe yükselen kral ve kraliçe oradaki diğer tanrılarla, tanrılık vazifesini üstlenirlerdi. Bu durum Hititlere ait birçok kabartma da resmedilmiştir ve Güneş Tanrıçası da onlara refakat eder. Hitit devletinin ölü inancı inançlarının temel kaynaklarını ifade eder ve tabi ki ölü ritüelleri bu durumun bir parçasıdır. Hititlere ait *"Yazılıkaya Kabartmasının*" B odasında 4 adet kabartma yer alır. Batı duvarı kısmında 12 Tanrı yer alır, Doğu duvarında ise Kral IV. Tuthaliye resmedilmiştir. Tanrı Sarruma IV. Tuthaliye yolu göstermektedir (Zangger & Demirel, 2021, ss. 421-425; Figür 23). Hurri kökenli, "*Fırtına Tanrısı Tesup"* oğlu Sarruma'dır. Sarruma, *"Kutsal Dana"* olarak da anılmıştır (Yılmaz, 2000, s. 376).

***Asurlarda Öteki Dünya Unsuru Mezar ve Mezar Eşyaları*;** Ölen kişi öteki dünyaya gitse de hala içinde büyüdüğü ailenin bir üyesi olarak görülmüştür. Bu inanç Asurlularda ölünün ev içine defnedilmesi nedeniyle alakalı olmuştur.

Mezar türleri; "*sandık, küp, oda-mezarı"* gibi çeşitli şekillerde olmuştur. Mezar türü, ölü ailesinin maddi durumuna göre şekilleniyordu. Evin altına koridorlu bir mezar odası yaptırmak maddi açıdan külfetli bir iştir, durumu daha azına yeten halk ise ölülerini evin tabanına gömmekle yetiniyordu. Yetişkinler sırtüstü, çömlekle gömülmekte, bebekler ise anne karnındaki pozisyonu(*cenin*) şeklinde gömülmekteydi. Ölü evleri sadece ölen kişi için değil tüm aile bireyleri için kullanılmaktaydı. Yeni bir aile ferdi öldüğünde eski ölülerin kemikleri toplanır yana konur ya da başka bir odaya yerleştirilirdi. Bu bir tip aile mezarlığı kültürünün kanıtlarını teşkil etmektedir (Mandacı, 2020, ss. 67-70; Figür 24, 25). Orta Asur dönemine ait olan" *4540 numaralı mezar*" aile mezar kültürüne örnek oluşturmuştur. Asurlarda kral mezarları ise çoğunlukla "I. *Adad-Nirari'nin* "(*Eski Saray*) güneyindeki mezar odalarında bulunmaktaydı. Kraliçelerin mezarları ise sarayın bir kısmına gömülmüştür. Bunun nedeni sarayın iç işleriyle ilgilenen kraliçenin öldükten sonra da vazifesini devam ettirdiğine dair duyulan inançtır (Mandacı, 2020, ss. 71-72). Bebek ve çocuk bedenleri öldükten sonra ev içi gömü yapılıyordu. Yetişkinler ise ev dışı ya da koridorlu mezar odasına gömülüyordu. Bunun yanı sıra atık alanlarına atılan cenazelere rastlanılmıştır. Tıpkı günümüzde olduğu gibi zenginlik ve statü Eski Çağ Mezopotamya'sında cenaze törenlerinde gösterişi beraberinde getirmiştir. Rahipler daha ayrıntılı ve gösterişli cenaze ritüelleri vaadiyle, zengin ailelerin ölülerine onların evlerinde özenli törenler düzenleyebiliyorlardı. Sıradan halk basit tek odalı

maliyeti az mezar odaları yaparken zengin olanlar çoklu gömü imkânı sağlayan, aile mezarlığı da denilebilecek "*lahitler"* yaptırmışlardır (Pollock, 2017, ss. 241-242).

Asurlularda mezar hediyelerinin 3 ana nedeni vardır:

-Öteki dünya da eşyalarını kullanmaya devam edeceklerine dair inanç

-Öteki dünya tanrılarını hoşnut etmek

-Çevrelerine gösteriş yapmak

Asur mezarlarında; mezar hediyeleri kişisel eşyalar ve cenaze törenlerinden kalan eşyalar oluşturmuştur. Mezar hediyesinin ne olduğu ölen kişinin cinsiyeti, statüsü ve mesleğiyle alakalı olmaktadır. Hititlerde kadın mezarlarında giysi, takı, ağırşak bulunmuş, Asur mezarlarında ise; benzer kadın ürünlerine rastlanılmıştır. Ölen kişi bir kralsa cenaze töreni de içine koyulan eşya da maliyetli ve gösterişli olmuştur. Bir tabletten anlaşıldığı üzere Asur kraliyet mensubu bir kişinin mezarına *"30 öküz, Halı, altın tabak, 10 at"* gibi külfetli ürünlerin konulduğuna dair bir liste mevcuttur (*Nimrud Mezar II*) (Mandacı, 2020, ss. 72-74). Cenaze törenleri sırasında tanrıya ve ölen kişi adına kesilen kurbanların iki çeşidi bulunmaktadır. Bunlar; hayvan kurban etmek (kanlı kurban), sunu vermek-yiyecek-içecek (kansız kurban) şeklindedir (Mutlu, 2014, s. 3). Tanrı adına kesilen kurban tamamen tanrının gönlünü hoşnut etmek içindir. Bu organizasyonları sağlayan tapınak görevlileridir. Bu inanış Hititlerde de mevcuttur onlar tanrı adına, gönlünü kazanıp kendilerine bereket vermesi ve dualarını kabul etmesi için çeşitli sunularda bulunmuşlardır. Bu sunular her gün aksatılmadan yapılırdı. Tanrı sunuları işinde, ölü yakınları da her ay düzenli olarak ölüleri için kurban kesmişlerdir. Seçilen kurbanlar sağlıklı olmak zorundaydı çünkü ilahi bir hediye hatalı sunulmamalıdır. Hatalı sunulan bir hediye hoşnutsuzluğa neden olur hem tanrıyı hem de öteki dünyadaki ruhu rahatsız edebilirdi (Mutlu, 2014, s. 3). Tanrı kurbanlarının Mezopotamya halkının tanrı statüsüne göre miktarı belirlenmektedir. Baş tanrıya çok, ismi az zikredilen tanrılara az miktar kurban sunuları yapılmıştır. Tanrıya günde 4 öğün yemek sunusunu yapılmıştır. Ancak tanrının yeme-içmesi temsilidir bağışlanan sunuları tapınak görevlileri tüketmişlerdir (Mutlu, 2014, ss. 3-6). Bu tören tapınağın kapılarının ilk açıldığı andan kapandığı gece yarısına kadar sürmüştür. Gece yarısı gündüzden farklı olarak, gün ibadet ile tamamlanırdı. Tanrıyı sabah uyandırmak, yeme-içme sunmak ve tapınağın işleyişinden tapınak görevlilerinden sorumluluğundadır. Kurban olarak tercih edilen

hayvanlar*; "kuş, ördek, öküz, boğa, domuz*" gibi evcil hayvanlar olmuştur. Ayrıca halk, tanrıdan sağlık isteğinde bulunmak içinde hastaları adına kurban kesmişlerdir. Asurların "*Beyaz Obelisk*" anıtı "*Tanrıça İştar'a"* kurban sunusu sunulmasından bahsetmektedir. Bu anıtta bir boğa kurbanı töreni yer almaktadır (Mutlu, 2014, s. 12).

Hitit-Asur'da Mezar ve Mezar Hediyelerinin Karşılaştırılması: Öteki dünyaya yolculuk ve ruhun huzuru Asurlular ve Hititler için büyük önem taşımaktadır. Bu sebepten dolayı "*Asur Kralı II. Sargon*" ölümünden sonra mezarında onu rahatsız edecek kişilere hakaret içeren sözler bırakmıştır (Kırschbaum, 2020, s. 154). Ölen bir beden toprağa gömülüyor, maddi kalıntıları toprakla bütünleşip yok olurken manevi kalıntısı ruh yeraltı-öteki dünya da yaşamına devam ediyordu. Ölen kişi mezarı sayesinde yeraltı-öteki dünya kapısı açılıyor ve bu yolculuğa bir sandalla devam ediliyordu. Her mezar bir nevi ölen kişi için, ölüm yolculuğunun ilk kapısı konumunda olmuştur (Bottero, 2006, s. 77). Ayrıca Asurlular ruhların yeryüzü aleminde olanlardan haberdar olduklarına inanmışlardır (*Kt 91 /k 139/b numaralı metin*) (Kahya, 2019, s. 315).

Hitit inancına göre de öteki dünyayla iletişim; "*mezarlar, mağaralar, pınarlar, çukur alanlar"* vasıtasıyla mümkün olabilirdi. (Sevinç, 2007, s. 241, Macqueen, 2022, s. 125). Hititlerde, yakma işlemi (Kremasyon) nedeniyle kraliyete ait bir mezar buluntusuna ulaşılamamıştır. Hititlerden farklı olarak Asurlarda kraliyet mezarlarına rastlanılmıştır. Kral ve kraliçeyi yakmak yerine gömmeyi tercih etmişlerdir (Baş & Arıkan, 2023, s. 1304). Hitit devletinin aksine Asurlularda, *"Kraliyet Mezarlarına*" rastlanılmıştır. Bu mezarlar "*Asur Saray Mahallesinde*" bulunmuştur. Oda mezarları şeklinde olan bu 5 mezarın üzerlerinde kime ait olduğu da yazılmıştır. Bu mezarlar; *"Asur-bel-kala (I. Tiglat-Pileser'in oğlu), III. Asurnasirpal, Şamşi-Adad'ın*" mezarlarıdır (Mandacı, 2020, s. 73). Bir başka Asur mezarı örneği daha vardır. Bu örnek; "*Yeni Asur Dönemine"* ait olan ve içinde kraliyet hanımlarının mezarlarını barındıran "*Nimrud Mezarları*", yeraltı-öteki dünya kavramlarını anlamamız için ip uçları barındırmaktadır. Mezar hediyeleri oldukça maliyetli, değerli maden ve taşlardan oluşmaktadır. Bu eşyaların ölü kullanımı için yerleştirilmesi onun yaşamına başka bir alemde- öteki dünya da devam edeceğinin işaretidir (Floritiz, 2014, ss. 13-14). Asur, "*Güney Mezopotamya Ur Mezarlığında"* toplu hizmetçi iskeletlerine rastlanılmıştır. Kraliyet mezarlığı olan bu alanda, öteki dünya da hizmet almaya devam etmeleri için hizmetçilerinin de efendileriyle gömüldüğü anlaşılmıştır (Mutlu, 2014, s. 9).

Asurlularda, ölünün yanına eşya koyulması başka bir alemde ruhi olarak yaşamına devam edeceği inancından kaynaklanmıştır. Bu düşünce neticesinde yaşarken ne gibi ihtiyaçları var ise ölünce de o eşyalar yanına koyulmuştur. İhtiyaçlarının dışında sevdiği ve kişiliğini yansıtan eşyalar da mezar içinde yerini almıştır (Mandacı, 2020, s. 73). Mezar eşyaları içerisinde ölüye ait olmayan yeraltı-öteki dünya varlıklarını memnun etmek için sunularda yerini almıştır (Mandacı, 2020, s. 74). Ölü mezarı eşyaları içerisine koyulan eşyalar cinsiyete göre de farklılık göstermiştir. Kadın cesetlerinin yanına; "*iğne, küpe, ayna, tarak, yüzük, makyaj kutusu, bilezik"* gibi takılar koyulurken, erkek cenazelerinin bir kısmında; mızrak ucu ve hançere rastlanılmıştır. Kadın mezarlarına örnek olarak; "*Kraliçe Yada*" verilebilir. "*Kraliçe Yada'nın*" mezarında birçok süs aksesuarına rastlanılmıştır. Mezar eşyalarının büyük bir çoğunluğunu "*seramik kap-kacaklar*" oluşturmaktadır. Asurlara ait olan *"Ass 15651*" [12]kodlu mezarda çoğunluğu seramik kaplar olmak üzere birçok mezar eşyasına rastlanılmıştır. Bu kaplar cesedin baş kısmında bulunmuş, içindeki buluntular neticesinde yeme-içme kapları olduğu anlaşılmıştır (Mandacı, 2020, s. 74). Hititlerin, Asur ölüm kültünü bünyesine kattığı tarih, Orta Tunç Çağına tekabül etmiştir.

Tablo III. Hitit, Orta Tunç Dönemine ait bazı mezarlar

Batı -Kuzey Anadolu	Çalışlar höyük, Dede mezarı- Afyon
Orta Anadolu-Orta Karadeniz	Kaneş- Kayseri, Alişar- Yozgat
Doğu Anadolu	Arslantepe, İmikuşağı, Şemsiyetepe- Malatya Norşuntepe, Tepecik- Elâzığ
Güneydoğu Anadolu	Lidarhöyük-Urfa, Tilbaşar-Antep

Tablo IV. Son Tunç Çağı Mezar Alanları (Baş & Arıkan, 2023, s. 1301).

Batı -Kuzey Anadolu	Denizli, Yanalar, Kusura-Afyon Demirci höyük, Yarışlı-Burdur
Orta Anadolu-Orta Karadeniz	Hattuşaş-Boğazköy, Alacahöyük-Çorum, Kaneş-Kültepe (Kayseri), Maşat Höyük, Kara Höyük, Acemhöyük, Konya, Gordion, Ilıca-Ankara
Doğu Anadolu	Arslantepe-Malatya, Korucutepe-Elâzığ
Güneydoğu Anadolu	Müsgebi, Muğla Karataş-Antalya

[12] Bu mezar buluntuları ayrıntılı bilgi için *bk.* Mandacı, 2020. 74.295 adet mezar eşyasından 212 adedi seramik kaptır. Bu kaplar cesedin baş kısmında bulunmuş, içindeki buluntular neticesinde yeme-içme kapları olduğu anlaşılmıştır.

Kültepe de ölüler; çanak kaplar, takılar, silahlar birlikte mezarlara konulmuştur (Kulakoğlu, 2011, s. 46).

Hititlere ait mezar türleri içinde; "*Kap (Küp) Mezar, Toprak Mezarlar, Oda Mezarlar, Sandık Mezarlar, Kurgan Mezarlar"* olarak sıralanabilir (Mutlu, 2018, ss. 77-82). Bu mezarlarda ortak bir yön tayinine rastlanılmamıştır (Mutlu, 2018, s. 82). Orta Tunç Döneminde şehir dışı (ekstramural) gömme şekli yaygınken çocuk ve bebek bedenleri ev içi (intramural) olarak gömülmüştür (Mutlu, 2018, s. 85). Anadol'unun intramural (yerleşim içi), Anadolu'nun güneybatısında genel olarak ekstramural (yerleşim dışı) gömme geleneklerine rastlanmıştır (Ünal, 2016, s. 222).

Hitit Devletinde Farklı Zaman Dilimlerinde Farklı Gömme Adetleri; Hitit devleti uzun süren krallığı boyunca aynı ölü gömme işlemlerini uygulamamıştır. "Erken Dönem Hitit" tarihine baktığımızda, Hitit mezarlarının şehir içine gömülerek defnedildiğini görmekteyiz. Bu mezarlara örnek "*Semahöyük ve Karataş ev içi gömüleri"* örnek verilebilir.

Hitit Devleti toplamda tarihi boyunca toplamda, 3 çeşit gömme biçimini uygulamıştır. Bu gömme biçimleri; "*basit mezar, sandukalar ve kül hâlinde-yakılarak küp usulü*" mezarlardır. (Akçelik, 2018, s. 63). Hitit devleti her dönem aynı gömme şeklini uygulanmamıştır. Eski dönem Hitit tarihine bakıldığında ölülerini gömdüklerini bilmekteyiz. Ancak yeni Hitit döneminde bu usul değişmiş kremasyon(yakma) işlemiyle ölülerini gömmüşlerdir. Kraliyet içinde yeni dönemde hep yakma işlemi rastlanırken az da olsa halk arasında gömme uygulaması devam etmiştir (Memiş, 2015, s. 176). Hititlerin, Asur Ticaret Kolonileri zamanından bu yana ölümden sonraki yaşama inandıkları, ufak mezar buluntuları sayesinde desteklenmiştir. Eski dönemde Hititler ölülerini gömerken yeni döneme geldiğinde ölüleri yakmaya başlamışlardır. Buradaki husus genel anlamda Mezopotamya kültüründen özel anlamda Asur kültüründen etkilenildiği aşikardır (Mutlu, 2018, s. 93). Eski Hitit Döneminde ölülerin gömüldüğüne dair bilgi *"I. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde de"* geçmektedir (Yılmaz, 2021, s. 9).

Asur Ticaret Kolonileri Döneminin önemli ticaret merkezi olan Kültepe de (Kaniş-Neşa), Hitit mezar çeşitlerine rastlanılmıştır. Mezarlar incelendiğinde ise beş çeşit mezar tipine ayrılmıştır. Bunlar; "*toprak, kaya, sanduka, oda ve küp mezarlardır*". Yaş grubu gözetilmeksizin ölüler evin tabanına ya da avlusuna gömülmüştür (Gökçek & İnce, 2016,

s. 52; Kahya, 2019, s. 312). Asurlular, ölülerini ev tabanlarına gömdükten sonra atalarının ruhlarına daima saygıları devam etmiştir. (Kahya, 2019, s. 313).

Kültepe dışında da Boğazköy ve Karahöyük Hitit mezarlarında takı ve silah bulunmuştur. Mezar eşyaları ölümden sonra yaşamın var olduğuna dair kanıt özelliği taşımaktadır. Kısaca mezar eşyaları var ise "öteki dünya inancı da" var demektir (Memiş, 2015, s. 142). Boğazköy mezarlığında kremasyon (yakma) yapılarak gömülen mezarlara rastlanılmıştır. Küller toprak kap içerisinde ve yanlarında; kap-kacak, deniz kabuğu gibi ölü eşyaları ile bulunmuştur (Macqueen, 2022, s. 149). Asurlularda ise, mezar yapısı ölen kişinin ailesinin maddi durumunu da yansıtmıştır. Evlerin altından bir dehlize (tünel) mezar odasına bağlanılır. Bu mezarlar maliyetli olduğu için zenginlerin mezarlarıdır. Mezar çeşitlerinden biri olan küp mezara, çocuk bedenleri koyulur ve evlerin tabanlarına gömülür. Sırtüstü yatırılan ölü bedenlerinin hemen yanı başına ise eşyaları yerleştirilmiştir. Bu mezarlar tek kullanımlık olmayıp birden fazla kullanım için uygundur. Aileden başkası öldüğünde kemikler yan yana koyulup yerine yeni ölü bedeni koyulmuştur (Mandacı, 2020, s. 70). Oda mezarları bir çeşit aile mezarlığı olarak düşünebiliriz. Mezar odası tuğladan yapılmış kemerli bir yapıdadır. Bu mezar türüne "*Yeni Asur Döneminde"* yaygın olmak üzere her dönemde rastlanılmıştır. Mezar odalarında bulunan duvarlarda girintilere rastlanılmıştır. Bu girinti odanın aydınlatıldığına dair bir bulgudur (Mandacı, 2020, s. 70).

MÖ II. Bin Anadolu'sunda kremasyon (yakarak gömme) uygulaması genel olarak sanduka, kap veya küp gibi nesnelerin içine gömüldüğü görülmektedir. Bu dönemde mezar işlemlerinde birlik söz konusu değildir. Hem yerleşim içi hem yerleşim dışı gömüler aynı anda görülür. (Ekmen, 2012, ss. 31-34). Hititlerde, cesetleri yakma işlemi yeraltı-öteki dünyaya çabuk ulaşmasını sağladığı yönünde bir inanıştan kaynaklıdır (Sevinç, 2007, s. 2791). Hititlere ait kremasyon(yakma) mezar alanları; "*Ilıca (Ankara-Ayaş), Boğazköy (Hattuşa-Çorum), Müsgebi (Muğla), Baklatepe (İzmir) ve Troya (Çanakkale) V. Tabaka"* yer almaktadır (Sevinç, 2007, s. 2789).

Yine bu döneme ait bir başka bir veri de ölüleri evlerin tabanına gömme adetidir (yetişkinler sırtüstü-dorsal ya da dizleri karınlarına çekili-hocker gömülmüştür) (Memiş, 2015, s. 142). Asur inanç yapısında ölüleri evlerin tabanına gömme eğilimi vardır. Bu davranışın nedeni ise ölen kişinin başka alemde yaşasa dahi, hala ailesinin bir parçası

olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır (Mandacı, 2020, s. 69). Asur Ticaret Kolonileri Dönemine ait bir belge Asurlu bir tüccarın (*Salim Assur*) cenaze merasiminden ve sonrasında mezarına taş dikilmesinden bahsedilmiştir. Anadolu topraklarında inançlarına dair davranışları rahatça yapabilmişlerdir. Cenaze törenleri kayıtlarının tutulması neticesinde de bugün bu törenin ayrıntılarını öğrenebilmekteyiz (Günbattı, 2017, s. 148; Gökçek & İnce, 2016, s. 53).

Konya (Karahöyük) ölü işlemlerinde kremasyona (yakma) rastlanıldığından bahsetmiştik. Karahöyük mezarında cesedin külleri toprağa gömülürken, Boğazköy'de küller kaya boşluklarına konulmuştur. Ilıca ve Osmankayası da Hitit mezarları içinde hatırı sayılır yer tutmuştur. Osmankayası konum itibarıyla "*Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı" y*ol güzergahında yer almaktadır. Bunun tapınağın yeriyle bir alakası var mı bilemiyoruz fakat önemli bir ayrıntıdır (Mutlu, 2018, s. 90). Yazılıkaya ya yakınlığıyla bildiğimiz Osmankayası mezar alanında ise gösterişten uzak günlük kullanım mezar eşyaları keşfedilmiştir. Ölü kurbanı köpek ile domuz kemiklerine rastlanılması bir büyü fikrine de işaret etmiştir (Mutlu, 2018, s. 94). Hitit dönemine ait domuz iskeletinin rastlandığı diğer yerler; "*Ortaköy (Şapinuwa-Çorum), Boğazköy (Yazılıkaya D çatlağı)"* ritüel kalıntılarına rastlanmış alanlardır (Kıymet, 2018, s. 57).

Hititlerde Gömü işlemi tekrar döndüğümüzde ise; gömü işlemi bebeklerde dahil olmak üzere tek kişilik mezar şeklinde olmuştur. Kremasyondan (yakma) sonra kemik ve kül toprak bir küpün içerisine konulmuştur. Ilıcada (Ankara-Ayaş) da benzer bir durum söz konusu olmuştur. Bu şekilde gömülen ölüler çok yer kaplamamaktadır (Mutlu, 2018, s. 92; Sevinç, 2007, s. 2789). Ilıca mezarlığında farklı Hitit dönemlere ait ölü gömme yöntemlerinin izine de rastlanılmıştır. Koloni döneminde çukur mezarlar varken, Eski Hitit Çağında gömülerin pithos (saklama kabı) şeklini aldığı görülmektedir. "*Yanarlar, Seydiler ve Büğetler mezarları da*" Ilıca ile benzer özellikler taşır. Kazankaya mezarlığında ise çukur içine gömme yöntemi kullanılmıştır (Macqueen, 2022, s. 150). Hitit devleti için, sadece bir gömü tekniği kullanmıştır demek yanlış olur. Uzun ve köklü bir yönetim sürdüren Hititler elbette ki ölü gömme geleneklerinde dönemsel farklılıklarda yaşamıştır (Mutlu, 2018, s. 92). Bu dönemsel farkları, farklı dönemlerde farklı mezar ve gömü şekillerinin buluntularından çıkarmaktayız.

Görüldüğü üzere Hitit ve Asur'da öteki dünya inancı mevcut olup bu inanç mezar buluntuları ile aşikâr hâle gelmiştir. En keskin fark olarak Hititler, kral ve kraliçelerinin ölüsünü yakarken Asurlarda durum farklı olmuştur. Asurlular kraliyet mensuplarını da öteki dünyaya gömerek uğurlamayı seçmiştir. Bu durum Hititlere ait kraliyet mezarlarına rastlanmamasının yegâne kanıtıdır. Asurlarda ise zengin miktarda kraliyet mezar buluntusu bizlere veri olarak kalmıştır. Ölülerin öteki dünyaya gidişi ve mezarlara sunu ve ölü eşyaları koyulması ise ortak yönlerin göze çarpan unsurlarından olmuştur. Bu benzerliklerin Asur ve Hitit Devletine yansımasının baş unsuru, etkileşiminde kanıtı "*Asur Ticaret Kolonileri Döneminin de*" payı oldukça fazladır. İki devlet için benzer yönler oldukça fazla olurken farklı yönler az miktarda olmuştur.

2.2. ÖTEKİ DÜNYA İNANCINI YANSITAN TANRI KAVRAMI VE RİTÜELLER

2.2.1. Hititlerde Öteki Dünya İnancını Yansıtan Tanrı Kavramı ve Ritüeller

Çok tanrılı bir dine sahip olan Hititler, birden fazla tanrıyı da inanç sistemlerine dahil etmişlerdir. *"Eski Hint, Hatti, Sümer, Hurri, Pala, Luwi, Babil ve Asur tanrıları"* ve inanç esintileri *"Hitit inanç sistemi*" içine girmiştir (Reyhan & Cengiz, 2015, s. 91). Hitit dilinde yer alan "*parlamak"* anlamında kullanılan *"Şiu*" kelimesi aynı zamanda tanrı anlamında da kullanılmıştır (Reyhan & Cengiz, 2015, s. 91). Hitit inancına göre yerüstü ve yeraltında tanrılar mevcuttur. Doğada var olan kaynağında kendine ait bir tanrısı mevcuttur. Buna örnek olarak *"Fırtına Tanrısı, Bitki Tanrısı, Dağ Tanrısı"* gibi çok çeşitli örnekler verilebilmektedir. Hititler hakimiyet alanlarını genişlettikçe dinlerine eklenen tanrı sayısı da paralel miktarda artmaya devam etmiştir (Bryce, 2003, ss. 152-154). Hititlerin tanrı benimseme hoş görüsü o kadar ileri düzeye ulaşmıştır ki sayısı binleri bulan "*Çok Tanrılı İnanç Sistemi*" yer edinmeye başlamıştır (Ünsal, 2013, s. 63). Artan tanrı miktarı ile artık çok tanrılı bir inanç sistemleri doğmuştur. Karmaşık, çok tanrılı inançlarıyla da tarihte yerini *"Bin Tanrı İl'i"* olarak almışlardır. Hititlerde Kral'ın karısının da dini yapıda görevi bulunmaktadır o "*Baş Rahibe*" olarak görülmektedir. III. Hattuşili'nin karısı "*Kraliçe Pudahepa"* bu karmaşık tanrı sistemiyle başa çıkmak isteyen ilk isim olmuştur. Çok Tanrılı karmaşık inanç sistemindeki aynı görevdeki tanrıları bir çatı altında birleştirmiştir. Amaç aynı görevdeki tanrılar içindeki karmaşaya son vermek, ülke de "*bütün bir inanç sistemi*" oluşturmaktır (Bryce, 2003, ss. 152-154). Hititlerde

tanrılar tıpkı insanlar gibi duygularla doludurlar. Kızmak, sevinmek, aşk, kıskançlık gibi insani duyguları barındırmışlardır. Buna en iyi örnek tanrıların bir hoşnutsuzluk anında, kızıp gazap edeceğine inanmaları olmuştur. Hitit inancında bireysellik yoktur baba bir günah işlemişse bundan çocukları da sorumlu sayılırdı. Tanrıların gazabından tüm aile korkardı. Hatta bu inanış öyle ileri gitmiştir ki aile bireyleri dışında kişinin malı mülkünün de günahtan dolayı zarar göreceğine inanılmıştır. Bu çoklu cezalandırma inancından da korktukları için tanrıdan fazlasıyla çekinmişlerdir. Bu korku, Hititleri dua ederken hâkim karşısında suçu kanıtlanmış bir mahkûm gibi hissettirmiştir. Tanrıya övgüyle başlayan dua; yakarış, istek, korku ve bağışlanma isteğiyle sona ermiştir. Onlara göre, Tanrıyla doğru iletişim kurulamazsa hemen cezalarını verecek bir otoritedir (Bryce, 2003, s. 156). Hititlerin dininde, devlet tüm kutsal işleri özenle yerine getirdiğinden bir nevi dini faaliyetlerin garantörü konumunda olmuştur. Yaptıkları siyasal anlaşmalarda da tanrı adlarını sıkça zikretmişlerdir. Bu davranış tanrıların dünyadaki her faaliyeti kontrol ettiği inancına dayanmıştır (Ünsal, 2013, s. 65).

Hititlerde başlıca Tanrıları şöyle sıralamak mümkündür:

Güneş Tanrısı: Adalet Tanrısıdır ve her şeyi gören göz konumundadır. Yeryüzünde olup bitenlerle kalmayıp aynı zamanda gökyüzünde olan her şeyinde bilgisine sahip tanrıdır. Sadece insanların değil, "*Tanrılarında Güneş Tanrısıdır*." ifadesi onu çok önemli bir konuma yerleştirir. Tanrılarda tıpkı insanlar gibi cinsiyete sahiptir ve Güneş Tanrısı dişidir. Tıpkı insanlar gibi evlenen tanrı inancında, Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısı evlidir. Tanrı cinsiyetleri dualarda dikkat edilen bir hususdu. Hititler dua ederken mutlaka cinsiyete dikkat edip buna uygun ifadeler kullanmışlardır.

Ayrıca Hitit inanç sisteminde Güneş bir tanrı konumundadır. İnsanların çalışma saati Güneş'in doğduğu saati, dinlenme saati de Güneş'in battığı saatler olarak düşünülmüştür. Güneş'in doğması, ısı vermesi bereketi sembolize eder, onunla otlaklar, ekinler, yemişler, ağaçlar büyür insanları ve hayvanları beslerdi. Eğer Güneş'in hoşuna gitmeyecek bir davranışta bulunurlarsa da kuraklık olacağına inanmaktaydılar. Günümüzün yağmur duası inancı Eski Çağ Anadolu'su dönemlerinden kalmadır (Eyüboğlu, 1987, ss. 71-72; Figür 26). Ayrıca güneşle ilgili bir başka inanışta Güneş Tanrıçası ve Güneş Tanrısının eş olmalarıdır. Bu yüzden Hitit tasvirlerinde Tanrı sağda Tanrıça solda olmak üzere birlikte resmedilmişlerdir (Akurgal, 2008, s. 122).

Fırtına Tanrısı: Hitit devleti bir tarım devletiydi, dolayısıyla tarım ile ilgili bir tanrıya inanmaları kaçınılmazdır. İstediğinde yağmur yağdırıp ürünlere can veren bu tanrı, istemediğinde doğal afet-kuraklık verebilirdi. Tıpkı insanlar gibi tanrılarında bir ikametgahının olduğuna inanlılardı. Fırtına Tanrısının ikametgahı dağlardı, dağlarda öküzlerin çektiği bir arabayla dolaştığına inanılırdı. Hattiler ona "*Taru"* derdi. Hititler tanrılarının kendilerine mahsus olduğuna inanır, tıpkı bir yakınlarıymış gibi ortak dost ve düşmanda aynı tarafta olduklarına inanırlardı. Fırtına Tanrısının simgesi "*Boğa'dır"*. Hitit Tanrıları içerisinde en çok tapınılan ve bilinen tanrılar*; "Güneş Tanrıçası Arinna ve Fırtına Tanrısı Hatti'dir"* (Bryce, 2003, ss. 154-156).

Ayrıca Fırtına Tanrısının şehri ve koruyuculuğunu yaptığı *"Hanhana"* kutsal kentler içinde yer almıştır. Bu kentin Tapınak kazısında kült töreni resmedilmiş *"İnandık Vazosu da* "bulunmuştur (Sevin, 2003, s. 138; Fig. 27).

Bakliyat ve Sebze Tanrısı: Hititler Tarım toplumu oldukları için tarım yaşamın ana kaynağıdır. Dolayısıyla hayati önem taşıyan bu alanında bir tanrısı mevuttur. Bu tanrı tarihe "*Telepinu"* adıyla geçmiştir. Hititlerde, insanlarda sınıfsal ayrım olduğu gibi tanrılarda da bu ayrım söz konusudur. Sınıf'ın zirvesinde "*Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısı"* yer almaktadır. II. Muvattali bu inanca yeni bir ilahi güç daha kattı "*Şimşek Tanrısı".*

-Cinsellik ve Aşk Tanrıçası; İştar (İnanna), hem eril hem de dişil özelliği olan tanrıdır. Dişi yönüyle, Cinsellik ve Aşk Tanrıçası, erkek yönüyle savaş meydanlarının tanrısıdır. Tasvirlerde eğer çıplak resmediliyorsa dişi yönü ön planda demektir. İştar'ı temsilen yanında aslan ve silah(gürz) resmedilirdi.

-Savaş Tanrısı; "*Vurunkatte",* çeşitli siyasi anlaşmalarda adına yemin edilen tanrıdır. Tasvirin de aslan ve savaş aleti (kalkan-mızrak) ile resmedilmektedir.

-Ay Tanrısı; "*Arma",* Hititlerde az söz edilen tanrılardandır. Bazı resmî örneklerde adına yemin edildiğinden varlığına kanıt niteliği taşımıştır. Cinsiyet olarak erkektir.

-Yaban Hayat Tanrıçası; "*İnar(a)",* Hitit dininde tanrıçadır ve yabani hayattı düzenleme ve koruma görevini üstlenmiştir.

-Taht Tanrısı; "*Halmasuit",* Hitit tahtını koruduğuna inanılan tanrıçadır.

-Doğum Tanrısı; Doğumu gerçekleştirdiğine inanılan tanrıdır. Aynı zaman da hayvan sürülerini koruduğuna da inanılmaktadır.

-Kent Tanrısı; "*Kubaba"* Kargamış'ı koruyan tanrı olduğuna inanılırdı. (Bryce, 2003, s. 154-155-156-157-158-159-160-161-162-163-164; Figür28, Figür 29; Figür 30; Figür 31). Hititlerde tanrıçalardan biri olan" *Kubaba, Kuvava veya Kupapa*" adıyla bilinen ana tanrıçadır. Bu tanrıça günümüzde çok bilinen" *Kibele'dir".* (Yıldız, 2019, s. 11).

Tanrılara mabet yapma düşüncesi; onların da tıpkı insanlar gibi barınma ihtiyacının olduğu düşüncesiyle ortaya çıkmıştır (Schwemer, 2013, s. 434; Figür 32).

Hititler taptıkları bu tanrılar için senenin çoğu zamanını kapsamak üzere törenler düzenlerlerdi. Bu törenler de inandıkları tanrıları temsilen onların bir heykeli törenlerde yer almaktaydı. Tanrıları temsilen yerleştirilen bu heykellere tıpkı tanrıymış gibi tapmaktaydılar. Giyinmek-yemek-içmek gibi insana ait olaylar heykel içinde görev bilinmekteydi. Huvasiye'de[13] sanki tanrıymış gibi muamele yapılmıştır (Bryce, 2003, s. 174).

Hititlerde tanrı-halk ilişkisi, kral-köle ilişkisi gibidir. Tanrını hizmetlerini kusursuz yerine getirmek onun gazabını önleyen bir kalkan görevindedir. Tanrıya hizmet etmek için bazı kültlerin olduğunu *"Tapınak Hizmetlileri İçin Talimatlar*" isimli belgeden öğrenmekteyiz. Bu belgenin varlığından da anlaşılıyor ki tanrı için hizmet etmeyi kusursuzlaştırmak için belli bir düzen kurulmuştur (Schwemer, 2013, s. 432). Ayrıca tanrıların öfkelendiği zaman görevlerini yerine getirmeyip bilinmedik bir yere gittiklerine inanılmıştır. Bu inanış sonucu olarak da "*Tanrı Çağırma Ritüelleri"* yapılmıştır. Bu ritüel hayati önem taşımaktaydı şayet tanrı geri dönmezse halkın öleceğine inanılmıştır (Martına, 2013, s. 418).

Hititler bilmedikleri konulara açıklama getirmek için doğaüstü tanımlamalardan yararlanmışlardır. Bu yorumlamanın neticesi olarak da sorunun çözümümde onlardan istemişlerdir. Bu isteyiş ritüelleri beslemiştir. Kendilerine zarar veren doğa felaketleri ve çaresini bulamadıkları hastalıklar gibi çeşitli konularda ritüellerde tanrılara dua etmişlerdir. Bu ritüelleri de bu iş için özel görevlendirilmiş görevliler gerçekleştirmektedir. İnsana özgü birçok özelliği barındıran tanrıların insandan ayrılan

[13] Bu törenler için ayrıntılı bilgi *bk*. Bryce, 2003, s. 174. Huvasi; Hititlerin dinî törenlerde kullandıkları taş bloklardır.

özellikleri içinde yeraltı seyahatleri yer almaktadır. Bu inanışın kanıtı olarak *"CTH 780.II.6.Tf 06.A). KBo 12.85 +. VB OT 120 + KUB2729 Öy II 19-27"* isimli tablettir. Bu tablette şu sözler yer alır;

> *"Fasulye" bir aslan gibi saf; se(i-yi) (ve) Hurriyi temizler; ayrıca Basmu yılanı gibidir. Allani onunla büyük (ve) saf yapar. Ama Allani onları sana, Hava Tanrısına gökyüzündeki krala verdi. Erkek kardeşinden, ISTAR / sa (w) uska'ya seslendi; "Sana bağışladım, Ne yapmak istiyorsun?"*[14]

İştar'ın fasulyeyi aracı kılıp yeraltından kurtulacağı ifade edilmektedir (Kıymet, 2014, s. 26; Fig. 17).

2.2.2. Asurlarda Öteki Dünya İnancını Yansıtan Tanrı Kavramı ve Ritüeller

Mezopotamya uygarlıklarından Asur, Akad, Babil ve Anadolu uygarlıklarından Hititler 'in ortak özellikleri kralların aynı zamanda tanrı olarak da görmeleri olmuştur. Krallar halklarını, tanrıdan aldıkları yetki çerçevesinde tanrı adına yönetmiştir (Eyüboğlu, 1987, s. 43).

Mezopotamya inancına göre tanrıların yaratılışı evren düzeni için mecburiyken, insanın yaratılış amacı tanrılara hizmet etmek içindir. Tanrıların onlara lütufta bulunması veya devam eden düzende bir aksaklık olmaması tanrıları hoşnut etmek amacıyla yapılan ritüeller ve sunulara bağlıdır (Demirci, 2013, ss. 13-14). Arkeolojik buluntular içinde yer alan Asur mühürlerinde; kutsal bir dağdan başlayıp gökyüzüne uzanan "*hurma ağacı*" tasviri tanrıların aile yapısını temsil etmektedir. Tanrıları da tıpkı insanlar gibi ailesi olan çoğalan bir yapıda düşünmüşlerdir. Ağacın gövdesi ana tanrıyı, dalları da ana tanrıdan olma kız ve erkek tanrıları temsil etmektedir. Günümüzün soyağacı mantığı gibi de düşünülebilir (Demirci, 2013, ss. 16-17; Figür 33).

Asurlular da tanrılarını tıpkı insana benzeyen yönleriyle düşünmüşler inanç sisteminde tanrı özelliklerini bu mantığa uyarlamışlardır. Tanrılara ait bazı özellikler;

- Tanrılar insanların yaşadığı dünyada olabilirdi fakat kalıcı evleri öteki dünyada ki evleridir.

[14] Yeraltı Dünyasıyla ilgili kapsamlın bilgi için *bk.* Kıymet, 2014, s. 26.Hititlerde fasulye; büyülerde kullanılan malzemedir. Sallanu tabi ise büyü anlamında kullanılmıştır. Sallanu tabi'nin başka bir anlamı da arınmaktır.

- *"Antropormif"* denilen insani özellikleri gerek görünüş gerekse manevi özellikleri bünyesinde barındırabilirdi (yüz olarak insana benzeme, yeme-içme-gelme-gitme, çoğalma-aile olma, eş sahibi olma, kızma ve sevinme gibi).

-Her tanrının bulunduğu bölgeyi, koruduğuna inandığı şehri mevcuttur.

-Tanrıların önem durumu ya da önem sıralaması o günün siyasi şartlarına da bağlıdır. Örneğin; Asurlular güçlüyse "*Tanrı Asur"* önem kazanabilir.

-Herhangi bir nesnenin de tanrı olması durumu mevcuttur. Örneğin; hançer, tuğla, çaydanlık, taç, baston. Özellikle tapınak inşaatı durumlarını anlatan metinlerde tuğla tanrısı inancı olduğu açıkça anlaşılmıştır.

-Şehirlerin tanrısının olduğu inancı yanında, kişinin de öznel bir tanrısı olduğu inancı da mevcuttur.

-Tanrılar birbiriyle akrabalık bağı ile bağlıdır. En belirgin örnek ana tanrıça, tanrıların babası gibi kavramların bulunmasıdır.

-Tanrılar kendi aralarında rekabet edebilir, savaşabilir ve bu savaşlar ölümle neticelenebilirdi (Demirci, 2013, ss. 16-24).

Tanrılara ait bazı özellikleri genel çerçeve de bu şekilde listelemek mümkündür. Bunun haricinde Mezopotamya da yaşamış halkların tanrıları da ayrı ayrı değildir. İsimleri farklı olsa da tanrıların tamamına yakını benzerlik gösterir. Ancak birkaç farklı tanrı ismiyle birlikte Asurluların ve Mezopotamya'nın genel tanrılarını aynı listede bulundurmak mümkündür.

Mezopotamya inancında din yaşamdan tamamen kopuk değil keskin hatlarla ayrılmamış iç içe bir yapıda olmuştur. Doğa unsurları ve dini faaliyetler iç içe geçmiş durumdadır. Her şehrin koruyucu bir tanrısı olduğu inancı da hakimdir (Pollock, 2017, s. 216). Ayrıca tanrı ve tanrıçalar aynı anda birçok yerde bulunup farklı şekillerde tezahür eden ilahi varlıklar olarak görülmektedir. Ayrıca tanrıları temsil ettiği düşünülen heykellere her gün düzenli olarak "*bira, ekmek, süt, et, peynir, balık, bal, tereyağı"* gibi sunularla beslemişlerdir.

Birbiriyle keskin hatlarla ayrılmadıkları için aynı başlık içinde vermek daha doğru olacaktır. Önce Mezopotamya tanrıları sonrasında Asur tanrılarına örnek vermek gerekirse;

Anu (An): Göğün tanrısıdır ve Tanrıların Babasıdır. Statünün başında yer alan Asurların "*Hurma Ağacı"* motifinin gövdesi ve Baş Tanrıdır.

Enlil: Fırtına tanrısıdır ve babası Anu'dur. Nippur şehrinin koruyucu tanrısı görevindedir.

Enki (Ea): Eridu şehrinin koruyucu tanrısıdır**.** Bilgelik, bereket ve suyun hâkim tanrısıdır. Yeryüzü ve yerüstü bilgilerini bilmekte baharın gelişiyle doğaya bereket sunmaktadır. Tanrı ve insan arasında iletişim bağı kuran tanrı sıfatındadır. Bu yüzden tanrıların isteklerini insanlara, insanların isteklerini tanrıya iletmektedir. Bu sebepten dolayı ritüellerin onmazsa olmaz unsurdur.

Ninhursag: Tanrı Anu'nun kızıdır. "*Dağ Tepesinin Hanımı*" olarak da anılmaktadır. Cinsiyet olarak diğer tanrılardan farklıdır o bir tanrıçadır.

İştar (İnanna): Cinsellik, aşk ve bereketin tanrıçasıdır.

Ereşkigal: Ölüler şehri, öteki dünyanın tanrıçasıdır. Tanrı Nergal 'in de eşidir. Simgesi aslan ve baykuştur. Ölüm ve ölülerin durumunun taktiri onun kararına bağlıdır.

Utu (Samaş): Güneş'in tanrısıdır. Larsa ve Sippar şehirlerinin koruyucu tanrısıdır. "*Ebabbara"* adlı tapınağı vardır**.** Adaleti sağlayan tanrı görevindedir.

Nanna: Ay'ın tanrıçasıdır. Ay da gerçekleşen olaylar onun kontrolü altındadır.

Asur: Asurların baş tanrısı ve Asur şehrinin koruyucu tanrısıdır. Asurlular, Babil'i işgal ettikten sonra önemi artmıştır. Fırtına ve Savaşın tanrısıdır. Sembolü *"hayat ağacıdır"* (Demirci, 2013, ss. 25-35).

Asurlulara ait bazı tanrılar;

Adad: Fırtınanın tanrısıdır ve gök olaylarıyla ilgilenir.

Amurru: Batı bölgesinin hâkim tanrısıdır.

Anu: Gök olaylarıyla ilgilen göğün hâkim tanrısıdır.

Ea: Bilgeliğin ve su kaynaklarının tanrısıdır.

Sin: Ay olaylarıyla ilgilen ay tanrısıdır.

Bu örnekler Anadolu tanrılarından esintiler taşır, açıkça görülüyor ki ticaret etkileşiminden kaynaklı bağlantı inanç sistemlerinin aktarılmasına neden olmuştur. Anadolu da Hitit devleti kurulmadan önce, uzun yıllar Anadolu beylikleriyle ticaret yapan Asur kolonileri, dini ögelerin aktarılmasına neden olmuştur. Ticaret son bulsa dahi kültürel aktarım sayesinde birbirlerinin inanç sistemlerini beslemişlerdir. Anadol'uyla uzun yıllar ticaret yapan Asurlardan kalan "*Kültepe tabletleri*" bugün birçok bilgiye ulaşmamızı sağlamıştır. Kültepe tabletlerinde ismi geçen diğer Asur tanrıları şu şekildedir; "*Wer, Hubur, Ewri, Laban, Nyr, Sala"* (Gökçek & İnce, 2016, ss. 44-45; Figür 34-43).

Fırtına Tanrısı Adad aynı zamanda Babillerinde aynı görev ve isimdeki tanrısıdır (Can, 2015, s. 18). Mezopotamya topraklarında çok tanrılı inanç sistemi Sümerlerle ileri gitmiş sonrasında Mezopotamya'nın Sami halkı; Akad, Asur ve Babiller bu inanç sistemini benimsemişlerdir. Aynı çok tanrılı inanç sistemi Anadolu'da Hititlerde de mevcut olmuştur (Reyhan & Cengiz, 2015, s. 52). Bahsettiğimiz gibi bu etkileşim ticaret kurulan zamandan kaynaklanmaktadır *(Eski Asur Dönemi*) (Yıldırım, 2011, s. 78). Mezopotamya halkı doğaüstü varlık olarak yalnızca tanrıları görmemiştir aynı zamanda "*Demonik"* denilen cinler, yarı insan yarı tanrı varlıklar (*Gılgamış*), canavarlar gibi doğaüstü varlıklara da inanmışlardır (Demirci, 2013, s. 14). Bir toplumun kim olduğu yani kimliği onun inandığı inanç sistemiyle doğrusal bağlantılıdır. İşte bu yüzden tanrıları veya neye inandıklarını inceleyerek Mezopotamya inanç kimliğine erişmekteyiz (Eyüboğlu, 1987, s. 37).

Bilindiği üzere Mezopotamya inancında tanrılarında tıpkı insanlar gibi gidip-gelen, eş ve çocuk sahibi olan, duygusal değişimler yaşayan, kavga eden insana ait özellikleri bulunmaktadır. Mezopotamya tanrılarından "*Bereket Tanrısı Dumuzi ve Aşk Tanrıçası İnanna-İştar*" ile evlidir. Mezopotamya anlatılarında; Dumuzi, başlangıçta bir insan olup çobanlık mesleğini yapmaktadır. Daha sonra "*Tanrıça İnanna-İştar"* ile birbirlerine âşık olup evlenirler. Evliliklerinin ertesi günü Dumuzi tarımla uğraştığı bir anda öldürülüp ölüler dünyasına karışır. Çoban Dumuzi bereket ve tarımla özdeşleştiği için yılın belli zamanları dünyaya gelip belli zamanları öteki dünyaya gittiğine inanılmaktadır. Bu döngü mevsimler ve üretimle alakalıdır. Tanrı Dumuzi tarım mevsimi

geçince öteki dünyada, tarım mevsimi gelince de bereketle özdeşleştirildiğinden bu dünyaya inmektedir (Pollock, 2017, s. 218).

2.2.3. Öteki Dünya İnancını Yansıtan Tanrı Kavramları ve Ritüellerin Hitit ve Asur için Karşılaştırılması

Mezopotamya da genel bir inanç unsuru olarak halk; toprakların tamamının tanrılara ait olduğuna, kendilerinin ise sadece bu toprakları işletmekle görevli olduğuna inanmıştır. Toprağın tanrıya ait olması ondan gelecek gelirin de asıl sahibin ikametgahına-tapınağa kullanılmasına neden olmuştur. Tapınaklar, tanrıların evi olarak görülmüş ve o evin ve tanrının ihtiyaçları daima ön planda tutulmuştur. Daha sonraki bölümlerde bahsedeceğimiz gibi tapınağın ihtiyaçları daima külfetli olmuştur. Tıpkı insanlar gibi tanrında yeme-içme-giyinme ihtiyacının olduğu düşünülmüştür. Tabi ki bu durum doğrultusunda da ihtiyaçların iktisadi kaynağı bu toprak gelirleri olmuştur. Tanrının istek ve arzuları iyi bilen, tapınakta ona hizmet eden rahipler ise tanrının mülkünden payını almıştır. Bu pay onda birlik bir miktara tekabül etmiştir (Childe, 1994, s. 106). Hititlerde tapınak "*E.DIN GIRLIM*" olarak geçmekte ve tanrının ikametgahı kabul edilmiştir (Akdağ, 2018, s. 33). Asur inanç sisteminde de tanrıların hayatı dünyadaki insanların aile hayatı gibi konumlandırılmıştır. Anne-baba figürünün yanına evlatlar, kız ve erkek kardeşler şeklinde bir aile yapısı oluşturulmuştur. Nasıl ki insanların tamamı kardeş bağı ile bağlı ise tanrılarda birbirinin kardeşidir. Bu kardeşlik yapısına; insanlar da *"lu/awili*" tanrılarda "*dingirlilu"* denilmiştir (Bottero, 2006, s. 63). "*Dingir*" sözü Sümerce de *"parlayan"* anlamında kullanılmakta ideogramı ise (anlamını belirten işaret) "*gök*" ile aynı anlamda kullanılmıştır (Eliade, 2005, s. 94). Mezopotamya çok tanrılı bir inanç sistemine sahiptir ve Hititlerde de çok tanrılı bir tanrı sistemi görülmüştür (Bottero, 2006, s. 61).

Asur inanç yapısına göre halk gibi krallarda tanrı hizmeti için yaratılmıştır. Hem dinsel bir lider (baş rahip) hem de ona hizmetle yükümlü bir çobandır. Asur devleti kralı sadece siyasi yöneticileri değil aynı zamanda da baş rahipleri olarak da görmüşlerdir. Asurlularda kral tanrı tarafından seçilmiş ve onu temsili işler yapan bir temsilci konumundadır Asur kralları "*baş rahip"* olarak da görüldüğünden yönetim harici dini bir boyutta kazanmışlardır. Bu boyutta önemli vazifeleri içinde; tanrının görkemine yaraşır tapınaklar inşa ettirmek, var olan tapınakları tamir ettirmek, sunulara-kurbanlara-

törenlere gereken önemi vermektir. Bunun yanı sıra dini sınıfın güvenliği de kralın vazifeleri arasında sayılabilir (Kırschbaum, 2020, s. 147, Pekşen, 2018, ss. 549-550). Çoban ifadesi devletleşmeden önceki ataların yaşantısına atıfta bulunmak için kullanılmıştır. Kahraman ve savaşçı manasında da kullanılan çoban tabirinde, yaşam ve zenginlik adına ona tabi olan halkın durumu da simgelenmiştir (Altunay, 2015, ss. 163-164)

"*Bin tanrılı devlet*" olarak bilinen Hititler, bünyesinde birçok devletin tanrısını barındırmıştır. Sahip olduğu ya da bir şekilde etkileşimde bulunduğu tüm tanrıları kabul etme fikri tanrıları küstürmemek ve tanrılardan gelecek olanın gazabın önüne geçmek için bir tedbirdir. İnkâr edilen, sinirli tanrılar yerine kabul görülen ve istekte bulunabilen tanrılar ülke ve kral için bir risk taşımamaktadır. Kabul gören bu geniş panteon (tanrılar topluluğu) içinde; Babil, Asur, Hurri, Hatti, Sümer gibi devletlerin tanrıları yer almıştır (Baş & Arıkan, 2023, s. 1298).

Asur Ticaret Kolonileri dönemi iki yüz elli yıl kadar sürmüş bir ticari faaliyettir. Bu faaliyetle Asurlar, Anadolu topraklarına kumaş ve kalay getirirken, işlenmemiş madenleri de kendi topraklarına taşımışlardır. Bu ticari faaliyet sonucu Asurlar, yalnızca kumaş ve kalay vermemiş tanrılarını da bu topraklara taşımışlardır. Asurların Anadolu inanışında yer alan tanrıları; "*Adad (fırtına tanrısı), Asur (baş tanrı), Anum (gök tanrısı), Ea (bilgelik ve su tanrısı), Sin (ay tanrısı)"* gibi tanrılardır. Asurlular yalnızca tanrılarını değil öteki dünya inanışındaki inanç unsurlarını da Anadolu topraklarına taşımışlardır (Gökçek & İnce, 2016, ss. 43-44). Milat öncesi üç bin yılın sonralarına doğru Mezopotamya panteonu daha çok Sami isimler alan tanrılarla *(Narum, Marduk, Adad, Amurru*) dolmaya başlamıştır (Bottero, 2006, s. 67).

Hitit devletine ait "*CTH 372-374"* numaralı çivi yazılı belgede tanrının kızgınlığından ve gönlünün alınması gerektiğinden bahseder. Bu ifade Mezopotamya'yla benzerdir. Buradan da anlaşıldığı üzere tanrının insana özgü kızgınlık duygusuna sahip olduğu ve bu duygunun halk tarafından korkulan bir durum olduğu ortada olmuştur (Cengiz, 2024, s. 457). Şehir yönetiminin en tepesindeki yönetici krallardır. Kralların üstündeki tek otorite, yöneticin de yöneticisi konumdaki tanrılardır dönemsel faktörler ve güç unsurlarına bağlı olarak baş tanrı isimleri değişiklik gösterebilmiştir. Ancak değişmeyen tek şey tanrının adı her ne olursa olsun kralın üstendeki yegâne otorite

olmasıdır. Bu duruma bir örnek konumuzla bağlantılı olarak; Asurların "*Baş Tanrısı Asur'dur*". Kazılardan elde edilen yazılı kaynaklara göre askeri bir sefer düzenlenmeden evvel tanrının gücü ve desteğini yanlarına almak istemişlerdir. Bunun için de tanrı memnuniyetini amaçlayan çeşitli ritüeller gerçekleştirmişlerdir. Asurluların tanrı sisteminde yaptığı en büyük değişiklik "*Baş Tanrı Marduk 'un*" yerine kendi tanrıları "*Asur'u*" baş tanrı olarak statünün en tepesine yerleştirmeleridir. Asur tanrı sisteminde Hititlere benzer bir yön bulunmaktadır. Bu yön her iki devletinde hakimiyet kurdukları alanlardaki tanrıları tanrı listelerine katmalarıdır. (Pekşen, 2016, s. 57, Pekşen, 2019, ss. 776-779). Hititlerde tıpkı Mezopotamya tanrı sisteminde olduğu gibi tanrıların statüleri olmuştur. Her tanrı aynı öneme sahip değildir. Çeşitli metinlerde tanrıların adının, statü sırasına göre anıldığı görülmüştür (Cengiz, 2024, s. 460). Her iki devlet içinde tanrı sisteminde tanrıların önemi zaman içinde artıp azalabiliyordu (Karauğuz, 2020, s. 36). Tanrı statü listesinin en altında göğe yükselip tanrılaşmış krallar yer almıştır. Sistemin en başında coğrafi şartlara bağlı bir halk düşünüldüğünde, şaşılmayacak doğa yönü ağır basan tanrılar; "*Güneş Tanrısı ve Fırtına Tanrısı"* yer almıştır. Bir devlet için ne daha öncelikli konumda ise tanrısı da o konumda yer almıştır. Hitit dönemi halkının yaşamsal geçim kaynağına baktığımızda güneş ve doğa ile ilgili tanrıları üst kademeye yerleştirmeleri normal bir durumdur (Cengiz, 2024, s. 460). Hititler için bütün tanrılar kutsaldır fakat taht törenlerinde kral ve kraliçe kendilerine bir "*koruyucu tanrı*" belirlemeyi adet hâline getirmiştir (Baş & Arıkan, 2023, s. 1299). Mezopotamya inanç sistemi içerisinde şehirlerinde kutsiyetle korunduklarına inanılmıştır. Şehri koruyan kutsal varlık "*şehir tanrısıdır*". Bu inanış MÖ III. bin yıl kadar geriye gitmektedir. Hitit ve Asur devletlerinin ortak inanışında bazı şehirleri o yerin tanrısıyla özdeşleştirmiş olmalarıdır. Örneğin "*Tanrı Asur'un"* şehri "*Asur*" diye anılmıştır. "*Tanrı Asur"* aynı zamanda dağında tanrısıdır. Asur'un eşi ise "*Tanrıça Şerva'dır"*. (Pollock, 2017, s. 217; Krebernik, 2022, ss. 57-81-82).

Hitit tapınakları halka kapalı olup sadece üst tabaka (kral, kraliçe, rahip, rahibe…) girebileceği alanlar olmuşlardır (Baş & Arıkan, 2023, s. 1300). Hititler tapınaklarda tanrılara dua ederken "*eğilmek, eli havaya kaldırmak, diz çökmek*" gibi hareketleri yapıp, dua dan sonra ise *"öyle olsun*" demişlerdir (Baş & Arıkan, 2023, s. 1300). Hitit ve Asur devleti için bir başka ortak yönde dua konusunda olmuştur. Her iki devlette dua ederken bir aracı tanrıyla iletişimde, vasıta olarak görmüştür. Dualarını aracı tanrıya söyleyip, asıl

istekte bulundukları tanrılara ulaştırmasını istemişlerdir. Bu durum Mezopotamya'nın genel inanç yapısında da görülmüştür (Karauğuz, 2020, s. 72). Asur devletinde kişisel mektuplaşmanın yanı sıra tanrılara da isteklerini mektupla iletme durumu söz konusudur. Yazıldıktan sonra tapınaklara bırakılan mektuplar; tanrıya verilen istek ve ihtiyaç listeleridir (Krebernik, 2022, s. 28). Tanrıya istekte bulunmanın bir yolu ise özel gün sunuları ile günlük rutin sunulardır. Günlük sunular ve özel gün sunuları arasında bazı değişikler olabilmekteydi. (Sirgavaz, 2012, ss. 128-129).

Tablo VI. Hitit dönemi ait yerleşimlerin günümüzdeki karşılıkları;(Alp, 2001, ss. 48-51).

Arinna	Alacahöyük
Kültepe	Kaniş, Kayseri
Hanhana	Çankırı
Anziliya	Zile (Tokat)
Tapigga	Maşat (Tokat)
Maldiya	Malatya

Hitit devleti çok uluslu bir yapıda olmuştur. Hem topraklarına yerleştiği hem fethettiği hem de etkileşimde bulunduğu devletlerin tanrılarını kendi tanrı sistemlerine katmışladır (Ünsal, 2013, s. 64). Devletlerin inanç unsurları Hititler için resmî dinleridir. Anlaşmalarda sıkça tanrı isimlerinin geçmesi, devlet erkanının bayram törenlerinde ülkeyi dolaşması bu durumun göstergelerindendir (Ünsal, 2013, s. 65; Kahya, 2019, s. 318). Hitit devletinin kendine ait tanrıları içinde; "*Siwat (Gün tanrısı), Halki (Baklagil-Tahıl tanrısı), Siu (Güneş tanrısı)"* gibi tanrılar yerel tanrılar içinde yer almıştır (Ünsal, 2013, s. 68). Hitit ve Mezopotamyalılar arasında benimsenmiş yeraltı-öteki dünya tanrıları; "*Siwatta, Nergal, Papaya, Lelwani, Hasameli, Istustaya*" gibi tanrılar sıralanabilir (Kayaöz, 2019, s. 106).

Mezopotamya inanç sisteminin büyük bir çoğunluğunda Sümerlerin etkisi bulunmuştur. Sümerlerden kalma dini davranışta; tanrı tıpkı insan gibi beslenen bir varlık olarak görülmüştür. Tapınaklara yiyecek ve içecek sunusunun düzenli şekilde devam etmesinin nedeni de budur. Bu sunuların devamlılığı içinde ayrı bir sınıf-rahipler bulunmuştur (Mutlu, 2014, ss. 1-2). Sunu malzemeleri en kaliteli ve en güzeli olmak zorundaydı. Tanrı heykellerinin üzerinde birçok değerli maden de bulunmaktaydı (Bottero, 2012, s. 251). Savaş veya işgal durumlarında törenler aksamasın diye temsili tapınak heykelleri yapılmıştır. Bu tapınak heykellerine "*numina*" denilmiştir (Akdağ, 2018, s. 34). Doğa olaylarıyla yanıt veren bir başka varlık ise tanrılardır. Tanrılar

kızgınlıklarını kuraklık ve sel gibi doğa olayları yoluyla halka iletmiştir. Bu düşünce mitolojik anlatımlarda da sıkça kendine yer bulmuştur (Sağır, 2016, s. 284). Tanrının önüne bırakılan yiyecek-içecek ikramları, tanrının tasviri olan heykellerinin tam önüne bırakılmıştır. Bu törenin bitiş saati akşamı bulmakta, akşamda başka bir törenle, gece tören bitirilmiştir. Tanrılara yemek ve içecek ikramı günün 4 vaktinde yapılmış, bu sunularda Asurlular "*Naptanu*[15]" demiştir. Bir heykelin yeme-içme durumu imkansızdır. Sembolik bir yeme-içme söz konusudur. Aslında tüm sunuları, tapınağın personelleri tüketmiştir. (Mutlu, 2014, ss. 5-7). Tanrılarında tıpkı insanlar gibi uyuduğu düşünüldüğünden Asurlarda; sabah saatlerinde, "*tanrı uyandırma törenleri*" yapılmıştır. Hititlerde de aynı inanış söz konusudur. Günün belli vakitlerinde, tanrı heykellerine öğünleri sunulmuştur. Tıpkı Mezopotamyalılar gibi Hititlerde Tanrıyı insandan oldukça güçlü ve ölümsüz olarak inanışlarına dahil etmişlerdir. Hitit halkı, inanç bakımından insanların doğuştan gelen günah dolu varlıklar olduğuna tanrının ise günahlara karşı ceza verici, caydırıcı unsur olduğuna inanmışlardır (Çığ, 2005, s. 132).

Mezopotamya inanç sisteminde; tanrının evrenin yaradılışını koordine edişinin dışında, evrendeki her şeyin kader tayinini de koordine ettiğine inanılmıştır (Pekşen, 2016, s. 55). Hititler için tanrılar insan gibidir ve insanlara ihtiyaç duyarlar. Benzerlik sadece tek yönde olmaz hem ruhsal hem de fiziksel olarak insanlara benzerler (Doğan, 2008, s. 56). Ayrıca Hititlerin evren hakkındaki genel görüşleri de 3 katmanlı (Gökyüzü-Yeryüzü-Yeraltı) bir yapıda olmasıdır. Gökyüzü katmanında; tanrılar, yeryüzü katmanında; "*Tanrı Ea"* yaşamakta nehir, deniz ve göller bulunmaktadır. Yeraltı katmanında ise; yeraltı-öteki dünya tanrısı ve ölen insanların yaşam alanı bulunur. Hitit inanç yapısında su kenarları (göl, deniz, pınar, akarsu) ve çukurlar yeraltı-öteki dünyaya kapı görevindedir. Çukurlarda çeşitli ritüeller yapıp yeraltı-öteki dünya ile iletişime geçtiklerine inanmışladır. Hitit inanç sisteminde ölülerin nehir vasıtasıyla yeraltı-öteki dünyaya ulaştığı inancı yokken bu inanç Mezopotamya kültürünü taşıyan devletlerde görülmüştür (Oral, 2012, s. 153).

Asur inancında, kurdukları şehir düşündükleri evrenin küçük bir kopyası olmuştur. Tanrının evi sarayın büyük halidir. Tapınakları ve sarayları yapay bir yükselti üstünde şehirden çok yüksekte inşa etmişlerdir. Bu yöntem tanrıya daha yakın olmayı sağlamıştır

[15] Naptanu sunusu ayrıntılı bilgi için *bk*. Mutlu, 2014, ss. 5-7. AO6454 numaralı Uruk Tanrılarına ait metinde "*naptanu"* kelimesi geçmektedir.

(Altunay, 2015, s. 166, Krebernik, 2022, ss. 55-56). Kral nasıl sarayda, yönetim sınıfı (ailesi) ve hizmetlileriyle birlikte yaşıyor ve ülkeyi buradan yönetiyorsa, tanrı ve tapınakta aynı sistemde düşünülmüştür. Tanrılar tapınakta dünyayı yöneten otorite ve yardımcıları – aileleri üzere aynı durumda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Kısaca; tanrının dünyayı yönetmesi, kralın ülkeyi yönetmesinin büyük model hâli gibi düşünülmüştür (Bottero, 2006, s. 64). Evrenin 3 katmanlı yapısı içerisinde en alt katmanında ölülerin ikametgahı "*yeraltı dünyası*" olduğuna inanmışlardır. Tıpkı ülkeyi yöneterek düzen oluşturan kral gibi bu dünyanın da bir yöneticisi bulunmaktadır. Yeraltı dünyasının yöneticileri "*Tanrı Nergal* ve *Tanrıça Ereşkigaldir"*. Bu ülkeye güneşin gelme zamanı olarak da dünya da batan güneşin akşam saatlerinde ulaştığı düşülmektedir. Dünya da batan güneş aslında yeraltı dünyasına inmiştir. "*İnanna'nın Yeraltı Dünyasına İnişi*" mitosunda Ereşkigal 'den bahsedilmiştir. Ereşkigal ile İnanna kardeştir ve küçük kardeş İnanna, ablası Ereşkigal'i ziyaret için yeraltı dünyasına inmiştir. Dünya da bir ülke gibi yeraltı dünyası da sur ve kapılara sahip korunaklı bir alandır. Burada 7 sur ve 7 kapı olduğu düşünülmekte, kapılarda ise koruyucular *(Galle)* yer almaktadır. Hititlerin evren inancına baktığımız da ise burada bir farklılık oluşmaktadır. Hititlere göre; Evren yalnızca iki katmandan oluşup (Gökyüzü-Yeryüzü) yeryüzü katmanı ile yeraltı katmanı aynı katmandadır. (Sevinç, 2007, ss. 235-239). Dağı tanrıların ikametgahı olarak gören Hititler, tanrı çağırma ritüellerinde; yakın bir dağ tepesine çıkıp seslerini tanrıya duyurmaya çalışmışlardır. Ayrıca tanrıların gökyüzünde yaşaması ve yeryüzüne ineceği zaman ilk durağının dağ tepesi olacağına dair de bir inançları olmuştur. Dağ tanrısının şekli ise; yarı insan yarı balık şeklindedir. Üst beden insansal özellikler, alt beden hayvansal özellikler taşır. Alt beden bir balığın kuyruğu gibidir (Bahar-Turgut-Küçük, 2018, s. 406). Tanrı çağırma ritüelleri yeraltı-öteki dünya kavramıyla bağlantılı bir unsurdur. Sebebi bilinmeyen bir durumdan giden tanrının, gittiği yerler arasında yeraltı da bir güzergâhtır. Yeraltı-öteki dünyaya giden tanrıda o dünyaya ithafen yapılan sunularla ve tanrının gönlünü almak için yapılan ritüellerle çağırılmaktadır. Görüldüğü üzere öteki dünya kavramına değinen "*tanrı çağırma ritüelleri"* gidilen, kaçılan bir mekân adı olarak karşımıza çıkmıştır.

Yeraltı- öteki dünya denilince ilk akla gelen isim ise o bölgenin tanrısı olmaktadır. Bilindiği üzere Hitit ve Asurlular dünyayı katmanlara ayırıp bu katmanlardan birini de yeraltı-öteki dünya katmanı olarak belirlemişlerdir. Yeraltı dünyası tanrısı Nergal,

Mezopotamya'dan alınmış bir tanrı inanışıdır. Nergal ismi Sümer kökenlidir. *"en eri-gal büyük kentin efendisi*" anlamına gelmektedir. Nergal 'in kült alanı "*Kutha"* şehri ve "*Meslam"* tapınağıdır (Krebernik, 2022, s. 77). Nergal 'in elindeki "*hançer*" onun simgesidir. Nergal 'in diğer ismi "*Erra'*dır" Ereşkigal ise yeraltı dünyasının hanımı ve Nergal 'in eşidir. Nergal'e *"Gılgamış Destanında*" ölüm ile aynı anlamda rastlanır. Ayrıca tanrılara ait gök cisimi isimlendirmeleri de mevcuttur. Nergal 'in gök cismi Jüpiter ve Marstır. Yeraltının hükümdarı kabul edilen Nergal 'in (Erra) orada bir de yönetim sınıfı bulunur. Bu sınıf içerisinde" *işum (Hendursana*)" vezir, "*Namtar"* ise elçisi görevindedir. Hapishane bekçisi ise "*Nungal"* ve "*Birtum'dur".* Yargıçlık makamımda ise "*Gılgamış"* bulunur. Bunların haricinde yeraltı sayısı bilinmeyen İblislerle doludur. (Polat, 2021, s. 6; Çınar, 2012, ss. 86-88; Aygün, 2017, s. 88; Krebernik, 2022, ss. 53-78). Mezopotamya inancında ölüm anlamına gelen bir başka kelime ise "*Nam-tar'dır*". "*Nam*" kelimesi ve "*tar*" kelimesi birleştiğinde "*kaderi ayırmak*" sözcüğü ortaya çıkar. *Nam* kader, *Tar* ise ayırmak manasında kullanılmıştır. Kaderi ayırmak sözleri de "*ölüm*" anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır (Krebernik, 2022, ss. 49-50). Asur kaynaklarında ise yeraltının hanımı ve Nergal 'in eşi Allatu'dur (Çınar, 2012, s. 186). Ölen kişi ruha dönüştükten sonra yaşarken nasıl tanrıların istek ve ihtiyaçlarına boyun eğen köle gibiyse öldükten sonra otoriter tanrısı yeraltı-öteki dünya tanrısı Nergal 'in yetkisi altına girmiş oluyorlardı (Bottero, 2006, s. 78). Hititler yeraltı-öteki dünya tanrıları inancını Mezopotamya'dan almışlardır. Yeraltında-öteki dünyada 7 adet tanrı olduğuna dair bir inanışa sahiplerdir. Bu inanış karşımıza "*Kırgız Türklerinin 7 rakamını*" yeraltı-öteki dünya rakamıyla özdeşleştirmesinde dahi görülmektedir. "Yerin kulağı yedi kattır" sözü günümüze taşınan örneklerindendir (Özdemir, 2021, ss. 145-148).

"*Allatu"* ismine Hitit kaynaklarında da rastlamaktayız ancak burada Tanrı Hepat'ın annesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Çinar, 2012, s. 187). Sami inancına göre "*Allatu"* öteki dünyanın kayıtlarını tutmaktadır. Dünyada yapılan işlerin sonuçlarının burada verileceğine dair bir inanç bulunmaktadır. Bu inanç öteki dünya için cehennem algısını akla getirmektedir (Çınar, 2012, s. 188).

Öteki dünya-yeraltı dünyasına dair inanışlardan haberdar olmamız açısından mitoslar büyük kaynaklar oluşturmuştur. Babillerin kendi yaşamını örnekleyip Tanrı hayatını hikâye etmeleriyle de mitoslar oluşmuştur. (Armstrong, 1998, ss. 19-20).

Mezopotamya da tanrıların evleri (Zigguratlar) tapınaklar, "*dünyanın merkezi*" olarak ifade edilmiştir (Ay, 2013, s. 5).

Hititlerde bayramlar(ezen) tanrıların hoşnutluğunu kazanmak için, ritüeller (sıskur) bireysel sorunların çözümü için, büyüler(alwanzatar) bir durumu değiştirmek (arınma ritüeli gibi) yapılmıştır (Güçerdem, 2019, s. 3). Bu ritüel uygulamalarına Hitit devletin de de sıkça rastlanılmıştır. Hitit kralları bir sefer öncesi mutlaka ritüelleri gerçekleştirmiş kazanma ihtimalini tanrının memnuniyetiyle bağlantılı görmüştür. Asurlarda ve Hititlerde göreceğimiz tanrı için yapılan ağız açma ritüelinin (*Mis Pi Ritüeli*) kökeni Sümerlere dayanmıştır. Sümerlerin "*Pit pi"* dediği ritüelde çeşitli ikramlarla tanrının duyularına hitap etmeye çalışılmıştır. Bu ritüelde yıkama işleminde su ya da yağ kullanılmıştır. (Altunay, 2015, s. 45; Ay, 2013, s. 7). Mezopotamya tanrı heykellerinin huzurunda yapılan ritüelde ise "*ağız açma ritüelidir*". Asurlularda yeni bir tapınak inşa edildiğinde gece vakti gelince, ağız açma ve ağız yıkama törenleri gerçekleştirilmiştir (Ay, 2013, s. 13). Uzun ve köklü bir geçmişe sahip Mezopotamya, içinde yaşayan tüm kavimlerin karma inanç sistemini bünyesinde taşımıştır. Sümerlerden miras kalan ağız açma ritüeli Asur vasıtasıyla Anadolu topraklarına taşınıla gelmiştir. Bu ritüelde yıkama işleminde su ya da yağ kullanılmıştır. Ritüelde amaç; tanrıların kendine has güçlerini devreye girmesini sağlamaktır (Ay, 2013, s. 5). Bu ritüelin varlığına *"Ninova Arşivlerinde*" rastlanılmıştır. Ninova ağız açma ritüellerinde; tanrı heykellerinin kulaklarına, tanrı olduğu ve kutsayan krala yakın olması, kimin heykeliyse kaderlerinin aynı olduğu rahipler vasıtasıyla söylenir. Heykel artık bir madde değil tasvir edildiği tanrıyla özdeşleşmiştir. Tanrılaşan heykel artık yemek yeme ve içme işlemlerini de ağzı açıldığı için gerçekleştirebilmektedir. Sunulan yeme-içme sunuları ilk heykele sonrasında krala sunulur, böylelikle heykel ve tanrı arasında bir bağ ve otorite oluşmuştur (Ay, 2013, ss. 13-14). Heykelin yapımından (atölye) tapınağa kadar 9 farklı yerde çeşitli törenler yapılır ve bu törenler bir bebeğin doğana kadar geçirdiği ayları andırmaktadır. 9 törenden sonra ağız açma ritüeli son bulur (Ay, 2013, s. 16). Törenlerde ismi geçen bazı görevliler; Baş rahip sınıfları, "*Asipu",* ağız yıkama törenini koordine eden rahip, "*Kalu",* Tapınağın genel işleriyle ilgilenen rahip, "*Baru",* Gökbilimi ve kehanet işleriyle ilgilenen rahip, "*Tupsar",* Gökbilimiyle ilgilenen rahiptir.

Hititlerde bulunan Mevsim törenlerine Asurlarda da rastlanılmıştır. Bu törenler daima kutlanmıştır (Altunay, 2015, s. 169). Asurlular ve Hititlerde yeni yıl kutlamaları görülen bir adettir (Krebernik, 2022, s. 124).

Doğa olaylarını tanrının istekleriyle bağdaştıran Mezopotamya halkı ilkbahar ve sonbahar içinde aynı inanışa sahip olmuştur. İlkbahar aylarında tanrının geldiğini dolayısıyla toprakların bereketlendiğini düşünmüşlerdir. Sonbahar ayında ise tanrının gittiğini ve bu yüzden de ekinlerin solduğunu düşünmüşlerdir. Bu durum "*İnanna-İştar ve Dumuzi'nin Yeraltına İnişi"* mitosunda mevsimsel durumu tanrının geliş-gidişiyle bağdaştırılmıştır. Mitosta bir ölümlüyken tarım işçisi olan Dumuzi'nin, İnanna'nın yerine yeraltı-öteki Dünya'ya gitmek zorunda kaldığından. Bu zorunluluk sonrası tekrar dünyaya gelmek için kısıtlı zaman alıp iki dünya da belli zamanlarda bulunduğundan bahsetmiştir. Bu zaman dilimi ilkbahar ve yaz mevsimi altı ay, sonbahar ve kış mevsimi kapsayan diğer altı aydır. Görüldüğü üzere çiftçi bir tanrı toprağın uyanışı -mevsimle bağdaştırılıp sonraki altı ay toprağın ölüşü-sonbaharla bağdaştırılmıştır. Mevsimsel döngüler tarım tanrısı etrafında şekillenen bir hikâye-mitos oluşturulmuştur. Mevsim törenleri bölümler şeklinde olup bir bölümünde de ölen yakınını hoşnut etmek ve kötü ruhu uzaklaştırmak için yapılan sunulardan oluşmaktadır (Pollock, 2017, s. 218, Gaster, 2000, ss. 62-64).

Yazılıkaya Açık Hava Tapınağın da tanrı tasvirinin 12 olması, ölülerin yakınına 12 ekmek yerleştirilmesi, arınma törenlerinde 12 rahip, 12 fahişe, işçi sayısının yine 12 olması yılın 12 ay olmasına atıfta bulunmak içindir. Kış toprağın ölmesi bahar ise toprağın yeniden dirilmesidir. Baharın bereket getirmesi yılın aylarının kutsiyet kazanmasının bir nedenidir (Çinar, 2012, s. 58). Hitit arınma törenlerinde eşyalar bilerek deforme edilmiştir. Deforme edilen eşyalar yerine ise bir yenisi eklenmiştir. "*KUB XXV 31, 6-7*" numaralı Hitit çivi yazılı belgelerinde (*Puruli ve Bahar şenlikleri*) eşyaların deforme edildiğinden bahsetmiştir (Gaster, 2000, 47). "Purulli" (u Uu-ru-ul-li) Hatti dilinde ülke veya toprak anlamında kullanılan bir kelimedir (Karauğuz, 2021, s. 20). Mezopotamya da tapınaklar tıpkı Hititlerde olduğu gibi halka açık değildir. Yalnızca festival zamanlarında halk dini faaliyetlerin bir parçası olabilmiştir. Büyük tapınaklardan izole edilen halk; tapınma ihtiyaçlarını mahalle arası kendi küçük tapınaklarında gerçekleştirmiştir (Pollock, 2017, s. 223; Ay, 2013, s. 16).

Tablo V. Hititlere ait çivi yazılı belgelerde ortaya çıkan, yeraltı dünyasının tanrı ve tanrıçalarına ait isimler; (Karauğuz, 2020, ss. 37-67).

Ereşkigal	Yeraltı dünyasının tanrıçası, bela ve hastalık konusunda bilgedir.
Gir	Yeraltı dünyası tanrısıdır. Ceylan tanrısı olarak da bilinir.
Lugalirra	Yeraltı dünyası tanrısıdır.
Nirgal/ Neerigal	Yeraltı dünyası tanrısıdır. Hastalığın ve savaşın tanrısıdır.
Ugur	Yeraltı dünyası tanrısıdır.
Allatum	Yeraltı dünyası tanrıçasıdır. İsmine anlaşma tabletlerinde rastlanılmıştır.
Alalu	Yeraltı dünyası tanrısıdır. İsmine anlaşma tabletlerinde rastlanılmıştır.
Allani	Yeraltı dünyası tanrısıdır. İsmine anlaşma tabletlerinde rastlanılmıştır.
Ammizza	Yeraltı dünyası tanrısıdır. İsmine anlaşma tabletlerinde rastlanılmıştır.
Ammuki	Yeraltı dünyası tanrısıdır. İsmine anlaşma tabletlerinde rastlanılmıştır.
Anu	Yeraltı dünyası tanrısıdır. İsmine anlaşma tabletlerinde rastlanılmıştır
Api	Kurban çukuru tanrısıdır. İsmine ritüel metinlerinde rastlanılmıştır.
Ishara	Yeraltı dünyası tanrıçasıdır.
Lelu.ani	Yeraltı dünyası tanrısıdır.
Mi/unki	Yeraltı dünyası tanrısıdır.
Muntara	Yeraltı dünyası tanrısıdır.
Nam/ psara	Yeraltı dünyası tanrısıdır.
Nara	Yeraltı dünyası tanrısıdır.
Papaia	Yeraltı dünyası tanrıçasıdır.
Tuhusi	Yeraltı dünyası tanrısıdır.

Ayrıca "*Lelvani"* adıyla bilinen Hurri ve Hitit ritüellerinde adınıza sık rastlanan bir tanrıça bulunmaktadır. Bu tanrı isim olarak "*Yerin Güneşi, Cehennem Tanrıçası"* olarak adlandırılmakta bu adlandırılma onun yeraltı tanrıçalarından biri olabileceği çıkarımını akla getirmektedir (Yılmaz, 2000, s. 457). Orta Hitit Dönemine tekabül eden "*Tanrıça NIN.GAL"* ismi ise Hurri kökenli bir tanrıçaya işaret etmiştir. Bu dönemde adına ilk defa rastlanılması da ilk kez "*Orta Hitit Döneminde*" Hurrilerin tanrılar konusunda Hititleri etkilediği fikrine varılabilir (Aslantürk, 2014, s. 36). Hitit inanç yapısı içerisinde doğa olaylarında yaşanan durumların yegâne yöneticisi tanrılardır. Tanrılar tıpkı insanlar gibi hissi duygularla hareket etmektedir. Bu düşünce yapısına göre de kötü bir felaket yaşandıysa tanrı insanın bir davranışına kızmıştır ve bunu doğa yollu mesajlarla iletmektedir. Tıpkı insanın küsmesine benzer bir tavırla kızıp giden tanrının ardından felaketler baş göstermiştir. Felaketlerin son bulması tanrının gönlünü alıp onu geri getirmekle mümkün olacaktır (Reyhan, 2016, s. 2). Hitit inancında tanrılar; eğlenir, kavga eder, sever, yer, içer, barınır, giyinir. Tıpkı insanlar gibi birbiriyle mücadele ederler. Gruplaşabilir, aile kurabilir, kendi aralarında alt-üst sınıfı oluştururlar. Çeşitli mesleklere (Dumuzi-çoban) sahip olabilirler. Yeme-içme ve barınma konusunda da insanların kurban ve sunularına muhtaçtırlar.

"Hitit Kralı II. Muršili" zamanında bir veba salgını sırasında tanrılara; "*Halkın tükenmesi hâlinde sizi doyuracak, ikramda bulunacak kimse kalmayacak*" diye yakınmıştır (Doğan, 2008, s. 57).

Hitit devleti konum itibarıyla suyun bol olduğu bir coğrafyadadır. Ritüel metinlerinde sıkça temizlik için arınmadan bahsetmiştir. Maddi ve manevi olarak arındıkları ve ritüelin bir parçası yaptıkları suyu "*kutsal su"* olarak tabir etmişlerdir (Murat, 2012, s. 132). Su sadece bedeni değil manevi kirlilikleri de (kötülük) temizlemektedir (Murat, 2012, s. 132). Su ritüellerde sıkça kullanılan bir malzeme ve ortamdır. Tanrının gönlünü almak için bir yöntemde ritüeller olmuştur. Ritüelin mantığına göre tanrı kızıp gitmiştir ve bu kirli ortamın arındırılıp tanrının yeniden çağırılması gerekmektedir. Kirletilmişliğin ise tek çözüm yolu arındırmaktadır "*arınma ritüelleri*" ritüel ile tanrının gönlü alınırsa geri dönme ihtimali gerçekleşmiş olur. Kirliliğin belli başlı nedenleri vardır bu nedenleri o zamanın sosyal-kültürel ve iktisat yaşantısını düşünerek anlamlandırabiliriz. İktisat hayatı çoğunlukla tarıma bağlı olduğundan, tanrı giderse berekette topraklarımızı terk eder düşüncesi hâkim olmuştur. Sosyal ve kültürel açıdan bakıldığında ise büyüler, ölüye saygısızlık gibi kavramlar yer almaktadır. Burada Eski Çağ insanının yeraltı dediği öteki dünya kavramı ile ilgili bir düşünce karşımıza çıkmaktadır. Büyülerin yarattığı kirli ortamın panzehrini yine büyüler yapılmasıyla telafi etmeye çalışan Hitit halkı; oluşan kirliliğinde yeraltı-öteki dünyasına gittiğine dair bir inanışa sahip olmuştur. Burada bu düşünce normal karşılanmalıdır çünkü; yeraltı dünyası diye tabir edilen öteki dünyayı kötülüğün, karanlığın merkezi gibi bir inanış oluşmuştur. Bu inanışa ithafen kötülük yine ait olduğu ortama gönderiliyor. Bu büyülü ritüeller için uzman kişi *"Purapsi ve LU AZU LU Patilili*" ismiyle anılan bir görevlidir. Görevli tanrının nereye gittiğini bulmakla ve ona kanlı ve kansız sunu (kurban) sunmak görevindedir. Sunulardan sonra büyü için gerekli malzemeler arasında ise; kuş tüyü (kuşlar öteki dünya ile ilgili ritüellerde sıkça kullanılmıştır) ve koyunun yünü yer almıştır. Ritüelde tanrıyı ikna etmek, kullanılan büyülü sözlerle tanrının öfkesini azaltmak (tanrının öfkesini tereyağı ve bal tatlanması tabiri çok yaygın) için çalışılmıştır. Tanrı öfkesinin azalmasını ise tereyağı ve bal gibi tatlı olması tabiri vardır bu tabire ithafen bu ritüellerde bolca kullanılan malzemeler içerisindedir (Reyhan, 2016, ss. 4-5). Ritüel boyunca görevli sürekli dua etmektedir bu duanın ismi ise "*Tanrı Çağırma Duasıdır*" (Reyhan, 2016, ss. 6-7). Burada yağ ve bal karşımıza çıkmaktadır. Rahip,

tanrıyı çağırmak için onun gidebileceği güzergahları belirleyip bu yollara; "*ekmek, yağ ve bal sunuları*" koymuştur. Hititlerde ekmeğin kutsal kabul edilmesi ve birçok çeşidinin olduğu bilinmektedir. Bu veriler çivi yazılı metinlerde birçok ekmek ismine rastlanılmasıyla ve ritüel metinlerinde sık sık geçmesiyle ortaya çıkmıştır (Reyhan, 2016, s. 8).

KBO XXIX 213 ay. Numaralı Hitit dönemine ait bir çivi yazılı belgede; "*Siz yeraltı dünyası tanrıları! Bakın (sizin) payınız veriliyor, şimdi bu kurbanı kabul edin. Bu evdeki cinayeti, pisliği, günahı (yalan yere) aşağı alınsın*". Hitit inancına göre; yeraltı dünyası kötülükleri ve hastalıkları içine hapsedip, muhatabını kurtaracak güce sahiptir. Kötülük yerin altına çekildiği içinde arınma işlemi tamamlanmış olmaktadır (Çınar, 2012, s. 57). Arınma ritüelinde tanrıya sunulan sunular ve büyülü sözler dışında bir diğer önemli husus kuş kanı akıtma ve yakma faaliyetleri olmuştur. Öteki dünya ile bağlantı kurdukları kuşları yine kirliliği içine alsın diye kurban unsuru olarak kullanmışlardır. Çünkü kirliğin gitmesi onun yeraltına-öteki dünyaya hapsedilmesiyle doğru orantılı olmuştur. Ayrıca ritüel alanı olarak tapınakların kullanılmayışının nedeni de oluşan kirin şehirden uzakta toprağa (yeraltı-öteki dünya) hapsolmasını sağlamak için gerekli bir eylem olmuştur. Kuş kurbanı yakma eylemi de "*Güneydoğu Anadolu'da*" görülmüştür. (Reyhan, 2016, ss. 17-18; Kıymet, 2018, s. 63). Arınma ritüellerine tekrar dönecek olursak; genel olarak, "*arınma ritüellerinde*" kuş kurbanı yapılan yerler, kötülüğün yayılmasını engellemek adına dış mekanlardan oluşmuştur. Bu mekanlar; dağlar ve nehir etrafları olmuştur. Genel amaç arınma işleminin özünü ihtiva eden kötülüğün, tapınak veya şehir merkezine yayılmadan onu ait olduğu dünyaya (öteki dünya-yeraltı) yollayabilmektir (Reyhan, 2016, s. 32).

Görüldüğü üzere yeraltı -öteki dünya kavramı içinde bir tanrı olan, ölüler diyarının tanrısı da yer almaktadır. Yerin altında olduğuna inanılan ve ölülerin ebedi ikametgahı olarak düşünülen bu alan aynı zamanda kötülüklerin de yollandığı bir yerdir. Ayrıca kızıp giden tanrının saklandığı alanlar içinde sık sık bu mekânın adı geçmektedir. Mevsimsel hareketlerdeki, bereket unsuru da mitolojik anlatım "*İnanna'nın – İştar'ın ve Dumuzi'nin Yeraltına İnişi*" mitosuyla da birleşince, kışın aslında bereket tanrısının yeraltına gittiği anlamı çıkmaktadır. Mevsimsel törenlerin de yeraltı-öteki dünya ile benzerliği bu nedendendir. Arınma törenlerine geldiğimiz de ise yeraltı-öteki dünya kavramı, kirliliği içine alan bir alan olarak kabul gördüğünden bir mekân adı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yeraltının-öteki dünyanın kirliliğin ana vatanı olarak görülmesi, oluşan tüm kirliliklerinde ait olduğu yere gönderme çabasını doğurmuştur. Bu çabaya Hititler "*arınma ritüelleri*" demektedir.

2.3. HİTİT VE ASUR'DA ÖLÜ VE ATA KÜLTÜNÜN KARŞILAŞTIRILMASI

Ölüm; Eski Çağ insanına göre korku ve karmaşayı içinde barındıran bir duygudur. Ölülerin hayatta kalan yakınları, bu duygulardan kurtulmak adına bilmedikleri soyut kavram ölümü, ritüellerle daha bilindik elle dokunulur(somut) bir hâle getirmişlerdir. Ritüellerin yapılmasın da ki amaç; kalanlar için huzur ortamını daimî kılmaktır. Bu kavramlardan sonra da kült, ölü kültü, kurban, libasyon, ölü yemeği gibi alt kavramlar oluşmaya başlamıştır. Bu kavramları hepsi yeraltı-öteki dünyaya uğurlanan ruhu sorunsuz yollamak ve kalanların huzurunu sağlamak içindir. Kült kavramına geçecek olursak da bir duruma kült denmesi için; inanılan bir yaratıcının olması gerekmektedir. Eski Çağ insanına kült olarak; Tanrı, Kral, İmparator ya da ölümünden sonra kutsallık addedilen halk kahramanları gibi doğaüstü varlıklar gerekmektedir. İnanılan bu doğaüstü varlıklara ulaşmak ve bir talepte bulunmak için dini görevliler sınıfı doğmuştur. Doğaüstü varlıklar üstündür onlara yaklaşım eksiksiz olmalıydı eksik bir davranış dönüşü olmayan gazaba neden olabilirdi. İşte tam bu nedenden uğurlama törenleri, ustalık işi olmalıdır ve sıradan insanlar değil de bu işi kusursuz yapan bu işe kendini veren birileri gerekmektedir. Bunun sonucu olarak da dini görevliler ortaya çıkmıştır. Öteki dünyaya duyulan inançta kültü beslemiştir. Beden artık hayatta olmasa da ruhu başka bir alemde yaşayacaktır. Başka alemde yaşamaya devam eden ruh içinde yeme-içme ihtiyacı devam etmektedir. Maddi kalıntılardan saydığımız yeme-içme kalıntıları direkt öteki dünya inancına işaret etmektedir. Ölüm kavramının genelliği ve her canlının başına mutlak gelebilecek bir hadise oluşu onu anlamaya çalışmayı yaygın hâle getirmiştir. Ölüme duyulan korku ve endişe, yok olmanın verdiği üzüntü hâli farklı senaryolarla teselli bulmaya itmiştir. Tamamen yok olma düşüncesinin zıttı olarak başka bir alemde- öteki dünya da var olabilme düşüncesine sarılma gereksinimi doğmuştur. İnsan zihni, yok olma duygusundan uzaklaştırdıkça rahatlama duygusuna kapılmıştır. Öteki dünya kavramı ise tıpkı bu dünya da olduğu gibi içi doldurulmuş bir kavram olmalıdır. Bu doğrultu da bir mekân, bir hikâye, bir devam ediş şekli, dünya da olduğu gibi başka varlıklar olması gerekmektedir. Bunun sonucu olarak da ölüm sonrası anlatım için; mitleri, mitolojileri,

ölünün doğru uğurlanması *(ölü ritüelleri)* gibi kavramlar oluşmuştur. Böylelikle öteki dünya inanışının içi doldurulmuştur (Demirsoy, 2018, ss. 12-13). Eski Çağ insanı için ölüm ve tarımda bolluk iki önemlin kavram olmuştur. Bu kavramlar etrafında şekillenen birçok ritüel meydana gelmiştir. Oluşan ritler, ritüeller hâline gelmiş nesillere aktarılmıştır. Bugün bile dilimiz de ölü kültüyle ve özellikle ölü yemeğiyle ilgili birçok tabire rastlamaktayız. "*Ölü aşı*" bu tabirlerden yalnızca bir tanesidir (Akçay, 2021, ss. 32-33). Kültürün yaşamaya devam etmesi aktarımda bulunmasına, bugün hala ölüler için yemek verilmesi örnek verilebilir. Kültürel aktarımın bir başka boyutu da dile yerleşmiş olmalarıdır. Dile yerleşmiş olan ölü ile ilgili bazı tabirler; "*ölü aşı, ölü çöreği, ölü giliği, kırk ekmeği*" gibidir. (Sağır, 2016, s. 292). Ölü töreninin bir parçası olan ölü yemekleri de üzerinde durulması gereken bir konudur. Öteki dünya inancında ortak bir paydası olan Hitit, Hatti, Asurlular ölü yemeği konusunda da benzer fikirlere sahip olmuşlardır. Ölülere düzenlenen tören kalıntıları arasında, kurban hayvanı buluntusu ve ziyafet buluntusuna rastlanılmıştır. Burada ki temel mantık bir hayvan ziyafet için kullanılmışsa ona ait kalıntılar mutlaka parçalar hâlindedir. Eğer hayvan ölü kurbanı ya da sunusu ise tam kemik kalıntıları olması gerekmektedir (Mutlu, 2018, s. 95).

Ölü ritüellerine ait çivi yazılı metni *(CTH 450) "KUB 39.70 y.II* numaralı metinde geçmektedir;

> *"7'I-NA UD. 13 KAM na-as-ta E-ri an-d(a) la-ah-ha-an-zama -as MUSEN*
> *8'hi-mu-us i-ya-an-zi nu SA GIS-LAB X(l) a – ha-an-za MUSEN i-ya-an-za*
> *9'nus-us IS-TU KU. BBAR ha-lis- si-ya-an-zi".*
> *-"13 günde ve orada lahhanza kuşunun modellerini yaparlar ve 10 lanhanza kuşu tahtadan yapılmış ve onları gümüş ile kaplarım"(Lanhanza kuşu; göçmen kuşu)*
> *"Himma" kelimesi Hititlerde, ritüellerde hayvan modelleri için kullanılan adlandırmadır (Özer, 2021, ss. 15, 31).*

Ölü törenlerin başka bir amacı olarak da hem üzüntü hâlini azaltmak hem de yolculuğun kolaylaştırılması hedeflenmiştir. Bu törenlerin bir parçası olan ölü yemekleri hem ölen kişinin de sofrada bulunduğu inancı hem de toplumsal ortak bir payda olarak karşımıza çıkmıştır. Törenin verdiği bir diğer mesajda "*ölen akrabamız, kalanlar senin için yas tutuyor"* mesajını vermek olmuştur. (Sağır, 2016, ss. 281-282). Ölen bir yakının son yolculuğuna uğurlamak için yapılan ritüeller azımsanmayacak çoğunlukta olmuştur. Kalan yakınları tarafından düzenlenen ve ritüel yönetimi için dini görevli (rahip, rahibe, Hititlerde kocakarı) tarafından yönetilen bir "*uğurlama merasimi"* gerçekleştirilmiştir.

Kalan yakınlar, giden cenazesini hakkı ile uğurlarlarsa öteki dünyaya kolay gidip kendilerini rahatsız etmeyeceği inancına sahip olmuştur (Akçay, 2021, s. 18). Bu düşünce konumuz olan Asur ve Hitit devletlerinde oldukça yaygındır. Ölü törenlerine özel bir ciddiyet ve gayret addedilmesi bu korkunun tezahürüdür. Başka bir dünyaya- öteki dünyaya giden soyut kavram ölü, yarattığı doğaüstü hadiselerle insanın hayatını zora sokabilme gücüne sahip olmuştur. (Özbay, 2018, s. 74).

Hititler; ölümden sonra başka bir alem olan öteki dünyada ruh olarak yaşamlarına devam edeceklerine dair genel bir inanış zuhur etmiştir. Buna maddi kanıtlar oluşturan unsurlarda; mezar buluntularında çıkarılan ölü hediyeleri ve ölüyü uğurlama törenleri de dahildir. Bu törenler hiçbir eksiklik olmaksızın yapılmalıdır şayet herhangi bir eksiklik olursa, ölü yeraltı-öteki dünyaya gidemez kalan ruh ise "*kötü ruh"* olarak, kalan yakınlarına azap verecektir. Öteki dünyaya, sorunsuz bir uğurlama töreni (ölü ritüelleri) yapıldığında ölünün yakınları iç huzurlarını garantilemiş olurlardı. Hititlerden günümüze ulaşmış olan *"kaya anıtlarında*" ölüm ritüellerinin parçası, kuştan fazlaca bahsedilmektedir. Kuş, Hitit inancında ölü ritüellerinde kullanılan kurbanlardan biridir ve Kuş'un yeraltı dünyasına çabuk ulaştığı inancından dolayı fazlaca tercih edilmiştir (Uhri, 2010, s. 194). Tören sırasında yakılan kuş kurbanlarının varlığını *"Arınma Tabletlerinden*" öğrenmekteyiz. Bir olayın süreklilik arz etmesi ve gelenek hâlini alması dile yerleşiminden de anlamaktayız. Hititlerde de kuşlarla ilgili birçok tabir bulunmaktadır ve bu tabirler "*Arınma Törenlerinden*" kalmadır. Bu tabirlerden bazıları; "*Enmişse; kuş yatıştırma, kusuursi; kuş alıkoyma, sadandi; bir kuş tanzim etme, aganti; kuş çekme"* gibi dillerine yerleşmiş çeşitli kelimeler örnek oluşturmaktadır. Bu törenlerde yaklaşık 9 çukur kazılmakta her çukur için bir kuş kurban edilmektedir. Kuzu ve koyun kurbanları ise çukurlara parçalanarak konmaktadır. Tören sonunda akan kanlar bu çukurlara dolmaktadır. "*Yeraltı Dünyasına"* kolay ulaşması için yakılan kuş kurbanıyla aynı mantıkta olan bir uygulama da kral ve kraliçenin cesetlerinin yakılmasıdır. Yakılan bedenin izleri yok olup ve yalnızca kemikleri kaldığından ruhun hemen yeraltı-öteki dünyaya gideceği düşüncesi hakimdir. Bir başka açıdan bakacak olursak geç çürüyen geç kaybolan beden kalıntıları ruhun öteki dünyaya geç ulaştığı mantığına işaret etmektedir. Süel, 2013, ss. 178-180).

Mezopotamya inanç dünyasının baş etkenlerinden olan Sümerler, Kalkolitik dönemin son safhalarına doğru bu topraklara yerleşmişlerdir. Bu dönemin bir başka

önemli yanı da aynı tarihlerde inanca dair buluntuların ele geçmesi olmuştur. Mezarlar incelendiğinde ölü eşyalarına rastlanılmış ve "*ölü kültüne"* dair işaretler elde dilmiştir (Altunay, 2015, s. 22). Asurların dini inanışını ve ölü kültlerini anlamamız için Sümerler hakkında fikir sahibi olmak gerekmektedir. Mezopotamya coğrafyasına Asurlardan önce gelmiş, kültürel olarak çok gelişmiş, yıkıldığında dahi bu topraklara kültürel ve dini mirasını bırakmış bir devlettir. Asurların birçok tanrısı ve inanç sistemindeki bazı unsurların kökeni Sümerlere dayanmaktadır. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan "*Nippur"* şehri Sümerlerin kayda değer tapınma alanlarından olmuştur. Bu şehirde çok sayıda tapınak alanı kalıntısı bulunmuştur. İnanış açısından hatırı sayılır bilgilerimizi kaynağı olarak, bu alanda çok sayıda tablet buluntusu çıkarılmıştır (Kılıç, 2019, ss. 90-91).

Asurlara geldiğimiz de ise; Mezopotamya ritüellerinin ana yapısını oluşturan uygarlıklar "*Sümerler*, *Akadlar*, *Babiller*, *Asurlar"* karşımıza çıkmaktadır. Bu uygarlıkların tek tek ritüel geleneklerini ayrıştırmak pek mümkün gözükmemektedir. Uygarlıkların inanış ve ritüel uygulamaları birbiriyle kaynaşmış homojen bir yapıya dönüşmüştür. Bu yüzden Mezopotamya anlatımı içerisinde Asur ritüellerine değinmiş olacağız. Öncelikle Mezopotamya ölü gömme ritüellerini maddeler hâlinde daha sonrasında genel özellikleri ve kavramları dahilinde anlatım gerçekleştireceğiz.

Mezopotamya "*Ölü Gömme Ritüellerinin"* genel özellikleri;

- Ritüellere katılımda statü ayrımı gözetilmediği için halk ve yönetimin bir arada bulunduğu bir dini organizasyon olmuştur. Ortak bir payda da buluşan halk ve yönetim için ortak bir payda oluşturan bütünleştirici bir organizasyon görevi görmüştür. Tıpkı günümüzdeki adetleri bir arada gerçekleştirmemiz gibi dönemin Mezopotamya'sında kültürel, dini paylaşım ve birlik ortamı oluşturmuştur.
- Ritüeller sürekli tekrar eden aynı gelenek ve davranışlardan oluştuğu için sürekli canlı kalıp, kültürel aktarım gerçekleştirilmiştir.
- Bireyin, çocukluk döneminden çıkıp ergenlik dönemine girdiğinde bile bunun bir ritüeli olmuştur. Görüldüğü üzere ritüel uygulamaları günlük hayatın bir parçası hâline gelmiştir.
- Önemli ritüelleri "*Baş Rahip"* sıfatıyla krallar yönetmiştir.

- Mezopotamya halkı ritüeller yoluyla tanrıları hoşnut ettiklerinden onların kendilerini cezalandırmayacağı duygusuyla rahatlama yaşamıştır.
- Ritüelleri yöneten rahip bu konuda en ufak bir hata ya da eksik bir uygulama yapmamalıdır. Herhangi bir hataya mahal verildiğinde ritüelin bir hoşnutluk görevi olmaktan çıkıp tanrının gazabına neden olacak bir duruma sürükleyeceğine inanılmıştır. Özellikle "*Ölüm Ritüellerinde"* ruhun öteki dünyaya gidemeyip *"kötü ruh*" olarak kalanlara azap vereceği inancı hâkim olmuştur.
- Ritüel uygulamalarının olmazsa olmaz tanrısı "*Tanrı Enki"* olmuştur. Çünkü "*Tanrı Enki'n"* rahiplerle irtibata geçip ilk ritüel uygulamaları öğrettiği inancı hâkim olmuştur. "*Enki"* bir nevi Tanrı-Halk, Rahipler-Halk arasında iletişim kuran tanrı konumunda görülmüştür.
- Mezopotamya ritüelleri ve Hitit ritüellerinin benzer özellikleri olan *"Mevsimsel Ritüeller*" ise mevsimin döngüsel hareketlerini ifade etmektedir. Mevsimsel döngü tahıl ve bereketi ifade etmektedir. Gelen bahar toprağın canlanıp besin vermesini, sonbahar hasat zamanı anlamına gelmektedir. Bu törenlerde tanrıları temsil eden heykelleri, giydirilir, yedirilir, içirilirdi. Mevsimsel törenler aynı zamanda toprağın kış mevsiminde ölümünü, yaz mevsiminde ise yaşamını temsil etmektedir.
- Ritüeller, büyülerden tamamen ayrılan bir durum olmamıştır tam aksine iç içe ritüellerin bir parçası hâline gelmiştir. *"Demon"* denilen canavarlar ve doğa üstü başka canlılar içinde ritüeller yapmayı ihmal etmemişlerdir.
- Ritüeller tanrılar için yapılıyorsa, sadece rahipler bu görevi ifa etmiştir. Şahsi ritüeller ise kişinin kendi yapabilmesi dahilinde olup ancak bir noktasında yine rahipler devreye girmiştir.
- Ritüel töreni anında mitoslar da okunmuştur. Bu mitoslar okuma yazması olmayan halk için hem bir tekrar hem de bir öğretici işlev görmüştür. Böylelikle mitosların kültürel aktarımı da devam etmiştir.
- Tapınakta yapılan ritüeller ise sabah gün doğumuyla başlayıp öğle vakti sunusuyla devam edip tapınağın kapanışıyla gece vaktine kadar sürmüştür (Demirci, 2013, ss. 50-56).
- Asurlularda rahiplere "*Harimtu, Kadiştu"* kelimeleriyle hitap edilmiştir (Demirci, 2013, s. 69).

- Asurlularda ritüel esnasında törenle tanrı giydirilmesine ise "*Libastu"* denilmiştir (Demirci, 2013, s. 59).

Mezopotamya toplulukları; farklı tarihlerde farklı topluluklarca ölü gömme şekillerini ortaya çıkarmışlardır. Bu durumda çok çeşitli ölü gömme adetlerini ortaya çıktığı görülmektedir. Orta Tunç Çağında çocuklar ve bebekler ev içine toprak küplerle gömülmüştür. Geç Tunç Çağına gelindiğinde ise şehir içi gömme adetine cüzi miktarda rastlanmaktadır. Genel olarak dönemlerin içinde ufak tefek farklılık olsa da şehir dışı gömmeye (*intramural*) daha çok rastlanılmıştır. Tarih MÖ 1200'e geldiğinde, Asurlularda yeraltı inancından olsa gerek ev altına gömüler görülmektedir. Derince kazılan, taş odalı bir yapıya basamaklarla inilen mezarlar inşa edilmiştir. Koridor sayesinde ev ve yeraltı mezarına bağlantı sağlanmıştır ve bu koridor yapısına da *"dromos*" demektedirler. Asurluların ölülerini mermerden yapılmış dikdörtgen ve köşeli lahit 'in (*sayda)* içinde gömmüşlerdir. Asurlularda tıpkı Hititlerde olduğu gibi mezar hediyeleri adeti mevcuttur.

Ölen kişinin statüsü, cinsiyeti, mesleği, günlük yaşam eşyaları gibi özellikler mezar hediyelerini oluşturmaktadır. Örneğin ölen kişi kralsa değerli altınlar, değerli taşlar ve silahlar mezarda yerini almıştır. Ölen kişi halk sınıfından bir kadın ise, ağırşaklar, günlük takılar, boncuklar mezarında yerini almıştır. Ölü gömme adetleri iki başlık altında şekillenmektedir; bu dünyadan ayrılan bedeni bir ruh olarak öteki dünyaya uğurlamak, ölünün hatıralarını canlı tutmak ve onu anmaktır. (Bordreuil, Chatonnet & Michel, 2015, ss. 476-491). Eski Çağ Mezopotamya'sında ölüm ve ritüellerle ilgili fazla kayıt yoktur fakat "*Gılgamış Destanında*" ölümün hoşa gitmeyen bir duygu olduğu anlatılmıştır (Pollock, 2017, s. 227; Figür 44).

Asurlara ait *"Ninnu tapınağında*" ölülere sunu sunmak için ayrı bir oda mevcuttur. Bu oda "*ölü için hediyelerin getirildiği oda*" anlamında kullanılan "*enikse*" diye tabir edilmiştir. Ritüeller sayesinde ölülerle- öteki dünya ile iletişim kurulmuştur (Demirci, 2013, ss. 80-85).

Mezopotamya da öteki dünya inancı zamanla değişim göstermiştir. İlk zamanlar ölüler dünyasının bir yaşam alanı olduğunu düşünüyorken bu düşünce yerini karanlık bir dünya olduğuna bırakmıştır. Ölülerin dünyası da tıpkı bu dünyadaki koruma yöntemleriyle aynı düşünülmüştür. Ölülerin dünyası "*Ganzir"* 7 adet kaleyle çevrili ve 7

kapıdan oluşan bir mekandır. İştar'ın ölüler dünyasına inebilmesi için her kapıda kendine ait bir parça bırakması gerekmektedir. Öteki dünyaya inene kadar parça parça bir yok oluş içine girip sadece gölgesinin kaldığı inancı mevcut olmuştur. Öteki dünyanın iç karartıcı bir mekân olduğu algısı ise "*MÖ III. ve II. bin yıllarında"* şekillenmiştir. Bu inanca göre öteki dünya günümüz dünyasının adlandırmasıyla "*cehennemdir"*. Mezopotamya inancında ruh kelimesi "*etemmu"* kemikleri ise "*etemtu"* olarak adlandırılmaktaydı. Onların inancına göre ölüm kemiklerin (*etemtu)* ortadan kalkmasıyla mümkündür. Kişinin öldükten sonra mezarının yapılması, gömme sırasındaki ritüeller, mezar hediyeler, ziyafetler tüm bunlar yerine getirildiğinde dahi ölüye karşı görevler bitmemektedir. Burada ata kültü inancını da görmekteyiz. Ölen kişinin ruhunun kötü bir hayalete dönüşmemesi için ona daima sunu da bulunmak gerekmektedir. Bu sunu törenlerinin de özel bir adı bulunmaktadır *"kispum töreni".* Ölen kişi mezara koyulduktan sonra da adına ziyafetler vermişlerdir. Bu ziyafet kültürü Hititler de de mevcuttur iki uygarlıkta ölüler ve kalanlar arasında yemek yemenin bir bağlantısı olduğu düşünülmektedir. Ancak tek benzerlik bu değildir. Hititler cenaze ritüellerinde hep su kenarlarını tercih etmişlerdir. Asurlarda benzer bir inanış olarak su kenarlarının bir çeşit geçiş noktası (dünya ve öteki dünya arasında) olduğunu düşünmüşlerdir. Su kenarları ve çukurlar olarak aynı inanışı Hititlerde de görmekteyiz. Hitit ve Asurların öteki dünya inancında bir başka benzer yönü ölü ruhunun geri dönmesini istememeleridir. Ölü ruhu geri dönerse eğer kötü bir hayalet rolünde kalanlara musallat olacağı inancı hakimdir. Ritüellerin eksiksiz yapılması, ölünün bir mezara sahip olması onu memnun edecek yeraltı-öteki dünyaya gidişini kolaylaştıracaktır. Kalanlar bir bakıma ölü ruhu geri dönmesin diye kendi konfor alanlarını düşünmüşlerdir. Ruhun, kemiklerin, öteki dünya cininin bir adı olduğu gibi, büyük bir ülke olan yeraltı-öteki dünyanın özel bir adlandırması mevcuttur. Asurlular; öteki dünyaya, ölülerin ebedi ikametgahına *"Nergal ölü ülkesi*" demişlerdir. Yeraltı-öteki dünya inancını en önemli göstergesi ölen kişinin eşyalarıyla gömülmesidir. Ölen kişinin tamamen yok olduğunu düşünselerdi onun dünyadan bir eşyaya ihtiyacı olmadığı açıktır. Ancak ruhun başka dünya da yaşamaya devam ettiği inancı hâkim olduğundan ölü hediyeleri, sunular Asurların öteki dünya inancı olduğunu kanıtlamaktadır.

Asurlarda Kral aynı zamanda dini otorite sahibi de olmaktaydı, Kral hem yönetici hem de baş rahip konumundaydı. Kralın dini bir görevde üstelenmesi bir kez daha Hitit

ve Asur inanç sistemindeki benzerliği ortaya koymaktadır (Gökçek & Abacı, 2016, ss. 54-55). Ayrıca Hitit ve Asur'da ölüyü yeraltı -öteki dünya yolcu etmek içinde uygulanan törenlerde önem arz eder.

Hititlerde ve Asurlarda ölen kişi için yapılan uğurlama töreni çok önemlidir. Nedeni törenin eksiksiz olması ölen kişinin sorunsuz yeraltı-öteki dünyaya ulaşması demektir. Yalnızca "*ata kültüne"* duydukları saygıdan değil aynı zamanda ölü ruhu dünya da kalırsa kalanlara "*kötü ruh"* olarak ızdırap vereceği inancı hakimdir. Bu yüzden hem Mezopotamya da hem de Anadolu'da cenaze törenleri hayati önem taşımaktadır. Ölen kişinin geri de kalan aile bireyleri hem korku hem saygı duygularıyla bu törenleri eksiksiz yapma mecburiyetindedir. (Mandacı, 2020, s. 66). Asurlar, Hititlerden farklı olarak mezar eşyalarının içerisine Yeraltı Tanrıları içinde hediyeler bırakmışlardır. Cenaze törenleri sabahın ilk ışıklarıyla birlikte başlardı. Ölüye güzel kokular sürülür bedeni ve eşyaları sergilenirdi. Arkeolojiden elde edilen maddi kalıntılar sonucunda da mezarlara, ölü yemeklerine dair bulgular mevcuttur. Burada cenaze törenlerinin bir parçası olan ziyafete işaret etmektedir. "*Nimrrud'da"* bulunmuş Asur Kraliçesi *"Mullisu-Mukannisat-Ninua'ya"* (*III. Salmanassar'ın annesi*)" ait bir mezarda cenaze törenlerinden bahsedilmiştir. Kraliyet ailesi özel bir törenle mezara yerleştirildikten sonra sunu ve kurban kesimine başlanırdı. (Mandacı, 2020, ss. 67-69). Ayrıca önceki başlıklar içinde işlenmiş olan, Asurlulara ait kraliyet mezarlarında birçok seramik kap bulunması hususu da bu duruma kanıt niteliği taşımaktadır.

Ölü törenlerinin içinde ki bir başka kavram ise kurban töreninin yapılması olmuştur. Törenlerde kurban kesilmesi, kurbanın getirmesini bekledikleri iyilikler ile alakalı olmuştur. Ölünün ardından kesilen kurban; ölünün hoşnutluğu ve kalan yakınlarını rahatsız etmemesi için bir önlem olmuştur. Ölünün törenlerinin eksiksiz yapılması ve ona kurban kesilmesi, bunlardan biri dahi eksik olsa ruh tarafından gazaba uğratılacağı inancı Asur ve Hititler de mevcuttur. Baktığımız da Eski Çağ insanı sadece ölü için değil yaşamsal öneme sahip her durum için de kurban kesmiştir. Buna örnek olarak hasat dönemleri ve şenlikler verilebilir. Görüldüğü üzere kurban kesmek belaları def eden iyi olaylara vesile olan durumları yaratmak için kullanılmıştır (Sağır, 2016, s. 282) Ruhun bedenden ayrılmasıyla birlikte artık ölü başka bir mekânda tamamen soyut bir varlık olarak yaşantısına devam etmektedir. Farklı bir boyuta ulaşan ve somuttan soyuta dönüşen insan artık mesajlarını doğa olaylarıyla kalanlara iletir durumdadır. Herhangi bir

huzursuzluk hâlinde doğa olaylarıyla kalan yakınlarına gazap etmek mesaj bırakmak için geri dönebilmektedir. Kısaca bu duruma doğa olayları ölünün vermek istediği mesajın tezahürüdür diyebiliriz. Doğa olayları vasıtasıyla kendini ifade eden ölü bir bağlam da kalanlarla iletişimini devam ettirmiştir (Sağır, 2016, ss. 283-284).

Hititlere ait birçok çivi yazılı tabletin bulunduğu Boğazköy, "*MÖ 1200"* tarihinde başkentlik yapmıştır (Çokbankir, 2013, s. 12). Hititlere ait ölü ritüellerinin kaydına ise Boğazköy kayıtlarından ulaşmaktayız. Boğazköy'de "*H. Winckler* ile *T. Makridi*" tarafından başlatılan altı yıllık kazı çalışmaları neticesinde "*10.000 tablet*" buluntusuna rastlanılmıştır. Kazılar yaklaşık olarak 1906 da başlayıp 1912 de bitirilmiştir (Arıkan-Schwemer, 2022, s. 447). Hitit inanç yapısında cenazeleri yakma işlemi de bu kirliliğe bir göndermedir. Ateşi bir arındırıcı, bedeni ise doğuştan kirlilik getiren bir unsur olarak gördükleri için ölü bedenleri yakılmıştır (Sevinç, 20007, ss. 2791-2792). Ölü için yapılan tören muhtevası düşünüldüğünde günlerce sürmesi gayet olasıdır. Kaynaklarda bu törenin 14 gün sürdüğü geçmektedir (Florioti, 2014, ss. 13-14). Hititlerde kralın ölü töreni, özel bir isimle anılmaktadır. Bu isim; "*Sallis Wasta is*" olarak kayıtlara geçmiştir (Arıkan-Schewemer, 2022, s. 448; Sevinç, 2007, s. 2781). Krallar öldükten sonra ruhları rahat edebilsin, ölü törenleri süreklilik kazansın diye iktisadi tedbirler alınırdı (Karauğuz, 2020, ss. 70-71). Hititlerde ölü törenleri o kadar yaygın bir işlemdir ki ölülere ait özel isimli alanlar *(E. GIDIM/ E GIDIM*) yani ölü ruha ait evler bile vardır.

Cenaze törenleri 3 gün sürmekte, bu günler içerisinde ölü yemeği, sunular ve kurbanlar gibi törenin içeriğine dahil uygulamalar yapılmaktadır. Bu uygulamalar Hititlerde de mevcuttur. Ölü ritüelinde çalışan görevlinin ismi ise *"sıta-d ınanna'dır*". Ölülere yapılmış olan yiyecek ve içecek sunularını hazırlayan kişilere de *"kispular*" denilmiştir (Kahya, 2019, s. 311). Ölünün tören sırasında eşyalarının yakılması, ateşi bir arındırıcı olarak görme inancı da Asur-Hitit ortak inancı içerisindedir (Mandacı, 2020, ss. 66-67). Ölü ruhların verdiği rahatsızlıktan korkulduğuna dair *"KTS 24, s. 7"* numaralı metinde "*İblisler ve hayaletler yüzünden sefiliz*" cümlesi geçmektedir (Mandacı, 2020, s. 69). Hititlerde ölüler için düzenlenen, cenaze törenlerinin ikinci günüde; ceset yakılır iyice yakıldığından emin olduktan sonra bira ve şarapla ateş söndürülür. Cesetten kalan kemikler önce gümüş bir kaba alınır sonra toplanıp bir bez içine koyulur. Kemikler o güne özel ayarlanmış bir oturma yerine koyulur. Ardından konuklara ölü yemeği verilir (Sevinç, 2007, ss. 2781-2786). Halk kesimi öldükten sonra kötü şartlar barındıran öteki

dünya-yeraltı dünyasına gitmiştir. Hitit ve Asur devletleri bu konu da ayrılmaktadır, Asurlarda halk ve kraliyet mensupları yeraltı-öteki dünyaya gitmektedir. Sınıflar arası bir ayrım konulmamıştır. Hititlerde ise; kral ve kraliçeler tanrılaşarak gökyüzüne, halk ise yeraltı-öteki dünyaya gider. Hitit ve Asur devletinin ortak yanlarından biri de yeraltı dünyası olarak adlandırılan öteki dünyanın karanlık, kötü, çirkin, tozlu bir alan kabul edilmiş olmasıdır. Bu dünyaya gidenler hiçbir zaman mutlu olmazlar, hep acı çekerler ve öğünlerinde çamur ve dışkı bulunur (Baş & Arıkan, 2023, s. 1305, Ünsal, 2013, s. 113). Hitit inancına göre herkesin bir koruyucu tanrısı mevcuttur. Kral IV. Tuthaliya'nın koruyucu tanrısı "*Yazılıkaya B Odasında, Sarruma*" ile tasvir edilmiştir. Bu tasvir bu bölgenin ölü kültüyle bağlantılı olup olmadığını akla getirmiştir. Ayrıca "*Nergal ve 12 Tanrının da*" tasviri burada yer almıştır. Nergal 'in elinde kılıç olması, Hitit inancına göre; yeraltı-öteki dünya yolculuğunda "*arınmak sadece kılıç sallayarak tanrı eşliğinde olur*" düşüncesinin tezahürüdür (Oral, 2012, ss. 150-153). Ölüm kavramın içerisinde bulunan ve ölen atalarının ruhuna duyduğu saygıya ithafen gerçekleştirilen uygulamalara ata kültü denilmektedir. Ata kültü inancına hem Asur hem de Hitit devletlerinde rastlamaktayız. "*Asur Ticaret Kolonileri Dönemine*" ait olan bir belge ata kültüne dair delil oluşturmaktadır. Asurlular, ölülerini ev tabanlarına gömüldükten sonra atalarının ruhlarına daima saygıları devam etmiştir. Bu saygıya dair bir ip ucu da "*kt 93/k 74*" numaralı Asur mektubunda; bir evladın, evini satmak istememesinin nedeni olarak; evin tabanında gömülü babasının ruhunun da aileden kopacağına dair endişeleridir. Evi satma durumunda atasının ruhunun aileyi terk edeceğine inanmışlardır (Kahya, 2019, s. 313).

Asurlular da tıpkı Hititlerde olduğu gibi "*ata kültü"* mevcuttur (Ünal, 1980, s. 165). Bir baba öldüğünde, oğlu onun için kurban keserdi. Asur kültüründe ölen krallara ait kurban törenlerinde, tüm ataların isminin sayıldığı listelere ulaşılmıştır. Bu durum "*atalar kültüne*" işaret etmektedir. (Krebernik, 2022, s. 109). Atalar kültüne işaret eden bir başka durum ise; ölü törenlerinin eksiksiz yapılmasıdır. Eksiksiz olan bir tören neticesinde atalar rahat eder kalanları rahatsız etmek için geri dönmezlerdi (Bottero, 2006, s. 77). Görüldüğü üzere hem Asur hem de Hitit devletlerinde ölümünden sonra büyüklerine karşı sorumluluk ve saygı duyguları devam etmiştir.

2.4. HİTİT VE ASUR'DA KURBAN TÖRENLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Türkçe de kurban olarak ifade ettiğimiz kelime köken itibarıyla İbranicedir. İbranilerden, Araplara oradan da bizim sözlüğümüze girmiştir. İbranice "*garabu"* Türkçeleşince "*kurban"* ismini almıştır. "*Krb"* kökünden türemiş "*garabu"* esasen; yakınlık kurmak manasında kullanılan bir kelime olmuştur. Eski Çağ inancına baktığımızda ise hangi devlet olursa olsun tanrıyla iletişim kurmak için onun gözünde iyi bir konumda olmak için kurban kesmişlerdir. Kelime de anlam itibarıyla yapılan fiili anlamlandırması açısından uygun olmuştur (Akçay, 2021, ss. 18-19). Kurban, yaratıcı ile yaratılan arasında hem bir iletişim kurma şekli hem de yaratıcı için sunulan değerli armağandır (Erbaşı, 2023, s. 825). Tanrıları hoşnut etmek, onlardan gelecek kötülüklere karşı kendini savunmak için bir kalkan görevindedir. Kaldı ki memnun olmayan bir tanrı her türlü gazabı üstlerine salabilecek güce sahip olmuştur. Hititlerde, tanrıya istekte bulunmanın bir yolu ise özel gün sunuları ile günlük rutin sunular arasında bazı değişikler olabilmekteydi (Sirgavaz, 2012, s. 124). Tanrılar için yapılan ritüellerde kesilen kurbanın kanı bir kap içerisine koyulup, tanrı temsili heykelin önüne bırakılmıştır. Buradaki düşünce tanrı kan ile beslendiği için ona ikram sunmaktır. Tanrı kurbanlarında dikkat edilen husus; hayvanda herhangi bir sağlık sorunu olmaması ve yavru olmasıdır. Yiyecek-içeceklerde en iyisi ve meyvenin ilk hasat ürünü olmasına özen gösterilmiştir. Amaç tanrıya en iyi ve en körpe olanı sunup, onu hoşnut etmektir (Kıymet, 2018, s. 54) Eski Çağ insanı için kurban kesmek başlangıçta tanrılara hoş görünüp kızgınlıklarını bertaraf etmek için bir araç olarak görülmüştür. Başka bir hedef ise memnun olan tanrıdan istekte bulunmak için yüz bulmaktır. Sonraki zamanlarda ise ölülerin ruhlarına duyulan saygı ve kutsiyet neticesinde, onlara da kanlı ve kansız olmak üzere kurban sunumları yapılmıştır (Akçay, 2021, ss. 32-33). Eski Çağda ritüellerde kuş çok yaygın kullanılan bir hayvandır. Dönemin insanları için kuşun uçması, istediği yere gidebilmesi hem şaşırtıcı hem de uzak hedeflerin simgesi hâline gelmiştir (Siddiq, 2019, s. 155). Hitit inancına göre öteki dünyayla iletişim; mezarlar, mağaralar, pınarlar, çukurlar alanlar vasıtasıyla mümkün olabilirdi. Öteki dünya için açılan çukurlar dahi tanrı olarak görülmüştür. Öteki dünyanın kapısı olarak görülen çukurlarda, ritüellerde kurban kesimi de yapılmıştır (Sevinç, 2007, s. 241; Macqueen, 2022, s. 125).

Kurban ve sunu kavramları Hitit ve Asur devletlerinde, ritüel ve kült törenlerinde sıkça karşılaşılan bir unsurdur. Her iki devlet içinde tanrılara kurban sunmak veyahut ölen bir yakını için kurban ve sunu gerçekleştirmek gelebilecek belaları def etme yöntemidir. Öteki dünya kavramı içerisinde kurban ve sunu kavramları sıkça dile getirilmektedir. Konunun esası itibarıyla, arınma törenlerinde yeraltı-öteki dünya tanrısına kötülüğü dünyasına çekmesi için bu ikramlar sunulmuştur. Ayrıca ölen yakınlar içinde ziyafetler tertip edilmiş, öteki dünyaya rahatlıkla gidebilsin diye ölü ruhlarda yatıştırılmıştır. Kurban ve sunuların öteki dünya ile bağlantısı bu şekildedir. (Sağır, 2016, s. 282). Ölülere düzenlenen tören kalıntıları arasında, kurban hayvanı buluntusu ve ziyafet buluntusuna rastlanılmıştır. (Mutlu, 2018, s. 95). Hitit kaynaklarına göre; öldükten sonra gökyüzünde tanrılaşan kral ve kraliçe bilgisini destekleyen argüman ise *"CTH 450*" ölüm ritüeli belgesidir. Bu belge de Kral Hattuşuli'ye kurban sunulduğundan bahsedilmiştir (Özer, 2021, ss. 138-139). Sadece ritüel ve bayram törenlerinde değil çocuğu olan bir kişide tanrıya teşekkür için kurban sunabilmiştir (Sağır, 2016, s. 283). Hititlerin tanrıya olan isteklerini sunması dua yoluyla; ritüeller, bayramlar ile ifade edilmiştir. Tanrıdan istekte bulunmak için de ilk önce onun gönlünü hoş tutacak hediyeler olan kurban ve sunu vermek gerekmekteydi. Tanrıda insandan bağımsız yaşamıyordu onun da insanlara bir muhtaçlığı söz konusu olmuştur. Hizmetçisi olarak gördüğü insan, yeme-içme-giyinme, barınma gibi hizmet gerektiren tüm işlerini yapması gerekmektedir. Hizmetini gördüğü tanrıdan da insan yeri gelince kendisi için iyilik, yaşam ve sağlık gibi isteklerde bulunmuştur. Tanrının isteklerine kulak vermesi için önce onu mutlu edip sonra duasına yanıt beklemişlerdir (Uysal, 2022, s. 4; Bottero, 2006, s. 59). Kurban törenlerine ait Hitit devleti çeşitli sahneleri bize kültürel miras olarak bırakmıştır. Bu tasvirler sayesinde döneminde uygulamanın nasıl sahnelendiği hakkında fikir sahibi olmaktayız Hitit dönemine ait "*Alacahöyük Sfenksli Kapı'da* "rahip, kral ve kraliçenin Fırtına tanrısına kurban (koyun, keçi) sunduğu tasvir edilmiştir (Akçay, 2021, s. 36). Her iki devlette de Fırtına tanrısına inanç söz konusudur. Ayrıca Asur ve Hitit devletine göre Fırtına Tanrısının ikametgahı dağlardır (Karauğuz, 2020, s. 72).

Mezopotamya toplumlarında da tanrı için kurban sunmak yaygın bir uygulama hâline gelmiştir. Kurban törenlerinde uzman bir kişi (rahip, rahibe) tarafından sunular gerçekleştirilir yiyecek ve içecek grubuna kansız kurban, hayvanların kesildiği kurbanlara ise kanlı kurban adı verilmiştir. Ayrıca bu törenler sırasında hoş kokulu otlarda

yakılmıştır (Akçay, 2021, ss. 32-33). Kurban törenlerine ait Hitit devleti çeşitli sahneleri bize kültürel miras olarak bırakmıştır. Bu tasvirler sayesinde döneminde uygulamanın nasıl sahnelendiği hakkında fikir sahibi olmaktayız. Hitit dönemine ait "*Alacahöyük Sfenksli Kapı'da* "rahip, kral ve kraliçenin Fırtına tanrısına kurban (koyun, keçi) sunduğu tasvir edilmiştir (Akçay, 2021, s. 36).

Ayrıca Hititler kurban kesmenin önemini mitlerinde de yansıtmışlardır. Buna bir örnek olarak; "*Hedammu*" mitin de de tanrıya kurban sunmanın öneminden bahseder (Akçay, 2021, s. 37). Kurban edilen hayvanların sağlık durumu, yaşı gibi etkenlerin yanında rengi de önemli bir etken olmuştur. Öteki dünya tanrıları için kesilen kurbanların koyu renkli olanları tercih edilmiştir (Akçay, 2021, s. 39). Öteki dünyayla bir kapı ya da irtibat noktası olarak düşünülen unsurlardan biri de kurban çukurları olmuştur. Açılan çukur sayesinde öteki dünyayla irtibat sağlanmakta, verilen kurbanlar kabul edilmektedir. Bu inanış neticesinde; Hititlerde yeraltı-öteki dünya tanrılarına yapılan kurbanlar genellikle kurban çukuru civarında olmuştur (Akçay, 2021, s. 37).

"KBO XXIX 213 ay." Numaralı Hitit dönemine ait bir çivi yazılı belgede; Hitit inancına göre, yeraltı dünyası kötülükleri ve hastalıkları içine hapsedip, muhatabını kurtaracak güce sahip olduğundan bahsetmiştir. (Çinar, 2012, s. 57).

Hitit devletinde eğer kral ve kraliçeden biri ölürse o gün millî matem günü ilan edilmiştir. (Ünal, 2016, s. 169). Tanrıya adanan sunular büyük önem taşır çünkü; Hitit ve Asur inancında da tanrı yiyip-içmesi gereken bir varlıktır. Eğer bu kutsal varlık yiyip-içmezse ihmale duyduğu kızgınlığı yansıtabilecek bir otoritedir (Karauğuz, 2020, s. 73). Tanrı kurbanlarında dikkat edilen husus hayvanda herhangi bir sağlık sorunu olmaması ve yavru olmasıdır. Yiyecek-içeceklerde en iyisi ve meyvenin ilk hasat ürünü olmasına özen gösterilmiştir. Amaç tanrıya en iyi ve en körpe olanı sunup, onu hoşnut etmektir (Kıymet, 2018, ss. 53-54). Hitit devleti inandıkları tanrılar uğruna canlı sunu (kurban) kesmişlerdir. Bu sunulara ait bilgileri çivi yazılı tabletlerden öğrenmekteyiz. "*CTH 660*" isimli tablette bu geleneği yansıtan bilgiler bulunmuştur (Özer, 2021, s. 32). Hitit ritüellerinde bolca rastladığımız bira ve şaraplar sıvı sunular içerisinde olmuştur (Uysal, 2022, s. 70). Hitit ritüellerinde sıkça karşımıza çıkan ekmeğin yüz seksene yakın çeşidinin ismine rastlanılmıştır. Ritüel ihtiyaç listesinin başında yer alan ekmek "*NINDA.GUR.RA"* olarak da bazı kayıtlarda geçmiştir. Bu ekmek görünüş itibarıyla kabarık ve kızarıktır.

Ekmeklerin birçok isimde ritüel kayıtlarında bulunması, çeşitlerinin fazlalığıyla alakalı bir durumdur. (Uysal, 2022, s. 64).

Hititler yalnızca ekmek konusunda değil aynı zamanda şarap konusunda da çeşitliliğe sahip olmuştur. Her iki üründe hem ritüel hem de günlük hayatın bir parçası olduğu için çeşit fazlalığının abes olmaması gerekir (Alp, 2001, s. 45). Hitit Devleti kral ve kraliçe öldüğünde yakılmıştır. Kremasyonda sunular içinde kutsal kabul edilen ekmek ve bira da bulunmaktadır. Hatta cenaze yandıktan sonra söndürülme işlemi bira ile yapılmıştır (Baş & Arıkan, 2023, s. 1304).

Hitit kral ve kraliçe cenaze törenlerinin üçüncü gününde; Ölü kemiklerinin baş ucunda insanlar, yas ile içip, ekmek sunusu yapmışlardır. Ayrıca devam eden törenin on üçüncü gününde de temsili tahtın üzerine heykel yerleştirilir. Ocağın başında kurbanlar (içki, ekmek, sığır) kesilmiştir. Ölünün heykelinin önüne bir ekmek bırakılıp, ölü ruhunu yatıştıracak bir konuşma yapılır. Ölü ruhunu hoşnut edilir, sonraki süreçte kendilerini bulup huzursuzluk vermesin diye alınan bir önlemdir (Sevinç, 2007, ss. 2781-2786). Hitit devleti dönemine ait İnandık da bir tapınak minyatürü bulunmuştur. Minyatürde kraliçe, somun ekmek ve sürahi resmedilmiştir. Bir tören tasviri olması muhtemeldir (Ünsal, 2013, s. 105).

Ölü törenlerinin içinde sunulan kurban ve sunular, ziyafetler haricinde çeşitli ritüellerde kurban kesimine rastlanılmıştır. Hititlerde inancın bir parçası olarak çeşitli ritüeller olmuştur. Bunlardan biri de kurban ritüelleridir. Kurban ritüellerine ait önemli olanlar içinde "*Hattuşa ve Büyükkale (Çorum)"* yer almıştır. Bu tabletlerin genel içeriği olarak; Ritüellerde kral ve kraliçe hazır bulunur, kurban ritüeli yapmadan evvel banyo yapılır ve temiz giysilerle tören anı beklenir. Tören açılış ve kapanış her gün tekrarlanmak üzere birkaç gün devam etmiştir. Ritüelde krala bilir kişi olarak rahip eşlik etmiştir (Özer, 2021, s. 137). Öteki dünya ile bağlantısı bulunan bir başka ritüelde arınma ritüeli olmuştur. Ritüelin yapılmasındaki temel mantık; yeraltı dünyası pis ve çirkindir bu pis ve çirkin ortam yeryüzündeki pislikleri içine alabilecek ait oldukları ortamda onları tutabilecek güce sahiptir. Kısaca söylemek gerekirse pislik ve kötü şeyler ait olduğu ortama yeraltına gönderilmelidir. Yeraltının da bir tanrısı bulunduğundan, bu pisliği dünyasına kabul etmesi için ona da kurban ve sunular sunmak gerekmektedir. İşte bu törenler arınma ritüelleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Arınma ritüelinde tanrıya sunulan

sunular ve büyülü sözler dışında bir diğer önemli husus kuş kanı akıtma ve yakma faaliyetleri olmuştur. Öteki dünya ile bağlantı kurdukları kuşları yine kirliliği içine alsın diye kurban unsuru olarak kullanmışlardır. Çünkü kirliğin gitmesi onun yeraltına-öteki dünyaya hapsedilmesiyle doğru orantılı olmuştur. Ayrıca ritüel alanı olarak tapınakların kullanılmayışının nedeni de oluşan kirin şehirden uzakta toprağa (yeraltı-öteki dünya) hapsolmasını sağlamak için gerekli bir eylem olmuştur. Kuş kurbanı yakma eylemi de "*Güneydoğu Anadolu'da*" görülmüştür. Arınma törenlerinde kullanılan kuş kurbanları Hurri kökenlidir. Bu inanış Hurrilere ise Suriye'den geçmiştir (Reyhan, 2016, s. 22; Sevinç, 2007, s. 242). "*Alalah metinlerinde*" Hurrilerin ritüelde kuş kurbanı yapması sırasında "1200" Kuş'un yakılmasından bahsedilmiştir. Hitit devletine ait kuş kurbanı yakma işlemi genel olarak (Reyhan, 2016, ss. 17-18; Kıymet, 2018, s. 63). Genel olarak; "*arınma ritüellerinde*" kuş kurbanı yapılan yerler, kötülüğün yayılmasını engellemek adına dış mekanlardan oluşmuştur. Bu mekanlar; dağlar ve nehir etrafları olmuştur. Dış mekânın haricinde tapınağın yanı başına *"hurtisse* ya da *hamri*" diye adlandırılan arınmaya özel tahsis edilmiş odalarda bu işlemlerin uygulandığı bilinmektedir. Genel amaç arınma işleminin özünü ihtiva eden kötülüğün, tapınak veya şehir merkezine yayılmadan onu ait olduğu dünyaya yollayabilmektir. Hiçbir alana yayılmadan öteki dünya-yeraltına gönderilen kötülükten bu şekilde ne halk ne de tapınak zarar görmemiştir (Reyhan, 2016, s. 32).

Hitit inancında ölü ritüellerinde kullanılan kurbanlardan biridir ve Kuş'un yeraltı dünyasına çabuk ulaştığı inancından dolayı fazlaca tercih edilmiştir. Hititlerden günümüze ulaşmış olan *"kaya anıtlarında*" ölüm ritüellerinin parçası kuştan fazlaca bahsedilmiştir (Uhri, 2010, s. 194). Bu törenlerde yaklaşık 9 çukur kazılmakta her çukur için bir kuş kurban edilmiştir. Kuzu ve koyun kurbanları ise çukurlara parçalanarak konur. Tören sonunda akan kanlar bu çukurlara dolmaktadır. "*Yeraltı Dünyasına"* kolay ulaşması için yakılan kuş kurbanıyla aynı mantıkta olan bir uygulama da kral ve kraliçenin cesetlerinin yakılmasıdır. Yakılan bedenin izleri kalmamış ve yalnızca kemikleri kaldığından ruhun hemen öteki dünyaya gideceği düşüncesi hakimdir. Bir başka açıdan bakacak olursak geç çürüyen geç kaybolan beden kalıntıları ruhun ahirete geç ulaştığı mantığına işaret etmiştir. Kuş haricinde diğer "*yeraltı kurbanları"*; dağ keçisi, oğlak, domuz gibi hayvanlardır. Kurban törenlerinde kullanılan tören kapları ise kırılarak çukur içerisine bırakılmıştır (Süel, 2013, ss. 178-180). Anadolu da

Çatalhöyük'te kaşıkçı kuşu ve turnanın bazı ritüellerde kullanıldığı bilinmektedir. Bu kullanım kuşların doğa üstü yanlarına gönderme yapmak içindir (Siddiq, 2019, s. 157). *"Api ve Wappu"* gibi kelimeler öteki dünya ritüellerinde sıkça geçmiştir. Öteki dünyaya kapı açılması için kazılan çukurlardır. Dünya ve öteki dünya arasında bir geçiş yeri-kapı vazifesi görmüşlerdir. Api'nin Hurrice bir kelime olduğunu bilmekteyiz, öteki dünyaya açılan kapı-çukur inancının da kaynağı Hurrilere dayanmıştır (Reyhan, 2016, s. 22). Bu kurban çukurlarında gerçekleştirilen ritüellerde; kuş, yavru domuz gibi hayvanlar kullanılmıştır. Buradaki düşünce yapısı; bir eşya ya da hayvana kirliliğin empoze edilmesi ve bu kirliliği onun vasıtasıyla öteki dünya-yeraltı aktarılmasıdır (Reyhan, 2016, s. 23). Kuş kurbanı Hurri kökenli bir kurban çeşididir. Ancak küçükbaş (koyun, kuzu, keçi) veya büyükbaş hayvan kurbanı zaten Hititlerde mevcut olan bir gelenektir (Kıymet, 2018, s. 53). Bu kemikler ağırlıklı olmak üzere yavru domuz ve kuş kemiklerinden oluşmuştur. Hititlerde kurban çukurlarından bahsederken önemli bir kurban buluntusu şehri "*Şapinuwa'da"* (*Ortaköy)* unutulmamalıdır. Şapinuwa'da ait çivi yazılı belgelerde ve Kizzuwatna (Hurri-Luwi kökenli) belgelerinde "*kuş ritüellerinden*" sıkça bahsedilmiştir. Görüldüğü üzere hem Hurrilerde hem Hititlerde kuşlar ritüelin parçası hâline getirilmiştir. Sadece kullanılan hayvan konusunda değil ritüel sırasında kullanılan kelimelerin bir kısmı da Hurrice'dir. Kelimelerdeki Hurrileşme ve ritüel inanışında kullanılan kuşlar düşünüldüğünde Hurrilerin, Hititlerin etkilediği açıkça görülmüştür (Reyhan, 2016, s. 29). Hitit Devletine ait, *"Yazılıkaya Tapınağında*", batı duvarı oda duvarlarında kuş ve insan kemiklerine rastlanmıştır. Kuş kemikleri 14 çiviyle yere çakılmıştır. Öteki dünya kavramında sıkça karşımıza çıkan kuş kurbanı burada yine aynı amaç uğruna kullanılmış olmalıdır (MacQueen, 2022, ss. 145-146).

Domuzun ritüel hayvanı olarak sık kullanılmasının ardında bazı düşünceler yatmaktadır. Bunlar; yavruladığı zaman çok fazla yavrusu olup bereketi çağrıştırması, kendi dışkısını yemesinin öteki dünyadaki insanların dışkıyla beslendiği konusunun ortaklık barındırması yönünden benzer özellikler taşımasından kaynaklanmaktadır. (Kıymet, 2018, s. 58). Hititlere ait; "*CTH 820.3.*" ve "*KUB 43.23.Ay*." numaralı belgelerde; domuzun bereketli yanına vurgu yapan bir ritüel gerçekleştirilmiştir. Ritüeli yaptıran kişi bağlarında bereketi amaçlayan "*Kaplawiyalı Anna'dır*". Doğurgan domuzun toprağa bereket verip bağlarında verimi artırması amaçlanmıştır. Bereket için çukura *"domuz rahmi* "koyulmuştur (Kıymet, 2018, s. 59). "*Apiler'e (kurban çukuru)"* bırakılan

eşyalar arasında; merdiven, kulak, ekmek yer almıştır. Bırakılan ürünler bir düşüncenin tezahürüdür. Öteki dünya tanrısına verilmek istenen mesaj; bu kulak vasıtasıyla isteklerimizi duy, bu merdiven yardımıyla geçişleri kolay hâle getir şeklinde bir iletidir. Hitit inanışına göre arınma törenlerinde kirlilikten arınmak için öteki dünya tanrılarına ihtiyaç vardır. Onlar kirliliği alıp yeraltı dünyasına hapsetmelidir. Kirlilikten arınmak için kazılan çukurların (api)yerleştirilen kulak bakır madeninden, merdiven ise bronzdandır. Merdiven tanrının yeryüzüne çıkışını kolaylaştırmak için kulak ise yapılan çağrıların tanrı tarafından duyulmasını sağlamak içindir. Hitit ölü inancındaki geniş anlatımların kökeni Asurlular (Mezopotamya) ve Hurrilerdir. Çukurlarda kanlı kurbanın (domuz, kuzu, koyun, kuş) yanı sıra sunularda verilmiştir. Bunlar; balta, bıçak, kürek gibi eşyalardan oluşmaktadır (Kıymet, 2018, s. 50). Hitit ölü inancındaki geniş anlatımların kökeni Asurlular (Mezopotamya) ve Hurrilerdir. Çukurlarda kanlı kurbanın "*domuz, kuzu, koyun, kuş*" yanı sıra sunularda verilmiştir. Bunlar; balta, bıçak, kürek gibi eşyalardan oluşmaktadır (Kıymet, 2018, s. 50). Yazılıkaya ya yakınlığıyla bildiğimiz Osmankayası mezar alanında ise gösterişten uzak günlük kullanım mezar eşyaları keşfedilmiştir. Ölü kurbanı köpek ile domuz kemiklerine rastlanılması bir büyü fikrine de işaret etmiştir (Mutlu, 2018, s. 94). Hitit dönemine ait domuz iskeletinin rastlandığı diğer yerler; Ortaköy (Şapinuwa-Çorum), yavru domuzlardan sonra öteki dünya ile bağdaştırılan bir başka hayvan ise köpekler olmuştur. Bu bağdaştırma Hitit ve Asur'da benzer yönler içermektedir.

Anadolu da Erken Tunç Çağı Dönemine ait olan, "*Alacahöyük mezarlarında*" kral mezarlarının üzerinde bütün hâlde köpek iskeletine rastlanmıştır. Bütün hâlde bulunması ziyafetin bir parçası olmadığını gösterir. Bütün köpek iskeletinin orada yer alması ölüye ahiret yoldaşlığı yaptığına dair işarettir (Akçay, 2017, ss. 18-19; Figür 21). Öteki dünya kavramı içinde köpeğin, Anadolu için eski dönemlere dayanan bir geçmişinin olduğunu buradan anlamaktayız.

"*1937 Alacahöyük kazısında (H mezarı)"* köpek kemiklerine rastlanılmıştır. Hititlere ait çivi yazılı kaynaklardan da anlaşıldığı üzere köpek yavrusu çeşitli ritüellerde kullanılmış bir hayvandır. Mezarlarda bulunan köpek kemikleri ise mezar yanlarına yerleşik şekilde bulunmuştur. Köpek, törenlerde kullanılan ana hayvanlardan değildir fakat tören hayvanları listesinde de yeri vardır (Özbay, 2018, s. 73). Mezarlarda bulunan köpek kemikleri ölü ritüellerinin bir parçasını oluşturmuştur. Hititlerin bu inancı eski

kültürlerden edindikleri düşünülmektedir (Özbay, 2018, ss. 72-73). Ayrıca "*Kizzuwatna Devletinin*" bu inancı Anadolu topraklarına taşıdığına dair de bir bilgi mevcuttur. Hititlere ait "*Zuwi Ritüelinde*" insanı, köpeğe yalatma yöntemiyle tedavi edilmeye çalışılması da bilgiler arasındadır (Florioti, 2014, s. 55). Alacahöyük dışında; Değirmentepe, Tell Kurdu gibi kazı alanlarında da köpek kemiklerine rastlanılmıştır (Özbay, 2018, s. 84). Bilgi edinmenin kısıtlı olduğu bu dönemlerde tecrübe ve gözlem yoluyla insanların hayvanlardan bir şeyler öğrenmesi şaşırtıcı değildir. Doğayı gözlemleyen Hitit ve Mezopotamyalılar, köpeğin yarasını salyasıyla iyileştirdiğini fark etmiştir. Bundan dolayıdır ki iki devlette köpeği şifa unsuru olarak görmüştür (Florioti, 2014, s. 54). Mezopotamya kültür yapısında (MÖ II-I. Bin) köpeğin salyasıyla kendi yaralarını iyileştirdiği fark edilince, sağlıkla özdeşleştirilmiştir. Bu özdeşleştirme sonucu Gula'yı (sağlık tanrıçası) temsil etmiştir. Hem avlarda koruyucu hem de insanı arkadaşı-yoldaşı olarak görülen köpek, Hititlerin Alacahöyük mezarları bu duruma örnek teşkil eder. MÖ II. bine ait olan mezar içerisinde tam köpek kemiklerine rastlanılmıştır. Köpek öteki dünya için kurban edilen ve özdeşleştirilen hayvanlar arasına girmiştir. Köpek aynı zamanda yapı sağlamlığı için bina ritüellerinde de kullanılmıştır (Kıymet, 2018, ss. 60-62). Asur, Nippur kazılarında "*Tanrıça Gula'ya"* ithaf edilmiş bir tapınak kalıntısında köpek heykelleri ve köpek mezarları bulunmuştur. Burada da anlaşılıyor ki köpek sağlık alanında kullanılan bir hayvandır. Kazı verileri de bunu hem ortaya çıkarmış hem de desteklemiştir. Birçok Asur tasvirinde "*Tanrıça Gula ve Koruyucu Köpeği*" bir ara da çizilmiştir. Bunun yanı sıra Asur mektuplarında sağlıkla ilgili dileklerde *"Gula*" kelimesine sıkça rastlanılmıştır (Florioti, 2014, ss. 58-59). Asur inanç yapısında köpeğin yerine baktığımız zaman ise genel olarak Mezopotamya da yaygın olan bir inanış bizleri karşılar. Mezopotamya kültürüne dair iz bulmak adına yapılan tapınak kazılarında, köpek heykellerine rastlanmıştır. Bu heykel sağlık ile ilgili olduğu düşünülen bir tapınak alanın da bulunmuştur. Bir tapınak alanında böyle bir heykelin bulunması onun inanç içinde bir yerde olduğuna işaret etmiştir (Florioti, 2014, s. 45). Sadece Hitit, Asur ve Mezopotamya coğrafyasında köpeğe dair inanış bulunmaz. Mısır kültüründe de köpek tasvirlerine sık rastlanılmıştır. Bu tasvir; baş kısmı köpek olup alt kısmı insan şeklinde tasvir edilmiştir. Hem Hitit hem de Mezopotamya kültüründe köpeğin öteki dünyayla olan bağlantılı görülmüştür (Florioti, 2014, s. 50). Bilindiği üzere Mezopotamya kültürünün mirasçıları; Sümerler, Babiller ve Asurlardır. Bu bölgede kültürü daima birbirlerine aktarmışlardır

(Florioti, 2014, s. 52). Görüldüğü üzere; Hitit ve Asur'da öteki dünya kavramına işaret eden bulgular arasında kurban ve sunular yer almıştır. Hititler, kuş kurbanı geleneğini etkileşimde bulunduğu Hurri devletinden olarak ritüellerin içine dahil etmişlerdir. Kurbanlar içinde; ilk sırayı kuş kurbanı alırken sonrasından en çok bahsedilen hayvan ise yavru domuz olmuştur. Yavru domuzlardan sonra karşımıza çıkan çok yaygın olmasa da köpek kurbanları da hatırı sayılır bir yer işgal etmiştir.

2.5. HİTİT VE ASUR'DA CENAZE TÖRENLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Ölen bir yakının son yolculuğuna uğurlamak için yapılan törenler hem Hitit Devletinde hem de Asur Devletinde çok yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Bu törenler ölünün yakınları tarafından ihtiva edilmiştir. Ölen ruha doğru ve eksiksiz bir cenaze töreni düzenlenmediği taktirde öteki dünyada gelip huzursuzluk çıkaracağına inanılmıştır. "*Boğazköy de bulunan arşivlerde*" ölü için defin öncesi, defin sırasında ve defin sonrasında yapılan uygulamalardan ayrıntılı şekilde bahsedilmiştir (Yılmaz, 2020, s. 2) Hitit ve Asur devletleri ölüyü eksiksiz uğurlama ve cenaze törenleri konusunda çok titiz davranmışlardır. Cenaze armağanları ve törenleri, ölü ve yaşamına devam eden akrabaları arasındaki iletişimin devamı niteliğinde olmuştur (Erbaşı, 2023, s. 825).

Asurlar, bebek ve çocuk bedenleri öldükten sonra ev içi gömü yapmışlardır. Yetişkinler ise ev dışı ya da koridorlu mezar odasına gömülmüştür. Bunun yanı sıra atık alanlarına atılan cenazelere rastlanılmıştır. (Pollock, 2017, ss. 241-242). Asur mezarlarında; mezar hediyeleri kişisel eşyalar ve cenaze törenlerinden kalan eşyalar oluşturmuştur. (Mandacı, 2020, ss. 72-74). Cenaze törenleri sırasında tanrıya ve ölen kişi adına kesilen kurbanların iki çeşidi bulunmaktadır. Bunlar; hayvan kurbanı (kanlı kurban), sunu verme (kansız kurban-yiyecek-içecek) şeklinde olmuştur (Mutlu, 2014, s. 3).

Hititler, cenaze törenlerinde daima su kenarlarını tercih etmişlerdir. Asurlarda benzer bir durum söz konusudur. Su kenarlarının geçiş noktası (dünya ve öteki dünya arasında) olduğunu düşünmüşlerdir (Gökçek & Abacı, 2016, s. 54). Hitit inanç yapısında cenazeleri yakma işlemi de bu kirliliğe bir gönderme niteliği taşımaktadır. Ateşi arındırıcı, bedeni ise doğuştan kirlilik getiren bir unsur olarak gördükleri için ölü bedenleri yakılmıştır (Sevinç, 2007, s. 2791-2792).

Hititlerde ve Asurlarda ölen kişi için yapılan uğurlama töreni büyük önem taşır. Sebebi törenin eksiksiz olması ölen kişinin sorunsuz şekilde öteki dünyaya ulaşması demektir. Ölü ruhu dünya da kalırsa kalanlara "*kötü ruh"* olarak ızdırap vereceği inancı törenlerin ciddiyetle yapılmasının nedenleri arasındadır. Bu sebepten hem Mezopotamya bölgesinde hem de Anadolu'da cenaze törenleri büyük önem taşımaktadır. (Mandacı, 2020, s. 66). Her iki devlette de kraliyet mensuplarının cenaze törenleri gösterişli yapılmıştır (Mandacı, 2020, s. 73-74). Bu duruma en önemli kanıtlardan biri, Asurlara ait Kraliyet mezarlarında sayısı yüzleri bulan değerli ve gösterişli mezar eşyalarıdır. Bu konunun ayrıntısı mezar başlığı içinde ayrıntılı olarak irdelenmiştir.

Anadolu'da Hitit dönemine ait, "*Asur Ticaret Kolonileri Dönemine*" tarihlenen bir belge de Asurlu bir tüccarın "(*Salim Assur*)" cenaze merasiminden ve sonrasında mezarına taş dikilmesinden bahsedilmiştir. (Günbattı, 2017, s. 148; Gökçek & İnce, 2016, s. 53). "*Salim Assur*" ismi konu açısından önem taşımaktadır. Asurlular hakkında hem cenaze töreni hakkında hem de daha sonra evinde bulunacak olan büyü metinlerinden dolayı bilgi kaynağı sağlanmasından kaynaklı önemli verilere ulaşılmasına vesile olan bir isim olmuştur.

Cenaze törenlerinin muhtevası düşünüldüğünde günlerce sürmesi gayet olasıdır. Hitit kaynaklarında bu törenin 14 gün sürdüğü aktarılmaktadır. Kremasyon (yakma) işlemi sonucu kral ve kraliçeler öteki dünyaya uğurlanmıştır. Yakma işlemi nedeniyle kraliyete ait bir mezar buluntusuna ulaşılamamıştır. Bu durum Asurlular için geçerli değildir. Asurlulara ait kraliyet mezarları tespit edilmiştir. Mezar başlığı içinde bu konuya değinmiştik. Hititlerde, kremasyonda sunular içinde kutsal kabul edilen ekmek ve bira da bulunmaktadır. Hatta cenaze yandıktan sonra söndürülme işlemi bira ile yapılmıştır. Hititlerden farklı olarak Asurlarda kraliyet mezarlarına rastlanılmıştır. Kral ve kraliçeyi yakmak yerine gömmeyi tercih etmişlerdir. Ayrışan birkaç yön içine bu durum da dahil edilmelidir (Baş & Arıkan, 2023, s. 1304). Hitit ve Asur devletlerinde, cenaze için özel bir törenin düzenlenmesi ve hoş kokuların ölü bedenine uygulanması ortak yönler arasındadır (Kahya, 2019, s. 310). Hitit devletinde, kral ve kraliçe cenaze töreninin ismi *"Sallis Wasta is (Büyük bir kayıp)"* olarak adlandırılmıştır. Metinlerinde kral ve kraliçe cenaze törenleri anlatılmıştır. Bu törenlerde aynı zamanda büyü de kullanılmıştır bilindiği üzere büyü öteki dünya ile ilgili uygulamalarda kullanılan bir yöntemdir (Sevinç, 2007, s. 2780). Tıpkı Hitit devletinde olduğu gibi Asurlarda da kral için yas tutulması, resmî

cenaze töreni, çeşitli sunu işlemleri yapılmıştır (Kırschbaum, 2020, s. 153). Cenaze törenleri 3 gün sürmekte, bu günler içerisinde ölü yemeği, sunular ve kurbanlar gibi törenin içeriğine dahil uygulamalar yapılmıştır (Kahya, 2019, s. 311).

Hititlerin 14 gün süren cenaze törenlerinin gün gün uygulama sırası şu şekildedir;

1.gün; Törenin başlangıç gününde törene katılanlar üzüntüsünü (yemez-içmez-ağlar) belli eder. Henüz yakılmamış olan ölünün başına gelinir. Kurban kesilip, şarap testisi kırılır. Akşam vakti olunca "teke" ölünün bedeninde dolaştırılıp günahların hayvanın üzerine çekilmesi sağlanır. Bundan sonra ceset, yakma alanına götürülür. Ritüel çadırında ritüeller gerçekleştirilir.

2. gün; Ceset yakılır iyice yakıldığından emin olduktan sonra bira ve şarapla ateş söndürülür. Cesetten kalan kemikler önce gümüş bir kaba alınır sonra toplanıp bir bez içine koyulur. Kemikler o güne özel ayarlanmış bir oturma yerine koyulur. Ardından konuklara ölü yemeği verilir. Çeşitli meyvelerden yapılmış ölen kişinin heykeli, sönen külün üzerine bırakılır. Ritüeli yöneten "*yaşlı kadın"* gelip ritüele başlar. Ritüel bittikten sonra kalan kemikler bir çeşit anıt mezar olduğu bilinen" *taş eve*" götürülür. Burada kurban sunulmaya devam edilir. Bu sunular yeraltı dünyası olarak tabir edilen öteki dünya tanrısı içindir ve hoşnut etmeyi hedefler.

3.gün; Ölü kemiklerinin baş ucunda insanlar, yas ile içip, ekmek sunusu yaparlar.

4.gün; Üst düzey saray çalışanları törene hanımlarıyla katılır. Törene özgü giyim (başlar kapalı) tarzıyla törene katılım sağlarlar.

5.gün; Bilinmiyor.

6. gün; Bilinmiyor (Bilinmeyen kısımlar tabletlerin kırık elde edilmesinden kaynaklıdır).

7.gün; Ölen kişiyi temsil eden bir heykel törene getirilip yedirme-içirme-koku sürme işlemleri yapılır. Sunular sunulur. Yeraltı-öteki dünya tanrısı için kurban kesilir. Yemeğin hemen ardından saman yakılır. Kurbanlar (sığır, içki, ekmek) devam eder. Tanrı için içki törenine geçildiğinde ise lir çalmaya başlanır.

8.gün; Bugün yeraltı-öteki dünya tanrısına kurban sunuları başlar. Bu kurbanlar; yeraltı-öteki dünyayla ilgili olan yavru domuz ve kuştur. Bu kurbanların değerli taşlarla bezeli heykeller olduğu düşünülmektedir. Heykeller su kenarına götürülüp "*suya sürülür*"

ve "*koca kadın*" konuşma yapar. Kesilmiş olan kurbanları (koyun, sığır), "*güneş tanrısına*" ithaf ettiğini söyler. Sonrasından kazılan çukur başına gider, yavru domuz ve kuş ile yeraltı-öteki dünyayla ilgili işlemler yapılır. Kemiklerin bulunduğu eve değerli hediyeler götürülür. Ritüelin diğer aşamasında çayırlar biçilir, kurbanlar ve çayır "*güneş tanrısına"* bağışlanır.

9.gün; Bilinmiyor.

10.gün; Ölünün temsili heykeli yedirilip içildikten sonra yeraltı-öteki dünya ve güneş tanrılarına sunulur. Görevli eline bir saban alır yerde ileri-geri hareketler yaptıktan sonra yakar. Kap – kacaklar yakılır ve küller yeraltına bağışlanmış olur.

11. gün; Bilinmiyor.

12.gün; Bugüne "*bağ bozumu günü de*" denmiştir. Temsili heykele ağıt yakılır. Asma, ritüel çadırının içine heykelin karşısına bırakılır. Hayvan ve içki kurbanları devam ederken, asma baltayla kesilip yakılır. Tören son bulur. En son heykel arabaya koyulur.

13.gün; Bugün kuşlarla ilgili ritüelin yapıldığı gündür. Birkaçı canlı diğerleri çeşitli materyallerden yapılmış kuşlar, ölü heykelinin karşısında yakılır. Temsili tahtın üzerine heykel yerleştirilir. Ocağın başında kurbanlar (içki, ekmek, sığır) kesilir. Ölünün heykelinin önüne bir ekmek bırakılıp, ölü ruhunu yatıştıracak bir konuşma yapılır. Ölü ruhunu hoşnut edilir, sonraki süreçte kendilerini bulup huzursuzluk vermesin diye alınan bir önlemdir. Bir yağlı ip ocağa atılıp yakılır "çayırlığa varınca" (yeraltı-öteki dünya) ipi sakın çekme diye ağıt yakılır. Bir yandan lir çalınır (üzüntülü tonda) bir yandan kurban kesimlerine devam edilir. Kesilen kurbanlarla heykel beslenir. Tören biter ve tören alanı kaldırılır.

14.gün; Törenin bitiş günü sabahıdır. Kırık tabletler yüzünden bilgi edinilmemiştir (Sevinç, 2007, ss. 2781-2786).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCINI YANSITAN UYGULAMALAR

3.1. HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCINI YANSITAN TÖRENLER VE TÖREN GÖREVLİLERİNİN KARŞILAŞTIRMASI

Şanidar (Irak) mağarası kazılarında, bilim insanı R. Solecki 1957 de Şanidar da bir kazı çalışması yapmış ve burada maddi kanıtlara ulaşmıştır. Devam eden, 1960 kazısında da mezarlarda çiçek kalıntısına rastlanmıştır. Özellikle toplanıp buraya öbek hâlinde koyulan bu çiçek kalıntıları "cenaze törenine" işaret etmiştir. Neanderthaller zamanından kalan iskeletlerin gömülmesi ve iskeletlerin bir bütün hâlde olması, hem" *ölülerini gömme bilincine"* sahip olduklarına hem de bu bilincin tezahürüyle ölülerini orta da bırakmayan bir bilincin varlığına işaret etmiştir. Görüldüğü üzere dünya üzerinde ilk ölü töreni kalıntısı Şanidar da tespit edilmiştir. (Uhri, 2010, ss. 28-31). Ölünün bir törenle uğurlandığına dair bu kanıtlardan sonra konumuz olan Hitit ve Asur öteki dünya inancı için yapılan tören ve tören görevlilerinden bahsetmekte fayda vardır. Öldükten sonra tamamen yok olma duygusundan sıyrıldıktan sonra yeni bir aleme-öteki dünyaya gitme telaşı başlamaktadır. Öteki dünya tabii ki yeni bir hayatın habercisi ve zorlu bir yolcuğun başlangıcını haber vermektedir. Ölüm yolcuğu için yapılan törenlerin tarihi ise on bin yıl öncesine kadar uzanmaktadır. Ölüm yolculuğuna dair törenlerin amacı ve yolculuğu kolaylaştırma çabaları insanı törenler yapmaya itmiştir (Sağır, 2016, ss. 277-278). Hattuşa kazıları sonucu Hititlere ait toplam *"30.000 tablet*" bulunmuştur. Bu tabletlerin büyük bir çoğunluğunu dini tören uygulamaları oluşturmuştur (Akdağ, 2018, s. 24). Hitit ve Asur devletlerinde, ölü törenlerine özel bir ciddiyet ve gayret addedilmesi bu korkunun tezahürü olmuştur. Öteki dünyaya giden soyut kavram ruh, yarattığı doğaüstü hadiselerle insanın hayatını zora sokabilme gücüne sahip olmuştur. Kalanlar için de gelen kötülük somut bir mesaj niteliği taşımıştır. Hitit ve Asur'da ölü törenlerinde sunuları gömme durumuna da rastlanılmıştır (Özbay, 2018, s. 74). Hititlerden farklı olarak Asurlarda, kral ve kraliçe ölüsünü yakma işlemine rastlanılmaz. Bu durum Kral ve Kraliçelere ait mezar kalıntılarına rastlanılmamış olmasının bir nedenidir. Tamamen yok olan beden ve törene dair bulgular yalnızca yazılı kayıtlardan elde edilebilmiştir. Bu durumun varlığını da buradan öğrenmekteyiz.

Asurlularda kral tanrı tarafından seçilmiş ve onu temsili işler yapan bir temsilci konumundadır Asur kralları "*baş rahip"* olarak da görüldüğünden yönetim harici dini bir boyutta kazanmışlardır. Bu boyutta önemli vazifeleri içinde; tanrının görkemine yaraşır tapınaklar inşa ettirmek, var olan tapınakları tamir ettirmek, sunulara-kurbanlara-törenlere gereken önemi vermektir. Bunun yanı sıra dini sınıfın güvenliği de kralın vazifeleri arasında sayılabilir (Kırschbaum, 2020, s. 147; Pekşen, 2018, ss. 549-550). Asurlular; ölümü beden ile ruhun ayrılışı ve yeraltı-öteki dünyaya yolculuk olarak tanımlarlar. Birçok edebi metinde de (*Gestinna, İnanna'nın yeraltına inişi, Gılgamış*) öteki dünya ile ilgili anlatımlar söz konusudur (Aygün, 2017, s. 89) Ölüm olayı gerçekleştikten sonra uğurlama vazifesini yerine getirmek, yapılması gereken mecburi bir görev hâlini almıştır. Ölünün ardından yapılan törenler ve öteki dünya ile ilgili görüşler zaman içerisinde *"toplumsal olguya*" dönüşmüştür. (Sağır, 2016, s. 279). Ölünün arkasından yapılan törenler, zaman içinde canlılığını devam ettirerek sonraki döneme taşınmıştır. (Sağır, 2016, s. 280). Ölü törenlerinin içinde ki bir başka kavram ise kurban töreninin yapılması olmuştur. Törenlerde kurban kesilmesi, kurbanın getirmesini bekledikleri iyilikler ile alakalı olmuştur. Ölünün ardından kesilen kurban; ölünün hoşnutluğu ve kalan yakınlarını rahatsız etmemesi için bir önlem olmuştur. Ölünün törenlerinin eksiksiz yapılması ve ona kurban kesilmesi, bunlardan biri dahi eksik olsa ruh tarafından gazaba uğratılacağı inancı Asur ve Hititler de mevcuttur. Yapılan törenler kusursuz ve bilinçli olmak zorundaydı. Bunun için bilirkişi "*rahip, rahibe*" törenlerde hazır bulundurulmuştur. (Akçay, 2021, s. 15). Ölen kişinin ruhunun kötü bir hayalete dönüşmemesi için ona daima sunu da bulunmak gerekmektedir. Bu sunu törenlerinin de özel bir adı bulunmaktadır *"kispum törenidir"* (Gökçek & Abacı, 2016, s. 54). Hititlerde ve Asurlarda ölen kişi için yapılan uğurlama töreni çok önemlidir. Asurlularda rahiplere "*Harimtu, Kadiştu"* kelimeleriyle hitap edilmiştir (Demirci, 2013, s. 69). Tören eksiksiz bir şekilde ihtiva edilirse ölen kişinin sorunsuz öteki dünyaya ulaşması sağlanmaktadır. Doğru bir uğurlama töreni demek, "*kötü ruhun*" gelmesinden endişe duymadan yaşamak demektir. Asurlarda ölü töreni için, ölü yakınları içinden seçilen temsilciye "*Pagidu"* denirdi. Bu kişi öteki dünyaya gidecek olan ruhun beslenmesinden sorumlu tutulmuştur (Mandacı, 2020, ss. 67-69). Her iki devlette de dini törenler için din görevlileri sınıfı mevcuttur. Din görevlisinin ortaya çıkmasının nedeni ayrıntılı ve çok tanrılı bir yapıya

sahip olunmasıdır. Bu kadar çok ayrıntı ve tanrı olması da ancak profesyonelleşmiş biri tarafından eksiksiz tören yapılabilmesidir (Bryce, 2003, s. 219).

Hititlere ait bir başka tören uygulaması bayram törenleridir. Bayram töreninin öteki dünya ile bağlantısı, toprağın baharla birlikte ürün vermesini canlanma, toprakta ürün kalmamasını ve kış ayını ölümle özdeşleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Hititlerde bayram törenlerine ait verileri "*Boğazköy tabletlerinden*" anlamaktayız (Arzinba, 2010, s. 198). Hititlere ait, "*Sfenksli Kapı Orthostatları" (Erken Tunç Çağı I.ve II. Dönem)* tasvirinden bayram törenini görmekteyiz (Akçay, 2017, ss. 45-46). Mezopotamya törenleri ve Hitit törenlerinin benzer özellikleri olan *"Mevsimsel Ritüeller*" ise mevsimin döngüsel hareketlerini ifade etmiştir. Mevsimsel döngü tahıl ve bereketi ifade etmiştir. Gelen bahar toprağın canlanıp besin vermesini, sonbahar hasat zamanının geldiği anlamına gelmektedir. Bu törenlerde tanrıları temsil eden heykeller, giydirilir, yedirilir, içirilirdi (Demirci, 2013, ss. 50-56). Hitit devleti törenleri içinde, "*Nuntariyasha"* mevsim töreni**;** Kral ve Kraliçenin katılımıyla başlayan mevsim törenidir ve sonbahar töreni olarak geçer. Tanrılardan, "*Fırtına Tanrısına*" ithafen düzenlenirdi. Kral ve Kraliçe önemli kült merkezlerini arabasıyla gezer mevsim törenini gerçekleştirirdi. Kralın dört mevsim boyunca törenler düzenleyip bunu bir gelenek hâline getirmesi anlamlı bir gerekçe üzerine olmuştur. Hitit inancına göre, kral kâinatı temsil etmektedir, mevsimsel döngülerle aynı doğrultuda Kralda törenler düzenler kült merkezlerini ziyaret etmiştir. Tıpkı mevsimler dönerek nasıl bir döngü içerisinde devamlılık arz ediyorsa Kralın bedeni de bu döngüyle aynı doğrusallıkta gezdiriliyordu. Tarım ile hayatını idame ettiren Hitit Devleti için mevsimsel döngü, Kralın vücududur. Bu ayinler "*Kral ve Kâinat"* ilişkilendirmesinin bir sonucu olarak doğup gelenekselleşip inancın bir parçasını oluşturmuştur (Ardzinba, 2010, ss. 27-36; Figür 46, 47).

Sami haklarında (Asur, Babil, Akad), *"Yeni Yıl Festivali"* törenlerini gelenek hâline getirmiştir. Bu törenler toprağın uyanışını temsil ettiği ve tanrının gelişiyle bağdaştırıldığı için konumuzla ilişkilidir. Bu festival toprağın uyanış (İlkbahar) ayı olan Nisan da gerçekleşmiştir. Bu tören toplamda on iki gün sürmüştür (Armstrong, 1998, ss. 19-20). Asurlularda "*akitu"* adı verilen yeni yıl şenlikleri kutlanırdı. 11 gün süren bu şenlikte çeşitli törenler yapılırdı. "*Çile dönemi, temsili kral dönemi, tapınak temizliği, kötülüğün keçiye yüklendiği gün, kralın eski konumuna geri getirilmesi, kralın evlenme (kutsal) günü, tanrı şöleni (ziyafet)"* ve son olarak ölülerle ilgili uygulamaların olduğu

tören ile son bulur. Kış aynının ilk zamanı kutlanan bu törende ölülere sunulan sunuların aynısı sunulurdu. Bu kutlamada toprağın yeniden uyanışı; yaşamı temsil eder, toprağın verimsizleşip kışa girmesi; ölümü (yeraltı-öteki dünya) temsil etmiştir (Gaster, 2000, ss. 75-79). Asurlular mevsim ayinlerinin aşamaları şu şekildedir; "*Çile-Arınma-Canlanma ve Kutlama*" aşamalarından oluşmaktadır. Çile dönemi sonbahara tekabül eden dönemdir. Sonbahar, doğanın ölümünü hatırlatır. Arınma aşaması halkın manevi ve maddi kötülüklerden arınıp temizlenmeye çalıştığı bir süreç olmuştur. Canlanma dönemi ise toprağın yeniden uyandığı bahar aylarını (Nisan) ifade eder. Son olarak da Kutlama aşamasına geçilmiştir. Bu aşamada yeni yıl törenleridir. Halk kendi hayatı ve evrenin devamı için törenler yapar ve böylece kendi hayatının ve evrenin varoluşunu garantilemiş olur (Gaster, 2000, s. 47). Yeni yıl törenlerini devam ettiren Asurlular, "*Kurtarıcı Tanrı"* sıfatını bu törenle canlı tutmuştur (Altunay, 2015, s. 169). Asurlular ve Hititlerde yeni yıl kutlamaları süreklilik arz ederek gelenekselleşmiştir (Krebernik, 2022, s. 124). Hititlerde mevsim törenleri bereket için önemlidir ve her yıl aynı zamanlarda sürekliliği olan törenler olmuşlardır. Bu törenin gün hesaplamaları içinse rahipler özel bir hesaplama yapmışlardır (Zangger & Demirel, 2021, s. 422). Hitit ve Asur'da yapılan ortak törenler içerisinde, tapınaklarda yapılan törenlerde yer almaktadır. Hititler bilmedikleri konulara açıklama getirmek için doğaüstü tanımlamalardan yararlanmışlardır. Bu isteyiş törenleri beslemiştir. Kendilerine zarar veren doğa felaketleri ve çaresini bulamadıkları hastalıklar gibi çeşitli konularda törenlerle tanrılara dua etmişlerdir. (Kıymet, 2014, s. 26; Figür 48). Hititler taptıkları bu tanrılar için senenin çoğu zamanını kapsamak üzere törenler düzenlemişlerdir (Bryce, 2003, s. 174). Bu törenler tapınağın kapılarının ilk açıldığı andan kapandığı gece yarısına kadar sürmüştür. Gece yarısı gündüzden farklı olarak gün ibadet ile tamamlanmıştır. Tanrıyı sabah uyandırmak, yeme-içme sunmak ve tapınağın işleyişinden tapınak görevlilerinden sorumluluğunda olmuştur (Mutlu, 2014, s. 12). Hititlerde tapınak "*E.DIN GIRLIM*" olarak geçmekte ve tanrının ikametgahı kabul edilmiştir (Akdağ, 2018, s. 33). Asurlarda ve Hititlerde göreceğimiz tanrı için yapılan ağız açma ritüelinin "*Mis Pi Ritüeli*" kökeni Sümerlere dayanmıştır. Sümerlerin "*Pit pi"* dediği ritüelde çeşitli ikramlarla tanrının duyularına hitap etmeye çalışılmıştır. Asurlularda yeni bir tapınak inşa edildiğinde gece vakti gelince, ağız açma ve ağız yıkama törenleri gerçekleştirilmiştir (Ay, 2013, s. 13). Bu ritüelin varlığına *"Ninova Arşivlerinde*" rastlanılmıştır. Ninova "*ağız açma ritüellerinde"*; tanrı heykellerinin

kulaklarına, tanrı olduğu ve kutsayan krala yakın olması, kimin heykeliyse kaderlerinin aynı olduğu rahipler vasıtasıyla söylenmiştir (Ay, 2013, ss. 13-14). Mezopotamya törenlerinde ismi geçen bazı görevliler; Baş rahip sınıfları, "*Asipu"*, ağız yıkama törenini koordine eden rahip, "*Kalu";* Tapınağın genel işleriyle ilgilenen rahip, "*Baru";* Gökbilimi ve kehanet işleriyle ilgilenen rahip, "*Tupsar";* Gökbilimiyle ilgilenen rahiptir. Mezopotamya "*arınma ritüellerinde*" su kutsal kabul edilmiş, manen ve maddi olarak insanı temizlediğine inanılmıştır. Suyun kutsal kabul edilmesi, evrenin yaratılışı mitlerine ve apsu-tatlısu inanışına kadar geriye gitmektedir. Suya olan temizlenme ve kutsal sayılma inancı Hititlerde de görülmüş bir inanıştır (Ay, 2013, s. 7) Tanrılarında tıpkı insanlar gibi uyuduğu düşünüldüğünden Asurlarda; sabah saatlerinde, "*tanrı uyandırma törenleri*" yapılmıştır. Tapınaklar devasa bir yapıya sahip olduklarından çok sayıda görevliye ihtiyaç duyulmuştur. Rahipler, büyücüler, doktorlar bazı tapınak personellerindendir. Tapınağın personeli olmayıp da "*Baş Rahip"* olan kişi ise Kral'dır (Demirci, 2013, ss. 80-85). Asurlarda, "*Aganuş Sanga"* kelimesi rahiplerin başı demek olup *"Duma Sanga*" ise rahibin yardımcısıdır. *"Ga dua*" ise arşiv işleriyle ilgilenen, *"Sugdu*" ise tarla araştırmacısı, *"Sara abdu"* hazinedar, "ugula *şadud*" çoban tapınak görevlileri arasında yer almıştır (Demirci, 2013, s. 94). Tapınak inşasında ve tamirinde tapınakla ilgili yazıt yapılmıştır. Buna bir örnek "*Asuruballit'in"*, "*tanrım, efendim, bu eve göz kulak ol onu benim için huzurlu bir mekân yap, oğullarım torunlarım, soyum sopum için daima baki kalsın*" şeklindeki yazıt örnek teşkil etmiştir (Demirci, 2013, s. 93).

"*Asur Ticaret Kolonileri Döneminde"* Anadolu, ticari etkileşimi olan rahip ve rahibelerin törenlerde kullandıkları elemanları hazır bulunmuştur. Bu bilgiyi de tabletlerden öğrenmekteyiz. Dini törenlerde ilahi söyleyen bu kişilere *"nuarum"* demekteydiler. "*Naurumlar*" rahip ve rahibelerin ilahi söyleyen elemanlardır (Gökçek & Abacı, 2016, s. 52). Hititlerde, Tapınak görevlileri rahip, rahibe ve mutfak çalışanlarından oluşmuştur. Tapınak düzenini sağlamak ve törenlerin sorunsuz gerçekleşmesini sağlamak için kurallar listesi oluşturulmuştur. Bu liste de tanrı sunusu olan ekmeğin temiz bir yerde yapılması, onu yapanında hem maddi hem manevi temiz olması, düzgün bir yerde saklanması, bayramların özenli kutlanılması gibi kurallar yer almıştır (Ünsal, 2013, s. 84) Asurlular, tanrıları adına bağışta toplamışlardır. Bu bağış yardımları ise tapınağın giderlerini karşılamak içindir. Bir nevi yardım fonu diyebiliriz. Tanrılara sunu hazırlamak, tapınak görevlilerinin ihtiyacını

karşılamak, her gün devam eden sunulara nakdi kaynak bulmak çok külfetli bir iştir. Tanrıların yeme-içme ihtiyacının olduğuna inandıkları için sunu aralıksız devam eden parasal bir yükü olan bir rutine dönüşmüştür. Asurlularda "*Tanrı Evine"* bağış toplayarak bu külfeti hafifletmek istemiş olabilirler (Gökçek & Abacı, 2016, s. 50). Asurlular ve Anadolu halkı uzun yılar etkileşim hâlinde olduklarından birbirlerini etkilemişlerdir. Bu etkilenme dini tabirlerde de kendini göstermiştir örneğin; rahipler için kullanılan "*gubabtum"* tabiri Anadolu'da da kullanılmıştır (Gökçek & Abacı, 2016, s. 50).

Hitit ritüellerinde kullanılan içki kabı "*ispantuzzi"* olarak geçmiştir. Törende kullanılan ekmekler ise "*NINDA harsi"* olarak geçmiştir. Ayrıca içecek için kullanılan metal kaplarda *"iskaruh"* olarak geçmiştir. Tören de kullanılan erzak kapları ise *"harsiyalli*" olarak anılmıştır. Bu isimleri çivi yazılı belgelerden öğrenmekteyiz. Bu isimlerin geçtiği çivi yazılı belgeler; "*KBO 24.89 sol kol. X+1, KBO 54.114.51*" numaralı belgelerdir. (Özer, 2021, s. 144). Ayrıca törenlerde kullanılmış sıvı sunu kapları içinde "BIBRU" olarak bilinen ve değerli madenlerden oluşan kaplarda kullanılmıştır (Uysal, 2022, s. 68). "*Bıbru"* kaplarına örnek olarak Anadolu Medeniyetler müzesinde sergilenen boğa ve domuz tasvirli içecek kapları örnek teşkil etmektedir (Dinçol, 1982, s. 21).

Kısaca söylemek gerekirse; inanılan bu doğaüstü varlıklara ulaşmak ve bir talepte bulunmak için dini görevliler sınıfı doğmuştur. Bu dini görevliler ölü törenlerinde görev almış bu törenler zaman içerisinde gelenekselleşmiştir. Hitit devleti tanrılarını kendileri gibi yeme-içme ihtiyacı olan kutsal varlıklar olarak görmüşlerdir. Tapınak görevlileri(rahip-rahibe) her gün ve her öğün tanrılar için sunular hazırlamışlardır. Tapınağın bakımı ve tanrıların bakımı büyük bir zaman istediği için birçok tapınak görevlisi de bulundurulmuştur. Tapınağın gideri külfetli bir kalem olmuştur. Bu yüzden tanrılara ait olduğunu düşündükleri tarla, bahçe, bağ gibi toprakları işletip iktisadi gelirini tapınağa vermişlerdir. Burada çalışan işçiler ise, tanrının da işçisi kabul edilen halktır. Tapınağın gelirleri karşılandıktan sonra ise arta kalan pay ile halka yapılacak harcamalarda kullanılmıştır (Sirgavaz, 2011, s. 43). Hititlerde tapınak görevlilerine "*hilamatta*" denilmiştir. "*LU SANGA*" olarak tabir edilen kişiler ise kadın rahibelerdir. Hitit devletinde kral baş rahip olarak görülürken kraliçe de baş rahibe olarak görülmüştür. Dolasıyla rahibelerin en tepesindeki isim kraliçedir (Darga, 2020, s. 197). Tapınakta çalışan kadınlar örgütlenmişlerdir. Bu örgütün adı "*Udati"* olarak kayıtlara geçmiştir (Darga, 2020, ss. 207-208)."*LU SANGA"* aynı zamanda "*Tanrıların Anası*" olarak da anılıp önemli dini törenlerde daima bulunurdu. Hititlerde rahibeler sınıflandırıldığı için,

rahibe dışında; "*SAL NİN.DİNGİR; Tanrının Kız kardeşi, SAL NİN.DİNGİR-entu; Büyük Rahibe, SAL entanni: Yüksek Rahibe, NİN. DİNGİR; Tanrının Hanımı"* gibi çeşitli adlar ortaya çıkmıştır (Darga, 2020, ss. 200-203).

Tapınak görevlilerin fazlalığı durumu Asurlarda da mevcuttur. Kalabalık rahipler grubu imtiyazlı bir sınıfı oluşturmaktaydı (Memiş, 2015, s. 67). Tapınak görevlilerinden olan, tapınağın çobanları; tanrılar adına kurban edilecek hayvanların kontrolünü yapan kişidir. "*LU .MES SIPA veya WEStara"* olarak anılmıştır (Erbaşı, 2023, s. 831). "*Kassum*" üst düzey bir devlet memuru olup gerek vergi toplamak gerekse tapınaklarda bazı görevler üstlenmiş görevlidir. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi zamanına ait uyuşmazlıkların çözümünde *"Kassum'a"* başvurulduğu da görülmüştür (Şahin, 2002, s. 204).

Tablo VII. (Akçay, 2017, ss. 3-4; Ay, 2013, s. 7, Sirgavaz, 2011, s. 51; Kahya, 2019, s. 311; Darga, 2020, ss. 200-208; Gökçek & Abacı, 2016, s. 50; Demirci, 2013, s. 93).

Hitit Tören Görevlileri		**Asur Tören Görevlileri**	
Rahip	Sanga, Sakuni	Rahip	Harimtu, Kadiştu
Baş Aşçı	LU SA. GI	Ölenin sunusunu yapan akraba	Pagidu
Saki	MUHALDIM	Baş Rahip	Asipu
Sofracı	LU.MES.GIS BANSUR	Kehanet ve Gökbilimi ile ilgilenen Rahip	Tupsar
Ölü Töreni Görevlisi	Sıta-d ınanna	Tapınağın genel işleriyle ilgilenen Rahip	Baru
Ölenin sunusunu yapan akraba	Kispum	Rahiplerin Başı	Aganuş Sanga
Rahibe	LU SANGA	Rahiplerin Başının Yardımcısı	Duma Sanga
Tanrıların Anası	LU SANGA	Arşivci Rahip	Ga dua
Tanrının Kız Kardeşi	SAL NİN.DİNGİR	Tarla araştırmacısı	Sugdu
Büyük Rahibe	SAL NİN.DİNGİR-entu	Hazinedar	Sana abdu
Yüksek Rahibe	SAL entanni	Çoban	Ugula Sadud
Tanrının Eşi	NİN. DİNGİR	İlahi söyleyen görevli	Nuarum
		Hitit ve Asurlarda ortak adlandırma Rahip	Gubabtum

3.2 HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCINI YANSITAN BAYRAM KUTLAMALARI KARŞILAŞTIRMASI

Hititlerde bayram kelimesi "*siyamana*" olarak geçmiştir. Özel bir törenle itina ile kutlanan özel günlerdir. Hititler için bayram kutlaması inanç açısından ayrı bir yer tutmuştur. Hitit inancına göre bayramda gereken prosedürler yerine getirilirse tanrının hoşnutluğu kazanılmış olurdu. Tanrının herhangi bir durumdan dolayı hoşnutsuzluğu demek başa gelecek felaketlerin habercisi olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla ister bayram vesilesi olsun isterse başka bir konuda olsun tanrının hoşnutluğu her daim gözetilmiştir. Ayrım gözetmeksizin hangi konuda tanrı hoşnut olmazsa kıtlık, kötülük, doğa felaketleri gibi birçok bela tanrı tarafından Hititlere yollandığına dair bir inanç hakimdir. Bayramlarda da hoşnutluk durumu gözetilmiş ve kötülüklere karşı koruyucu bir kalkan olarak düşünülmüştür (Sirgavaz, 2011, s. 18). Tanrıya duyulan korku nedeniyle eksiksiz bir bayram kutlaması için listeler bulunmuştur. Bu listelerde; iş bölümleri, davranışlar ve ihtiyaçlar yer almıştır (Sirgavaz, 2011, s. 22). Bu tören hem tanrının hoşnutluğunu kazandırıyor hem de yöneten-kral ve yönetilen-halk arasında sosyal-dini bir aktivite gerçekleştirilmiş oluyordu. Bu tür etkinlikler toplumun bütünlüğü açısından daima önemlidir (Sirgavaz, 2011, s. 38). "*Alacahöyük'teki Ortostatlar da (taş levha)*" Hititlerin bayram eğlencesinin yansımaları görülmüştür. Yılın belli zamanları kutlanan bayramlar tanrıları memnun etmek adına yapılmıştır (Akdağ, 2018, s. 28). Hititlere ait resmî takvimde yüz atmış beş tane dini bayramın varlığından söz edilmiştir. Başta kral ve kraliçe olmak üzere devlet erkanının tamamı bayramlara katılırdı (Akdağ, 2018, s. 29). Bayramlarda yapılacak listesi kalabalık olduğu için ve herhangi bir hatayla tanrının gazabını üzerlerine çekmemek için özel bir metin oluşturulmuştur. Bu metnin adı "*BEL MADGALTI'dır"* (Akdağ, 2018, s. 31).

Kral ve kraliçe için düzenlenen ayinler Hititler de inancın bir parçası olmuştur. Burada gerçekleştirilen her ritüel, eşya ve dini açıdan bir anlam taşımıştır. Din, ayin, ritüel bunlar birbirinden kesin bir hatla ayrılmamış iç içe sarmal bir yapının ürünü olmuştur. Bayram kutlamaları, mezar gelenekleri, öteki dünya inancına duyulan inanç gibi hiçbir başlık birbirinden keskin hatlarla ayrılmamıştır. Tam aksine birbiriyle bütünleşik birbirini besleyen yapıda olmuşlardır (Demirci, 2013, s. 3). Bayramlar sadece minnet için değil aynı zamanda tanrıların moralini yükseltmek içindir (Çığ, 2005, s. 133). Bunun yanı sıra

tanrıların her türlü yeme-içme-barınma gibi ihtiyaçlarını karşılayan Hititler yeri geldiğinde de bayramları, tanrıdan istekte bulunma günü olarak da görmüşlerdir. Bu istek çeşitli sunu ve kurbanlarla desteklenerek tanrının kabulünü de kolaylaştırma amacını da gütmüşlerdir (Uysal, 2022, s. 4; Bottero, 2006, s. 59). Hitit ve Asur devletleri inanç yapısında içerisinde; ritüel, dua, fal, rüya, kehanet, bayramlar, mitoslar gibi tanrıyla bir şekilde iletişim ya da minnet sunmak gibi uygulamalar mevcut olmuştur (Cesur, 2017, s. 778).

Hitit ve Asur'da farklı isimlerle de olsa muhtevası benzer olmak üzere mevsimsel törenleri görülmüştür. Hititler mevsimleri 4'e bölmüştür. Bahar'ı ilk mevsimi, yıldırım ve şimşek mevsimi olarak adlandırmışlardır. Bu mevsimde günümüz de çok yağış olmaktadır bu yağışlarla bitkiler büyümektedir. Bu mevsimde buğday ve arpa ekimi yapılırdı. Ayrıca *"AN.TAH.SUM*" bitkisi toplanırdı. Bu bitki tam olarak nedir bu bilgiye sahip değiliz. Baharın ardından *"Hasat Mevsim*i" gelmektedir. Bu mevsimde toplanan arpa ambarlara yerleştirilirdi. Ayrıca elma, kayısı gibi meyvelerinde toplanma mevsimidir. Zen a(nt) mevsimi de kış mevsimidir, Kasım ve Aralık aylarıdır. Kralın gezi ayinleri bahar ayında başlamaktadır, bu ayin merkez olan Hattuşa'dan başlamıştır. "*Tippuva"* denilen dağlık bir şehre gelen kral ve kraliçe günün ilk saatlerinde hizmetkarlarıyla birlikte ayine başlarlardı. Bu ayin tanrıyı simgeleyen taşın önünde gerçekleştirilirdi. Bu taşın önünde dua edip şarap akıtılırdı. Ayin toplamda 8 gün kadar sürmekteydi, ayinin yapılış amacı; tanrıdan ürünleri için verim bolluğu sağlamasını istemek olmuştur. Hububatın verimi yaşamsal öneme sahipti, yaşamlarına devam etmek için halk sık sık bereket duası yapmıştır. Başkentte "*Hububat Tanrısı*" içinde 3 gün süren ayinler yapılmıştır. Buradan sonraki Kral'ın diğer yol güzergâhını "*Hesta*" şehri oluşturmuştur. Burası kaynaklarda *"Taş Ev*" olarak da geçmiştir. "*Taş Ev'de"* görevliler bulunmaktaydı, Kral ayini bu görevlilerle birlikte yapardı. Ayin genel olarak; Tanrılara adak sunulması (*Güneş Tanrıçası, Gündüz Tanrısı*) ile başlardı. Bu sunular genel olarak; içki, ekmek, giysidir. Hititlerde önemli tanrıların mutlaka bir mabedi olurdu. Ancak ayin düzenleme organizasyonlarında mabedi olmayan tanrılarda yer alıyordu. Kraliçe kendisiyle aynı cinsiyette olan Güneş Tanrıçasına (*Arinna*), Kral ise Fırtınanın Tanrısı (*Pihassasi*) için ayinler düzenlerdi. Ayinler bittikten sonra Kral başkente dönüp temizlenirdi. Kral, sabaha karşı tören kıyafetleriyle hazır bulunur ve tekrar ayinleri başlatırdı. Tanrıyı simgeleyen heykelin üzerindeki kaba ekmek kırılır sonrasında "*yarma*

ve yağlı ekmek" serpilirdi. Kralın elindeki içeceği üç kere yere dökmesiyle adak gerçekleşirdi.

Nuntariyasha Bayramı; Kral ve Kraliçenin katılımıyla başlayan bir diğer mevsim ayinidir ve sonbahar ayini olarak geçmiştir. Tanrılardan, Fırtına Tanrısına ithafen düzenlenirdi. Kral ve Kraliçe önemli kült merkezlerini arabasıyla gezer ayin törenini gerçekleştirirdi. Kralın dört mevsim boyunca ayinler düzenleyip bunu bir gelenek hâline getirmesi anlamlı bir gerekçe üzerinedir. Hitit inancına göre, kral kâinatı temsil etmektedir, mevsimsel döngülerle aynı doğrultuda Kralda ayinler düzenler kült merkezlerini ziyaret ederdi. Tıpkı mevsimler dönerek nasıl bir döngü içerisinde devamlılık arz ediyorsa Kralın bedeni de bu döngüyle aynı doğrusallıkta gezdiriliyordu. Tarım ile hayatını idame ettiren Hitit Devleti için mevsimsel döngü= Kralın vücudu hayati önem taşımıştır. Bu ayinler" *Kral– Kâinat"* ilişkilendirmesinin bir sonucu olarak doğup gelenekselleşip inancın bir parçasını oluşturmuştur (Ardzinba, 2010, ss. 27-36). Ayrıca Hitit bayramları içinde bunlar dışında isimlerini bilip geniş bilgi edinemediğimiz bayramlarda bulunmuştur. Bu dini bayramlar içerisinde "*Harman Bayramı, Bağbozumu Bayramı, Tanrı Analarının Bayramı, Yakarma Bayramı"* gibi çeşitli bayramları bulunmuştur. Hititlerin ünlü "*Yazılıkaya Kabartmasında" da* bu bayramlardan biri olan *"Yeni Yıl Bayramı*" tasvir edilmiştir. Tanrı Teşup ve Tanrıça Hepat'a törenle sunu yapılması anlatılmıştır (Sevin, 2003, s. 154). Ayinlerin önemli yönlerinde biri de hayır ile şer kıyaslaması olmuştur. Bu kıyaslama bilgisi "*II. Hattuşili'nin Vasiyetinde*" yer almıştır (Arzinba, 2010, s. 106). Ayrıca bağ bozumu günü günümüzde de farklı bir ad ile yaşatılmaktadır. Bugün Türklerin hala kutlamaya devam ettiği Nevruz Bayramıdır (Koç, 2012, s. 25). Bağ bozumu gününün mevsimsel törenler içinde yer almasındaki başat nedeni toprağın uyanışını simgelemesinden kaynaklanmıştır. Törenler ritlerden daha fazla anlam içermektedir. Evrenin yaratılışı ve düzeninin döngüsel olarak işleme mantığına dair düşünceleri bünyesinde barındırmıştır (Gaster, 2000, ss. 23-25). Bayram törenlerinde değerli madenler, heykeller, kurbanlar sunular içinde yer almıştır. Hititlerin inanç sisteminde önemli bir alan işgal eden bayram törenlerine kral ve kraliçe mutlaka katılırdı. Bu törenler belirli kült şehirlerinde gerçekleştirilirdi. (Sirgavaz, 2012, s. 124). Kral her ne olursa olsun sefere çıkacak dahi olsa bu gezileri gerçekleştirip öyle yola çıkardı. Tanrıların hoşnut edilmesi her türlü dünyevi zaferden üstün tutulmuştur. Çünkü

tanrı; evreni yöneten her şeyden üstün kutsal bir varlıktır. Hoşnut olmaması hâlinde zaten dünyevi hiçbir iş yolunda gitmeyecek demektir.

Tablo VIII. Hitit dönemi ait yerleşimlerin günümüzdeki karşılıkları (Alp, 2001, ss. 48-51; Figür 49).

Arinna	Alacahöyük
Kültepe	Kaniş, Kayseri
Hanhana	Çankırı
Anziliya	Zile (Tokat)
Tapigga	Maşat (Tokat)
Maldiya	Malatya

Devletlerin inanç unsurları Hititlerin resmî dinlerini oluşturmuştur. Anlaşmalarda sıkça tanrı isimlerinin geçmesi, devlet erkanının bayram törenlerinde ülkeyi dolaşması bu durumun göstergelerinden olmuştur (Ünsal, 2013, s. 65; Kahya, 2019, s. 318). Hitit dönemine ait *"KUB LV 39*" numaralı çivi yazılı tabletin son bölümünde, ay bayramı için kralın çatıya çıktığından bahsetmiştir (Arıkan, 2003, s. 24).

Tablo IX. Hitit devletinin bazı bayramları (Reyhan & Cengiz, 2015, s. 94).

Mevsimsel	İlkbahar, Sonbahar, Ay ve Yıl Bayramı, s. Bu bayramlar bereketin devamı için yaşamsal öneme sahiptir. Kral bu bayramlarda "*Baş Rahip "olarak* töreni yönetmiştir.
Havasal	Yağmur ve Gök Gürültüsü Bayramı
Tarıma Dayalı	Bağbozumu, Üzüm, Orak, Harman Bayramı
Metinlerde Karşılaşılan Bayramlar	Nuntarişyaşha, Purilli, Antahşum Bayramı

Antahşum bir ilkbahar bayramıdır ve Hitit halkının yoğunlukta yaşadığı Kızılırmak civarında başlayıp daha sonra tüm Hitit topraklarında yaygınlaşmıştır (Eyüboğlu, 2007, s. 183).

Asurlulara ait; "*akitu-yeni yıl şenliği*" ve Hititlere ait "*Ejderhanın Tuzağa Düşüşü" (Bahra-Puruli Şenliği*) gibi şenliklerde, mit okunması iki devlet için de ortak yöndür. "*Puruli Şenliğinde"* ilk olarak toprağın verimi için tanrıya yalvarılıp sonra mit anlatımı yapılmıştır (Gaster, 2000, s. 312). Görüldüğü üzere iki devlet içinde toprağın verimliliği için bayram törenleri düzenlemek ortak bir payda olmuştur. Burada bayramların öteki dünya ile bağlantısı hususuna geldiğimiz de ise; sonbaharın gelişini toprağın ölmesi, ilkbaharın gelişini ise toprağın yeniden canlanması düşüncesinin tezahürü olmuştur. Her

iki devletinde *"İnanna'nın ve Dumuzi'nin Yeraltına İnişi"* mitosunda, tarım işçisi Dumuzi'nin mevsimlerle özdeşleştirilmiş yeraltı ve bu dünya hikayesi mevcuttur. İlkbahar da yılın 6 ayı Dumuzi yeryüzüne gelir ve bereket gelir toprak canlanır. Sonbahar geldiğinde ise; Dumuzi yeraltı- öteki dünyaya gider, toprak da ölür (Pollock, 2017, s. 218; Gaster, 2000, ss. 62-64). Hitit metinlerinde geçen diğer bayramlar; tarla sürme bayramı, harman bayramı, süt bayramı, yıkama bayramı, kutsal rahibin bayramı gibi birçok bayram isimlerine rastlanılmıştır (Yılmaz, 2021, s. 6).

3.3 HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCINI YANSITAN FAL VE BÜYÜ UYGULAMALARININ KARŞILAŞTIRMASI

Hitit Devletinde büyü kelimesi "*alwanzatar"* olarak geçmiştir. Oluşmuş bir olayı değiştirmek adına büyülere başvurulmuştur (Güçerdem, 2019, s. 3). "*Kültepe Tabletlerinde"* 8 tane büyü içeren metin buluntusuna rastlanılmıştır (Erol, 2014, s. 37, Reyhan, 2021, s. 11). Asurlular ve Hititleri inanç konusunda ayıran bir yön bulunmaktadır. Mezopotamyalıların genel inanç yapısında kötülüğün kaynağını insan üstü varlılar olarak ifade edilirken, Hititler kötülüğün kaynağını kara büyüye bağlamışlardır. Ek olarak da şunu ifade etmek gerekir; Büyü ve fal uygulamaları Hurrilerden alınmış uygulamalardır. Asur, Hitit ve Hurriler konusu işlendiğinde mutlaka birbiriyle temas eden yanları ortaya çıkmaktadır (Uysal, 2022, s. 5). Ayrıca Hititlerde büyü uygulamaları yaygınlaştığı tarihlerde kötü niyetli büyülerde artmıştır. Bu kötü büyüler sonu ölümle sonuçlanacak derece de tehlikeli bir hal aldığında "*Hitit Kral Telepinu*" kötü amaçlı büyüleri yasaklamıştır (Cesur, 2017, ss. 781-782; Reyhan, 2021, s. 22). Asurlularda ise her döneminde büyü uygulamalarına rastlanılmıştır. Onlarda tıpkı Hititlerde olduğu gibi kötü niyetli büyülere yasaklama ve ceza yaptırımı uygulamışlardır (Reyhan, 2021, ss. 11-12). Hititlerde büyü uygulamalarına çok rastlanılmasının nedeni kötülüklerin ancak ve ancak büyü yardımıyla uzaklaşabileceğine duyulan inanç olmuştur. Büyü uygulamalarının çoğu "*Kizzuwatna*" (Hurri kökenli devlet*)* devletinden Hitit inancına girmiştir. Ak ve kara büyü olmak üzere 2'ye ayrılan büyü uygulamalarında ak büyü iyi olan, kara ise istenilmeyen yasak büyüdür. Çocuk çalma, yalan söyleme, hastalık ya da askeri seferden önce şans getirmesi gibi sebeplerden yapılırdı (Akdağ, 2018, s. 26). Kötülüğün yeraltı-öteki dünyadan geldiğine inanan Hititler, büyü uygulamalarıyla kötülüğü yeraltı-öteki dünyaya göndermeye çalışmışlardır. Ak ve kara büyü olarak

adlandırılan bu büyülerin yansımaları Anadolu'da hala yaşatılmaktadır. Olumsuz düşünceleri kovduğuna inandıkları *"yeşil kahve çekirdeğini*" olumlu enerji çekmesi için yanlarında taşımışlardır. Vücut üzerinde taşınan kara ve ak büyüler bugünün Anadolu'sunda *"muska"* olarak adlandırılmıştır (Özdemir, 2021, s. 148).

Cenaze işlemlerinde bahsettiğimiz, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi tüccarlarından Salim Assur; büyü uygulamalarında da bizlere veri sağlamıştır. Kazılarda elde edilen bilgilere göre; "*Salim Assur'un*" evinin kalıntıları arasında büyü metinlerine rastlanılmıştır.1994 Kültepe kazılarında elde edilen bu metin (Kt94/k821 numaralı metin) muska şeklindedir ve ifritten bahsetmiştir. Metne göre; "*O hiddetlidir! O korkunçtur! O tanrıçadır! O ışıl ışıl parlaktır! O bir dişi kurttur! o Anum 'un kızıdır! Onun evi otların içindedir, Çevik genç adamı alıkoyar; hızlı çocuğu zorla alır. Kuyruğuyla küçük çocuklara sertçe vurur Yaşlılara bebek suyu içirir. (Bu)benim değil; büyünün beyi Ninkil'in büyüsüdür! Ninkarrak onu (büyüyü attı ve ben aldım)."* şeklinde bir metinden oluşmuştur (Erol, 2014, ss. 39-40). Kültepe de büyücüleri tabir etmek için kullanılan kelime "*Asipum*" dur. (Erol, 2014, s. 45). Aynı kazı ve senesine ait bir başka büyü bulgusu da "*kara köpek*" büyüsüdür. "*1948 Kültepe kazılarında"* ortaya çıkarılan bu büyü de Mezopotamyalıların ticaret yaptıkları koruma büyüsüdür. Büyü metinlerinin ortak yönü; ezberlenmesi kolay bir ahenkte yazılmış olmalarıdır (Erol, 2014, ss. 42-43). Mezopotamya halkı, hastalandıklarında bunun nedeni olarak kötü büyüleri hedef göstermişlerdir (Mandacı, 2016, s. 218). Eğer hamile bir kadın düşük yaparsa "*Lamastu (İfrit*)" nedeniyle düşük yapmıştır. Hamileyi korumak adına ismine "*Lamastu Levhası*" denilen bir levhayı kullanmışlardır (Mandacı, 2016, s. 220). Asurbanipal'e ait olan kütüphane kazılarında da kötülük kovucu çeşitli büyü metinlerine rastlanılmıştır (Mandacı, 2016, s. 221).

Hitit inanç yapısı içerisine Asurlardan dahil olan bir başka unsur ise fal gibi uygulamalar olmuştur. Mezopotamya ve Hurri coğrafyasında büyü ve fal uygulamaları çok yaygın şekilde gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda her iki kültürle de etkileşimi bulunan Hititler bu uygulamaları da bünyesine katmıştır (Baş & Arıkan, 2023, s. 1302). Hitit devletinde, büyü ve ritüeller belli bir zamana tabi olmadan gereksinim duyuldukça yapılmıştır (Cesur, 2017, s. 796).

Hititlerde fal uygulamaları da yaygın olmuştur. Kuşlar törenlerin yanı sıra fal uygulamalarında da kullanılmıştır. Salgın, savaş, kıtlık gibi ülkenin tamamını ilgilendiren olumsuz durumlarda, Hitit kralları tanrıya kötülüğün son bulması adına dua etmiştir. Hitit arşiv kayıtlarında birçok dua bulunmuştur. Dualar tanrılara direkt söylendiği için tamamıyla objektiflerdir (Akdağ, 2018, s. 27). Asurlara ait bazı ritüellerde de büyülü sözlerin kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur (Hooke, 2002, ss. 14-15). Asur inanç sistemi içinde; tanrılar için yapılan mabetler, tanrılara adanan kurbanlar, ticaretlerinde tanrılar adına ettikleri yeminler, çocukların tanrı ismi koymaları ve yaptıkları büyü muskalarının hepsi bu sistemin bir parçasıdır (Gökçek & Abacı, 2016, s. 54). Ayrıca Hititlerde yaygın bir uygulama bulunmaktadır. Bu uygulama; kirliliğin yeraltı-öteki dünyaya gönderilmesi için büyülere başvurulan "*arınma ritüelleridir".* Bilinmeyen bir sebepten kızgınlık içinde yeraltı-öteki dünyaya gittiği düşünülen tanrılar içinde çağırma ritüelleri yapılmıştır. Elbette bu ritüellerde büyülü sözlerde kullanılmıştır. Asurlarda da *"arınma ritüelleri*" bulunmuştur. Bu ritüellere "*bitrimki*" demişlerdir (Mandacı, 2016, s. 223).

"*Arınma ritüelleri*" ritüel ile tanrının gönlü alınırsa geri dönme ihtimali gerçekleşmiş olur. Kirliliğin belli başlı nedenleri vardır bu nedenleri o zamanın sosyal-kültürel ve iktisat yaşantısını düşünerek anlamlandırabiliriz. İktisat hayatı çoğunlukla tarıma bağlı olduğundan, tanrı giderse berekette topraklarımızı terk eder düşüncesi hâkim olmuştur. Sosyal ve kültürel açıdan bakıldığında ise büyüler, ölüye saygısızlık gibi kavramlar yer almıştır. Burada Eski Çağ insanın yeraltı dediği öteki dünya kavramı ile ilgili bir düşünce karşımıza çıkmıştır. Büyülerin yarattığı kirli ortamın panzehrini yine büyüler yapılmasıyla telafi etmeye çalışan Hitit halkı; oluşan kirliliğinde yeraltı-öteki dünyaya gittiğine dair bir inanışa sahip olmuştur. Burada bu düşünce normal karşılanmalıdır çünkü; yeraltı dünyası diye tabir edilen öteki dünyayı kötülüğün, karanlığın merkezi gibi bir inanış hâkim olmuştur. Bu inanışa ithafen kötülük yine ait olduğu ortama gönderilmiştir. Bu büyülü ritüeller için uzman kişi *"Purapsi ve LU AZU LU Patilili*" ismiyle anılan bir görevlidir. Görevli tanrının nereye gittiğini bulmakla ve ona kanlı ve kansız sunu (kurban) sunmak görevindedir. Sunulardan sonra büyü için gerekli malzemeler arasında ise; kuş tüyü (kuşlar öteki dünya ile ilgili ritüellerde sıkça kullanılmıştır) ve koyunun yünü yer almıştır. Ritüelde tanrıyı ikna etmek, kullanılan büyülü sözlerle tanrının öfkesini azaltmak (tanrının öfkesini tereyağı ve bal tatlanması

tabiri çok yaygın) için çalışılmıştır. Tanrı öfkesinin azalmasını ise tereyağı ve bal gibi tatlı olması tabiri vardır bu tabire ithafen bu ritüellerde bolca kullanılan malzemeler içerisinde olmuştur (Reyhan, 2016, ss. 4-5; Figür 50). Ritüel boyunca görevli sürekli dua etmektedir bu duanın ismi ise "*Tanrı Çağırma Duasıdır*" (Reyhan, 2016, ss. 6-7; Figür 51). Hitit devletinde yeraltına giden tanrıyı geri getirmek zahmetli ve zor bir süreç olmuştur. Bu süreçten kurtulmak adına tanrıların gönlünü hoş tutup yeraltı-öteki dünyaya gitmesini baştan engellemek daha mantıklı bir davranıştır (Reyhan, 2024, s. 398). Ancak tanrı yeraltına-öteki dünyaya gitmişse de bol miktar sunularla onu ikna etme çabası başlamıştır. Burada yağ ve bal karşımıza çıkmaktadır. Rahip tanrıyı çağırmak için onun gidebileceği güzergahları belirleyip bu yollara; ekmek, yağ ve bal sunuları koymuştur. Hititlerde ekmeğin kutsal kabul edilmesi ve birçok çeşidinin olduğu bilinmektedir. Bu veriler çivi yazılı metinlerde birçok ekmek ismine rastlanılmasıyla ve ritüel metinlerinde sık sık geçmesiyle ortaya çıkmıştır (Reyhan, 2016, s. 8). Ayrıca Hitit devleti, kral ve kraliçelerinin cenaze törenlerinde büyü uygulamalarına da rastlanılmıştır. Büyü uygulamasının yeraltı-öteki dünya ile bağlantısı buradan da netlik kazanmaktadır. (Sevinç, 2007, s. 2780). Büyünün kullanıldığı bir başka alan ise; tanrı tarafından cezalandırılan insanlar çareyi büyü törenlerinde bulmuştur. Bu törenlerde sunular, yakma, yıkama işlemleri ve büyülü sözler kullanılmıştır. Bu şekilde hem tanrının hem de demonların(cin) gönlünü hoş tutmak ve affedilmek amaçlanmıştır. Ayrıca Hititlerde büyü uygulamaları yaygınlaştığı tarihlerde kötü niyetli büyülerde artmıştır. Bu kötü büyüler sonu ölümle sonuçlanacak derece de tehlikeli bir hal aldığında" *Hitit Kral Telepinu*" kötü amaçlı büyüleri yasaklamıştır (Cesur, 2017, ss. 781-782).

Hititlerin kayıp tanrı mitoslarından olan *"Telepinu Mitosu*"; bilinmeyen bir sebepten (genel itibarıyla tanrılarının gidişini anlatan mitosların nedeni bilinmiyor) dolayı Telepinu gider, tanrının gidişinden sonra dünya da kötü olaylar nükseder. Tanrı'nın oğlu (Fırtına Tanrısı), babasını bulmak için önce bir Kartal'ı, kartal başarısız olunca bir arıyı bulma görevine gönderir. Arı, Telepinu'yu bulmada başarılı olur ancak onu sokar. Tanrının arıya kızması yine de buna rağmen dünyaya dönmesi anlatılır. Tanrıların gitmesi mitosları konumuz itibarıyla gittikleri yer nedeniyle bağlantılıdır. Çünkü kızıp giden tanrıların yeraltı dünyasına gittiği düşünülmüştür. Buradan sonra tanrıyı ikna etme evresin de yeraltı dünyası denince sık sık karşımıza çıkan büyü uygulamaları gelir. Yeraltıyla ilgili uygulamaların çaresi büyüde aranmıştır. *"Telepinu Mitosunda da"*

tanrının sinirinin geçmesi adına büyü yapıldığından bahsedilmiştir (Sevinç, 2007, ss. 237-238; Bottero, 2006, s. 137; Karauğuz, 2021, ss. 16-17). Mezopotamya inanç sistemi içinde farklı kültürlerden de esinlenerek büyücülük ve paganizm *(insanın doğa ile bir olup yararlı birey olması)* esintileri görülmüştür (Altunay, 2015, s. 11). Hititlerin büyü ritüellerinde kullanılan malzemenin renklerine dikkat ettikleri de ek bilgiler arasındadır. 7 sayısının yeraltı-öteki dünyayla özdeşleştirdikleri bilinmektedir bu inanca istinaden *"7 farklı koyun yününü ip hâline getirip büyünün muhatabının başına bağlanmaktadır*". Bu renklerden siyah kötülüğü temsil ederken beyaz ise iyiliği simgelemektedir. Ayrıca mavi ve kırmızı renklerinde kötülük uzaklaştırma da kullanıldığı bilinmektedir. Günümüzde nazar boncuklarındaki maviliğin kökeni ise bu dönemin inancına kadar uzanmaktadır. Mavi rengin nazara karşı koruyucu bir vasfının olduğunu düşünmüşlerdir (Gürgen, 2022, ss. 263-264).

Mezopotamya da öteki dünyayla ilgili bir başka veri de "*Mantalliya fal yazıları*" olmuştur. Ölü için yapılan törenden bahseden belge "*MÖ 13. Yüzyıla*" tarihlenmiştir (Akçay, 2021, s. 39). Kurbanın organlarından fala bakma adeti Babillere aittir. Babillerden, Asurlulara oradan da Hitit inancına girmiştir. MÖ 2000 yılına ait "*Mari*[16] *Karaciğer Kehanet Tabletleri*" en eski fal tabletlerindendir. Bu kehanet geleneği zaman içinde Anadolu topraklarına-Hititlere uzanmıştır. Kehanetlerden bazılarının Hitit diline çevrildiği bilinmektedir (Krebernik, 2022, s. 30). Mari[17] bölgesi dışında, "*Alalakh, Meskene, Katna*" gibi şehirlerden de Asurlara ait dini belge kaynakları bulunmuştur. Tabletler ağırlıklı olarak dini veriler içerip tanrı adlarından bahsetmiştir (Yılmaz, 2000, ss. 108-109).

Kehanet durumuna gelindiğinde ise Asur ve Hititler aynı inanışa sahip değillerdir. Asur devleti ve tüm Mezopotamya devletleri gerçekleşen bir kehanetin devamının mutlaka geleceğine inanmışladır. Oysa Hititlerde böyle bir inanış yoktur (Akdağ, 2018, s. 27). Buradan da anlaşıldığı üzere büyü uygulamaları Hitit topraklarına Hurrilerden geçmiş bir uygulamadır. Asur ve Hitit devletlerinde büyü uygulamaları ve fal

[16] Mari metinleri ayrıntılı bilgi için *bk*. Krebernik, 2022, s. 30. Mari eski Mezopotamya da bir kent ismidir.
[17] Mari ayrıntılı konum için *bk*. Yılmaz, 2000, s. 456. Mari konum itibarıyla Fırat Nehrine yakın bir konumdadır.

uygulamalarına rastlanılması ortak yönlerdendir. İki devlette büyü uygulamasını yeraltı-öteki dünya ile bağlantılı nedenlerden kullanmışlardır.

3.4. HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCININ BENZERLİKLERİ

-Hititler ve Asurlarda ölüm ritüellerinin doğru uygulanması çok önemlidir. Her iki devlette de eğer ölüm ritüelleri doğru uygulanmazsa ölünün öteki dünyaya gidemeyeceği, gidememesi durumunda "*kötü ruh"* olarak kalıp kalanlara eziyet edeceği düşüncesi hâkim olmuştur (Akçay, 2017, ss. 3-4).

-Her iki devlette de dini törenler için din görevlileri sınıfı mevcuttur. Din görevlisinin ortaya çıkmasının nedeni ayrıntılı ve çok tanrılı bir yapıya sahip olunmasıdır. Bu kadar çok ayrıntı ve tanrı olması da ancak profesyonelleşmiş biri tarafından eksiksiz tören yapılabilmesidir (Bryce, 2003, s. 219).

-Her iki devlette de tanrıya hoş görünmek onun gazabından, bereket vermesi ve dualarının kabulü için sunu geleneği vardır. Tanrının gönlünü hoş ederlerse tanrının da dualarını kabul edeceğine dair inançları mevcut olmuştur (Bryce, 2003, ss. 149-150).

-Her iki devlette de çok tanrılı bir inanış vardır. Öteki dünya bir tanrısı bulunmuştur (Bryce, 2003, s. 156).

-Her iki devlette de tanrının insana mahsus bazı özellikleri vardır. Kızan, küsen, sevinen, âşık olan, kıskanan, akrabalık bağı olan, giden-gelen, evi olan bir varlık olarak görülmüştür (Bryce, 2003, s. 156).

-Her iki devlette de "*Tanrının Evi"* olduğu için mabet yapma inancı olmuştur. Onlara göre tanrılarda tıpkı insanlar gibi yaşamak için bir eve ihtiyaç duymuştur. İnsandan farklı olarak onların evleri aşırı gösterişli olmak durumundadır (Schewemer, 2013, s. 434).

-Her iki devlette de İnsanın yaratılış amacının tanrılara hizmet etmek olduğuna dair inanç mevcuttur. Ayrıca tanrı hizmetini kusursuz yapmazlarsa tanrı hoşnut olmaz bereket ve dua kabulüne onay vermezdi. Kızan tanrı farklı yollarla insanları cezalandırabilirdi (Schewemer, 2013, s. 432).

-Her iki devlette de mezar odası geleneği vardır. Öldükten sonra yaşama inandıkları için kişi diriyken nasıl bir eve ihtiyaç duyuyorsa öldükten sonra ruhu yaşam alanına ihtiyaç duyacaktır. Bunun için mezarları oda şeklinde olması ortak yönleri arasındadır (Akçay, 2017, ss. 18-19).

-Her iki devlette de ölümden sonra yaşam inancı olduğundan ölü gömme ritüelleri ve bu ritüellerde ölü adına ziyafet verme geleneği vardır. Ölü öteki tarafa ziyafet eşliğinde uğurlanır aynı zaman da ölünün de kendileriyle beraber o sofrada olduğuna inanırlardı (Akçay, 2017, ss. 18-19).

-Her iki devlette de bebek ve çocuklar toprak küpler içinde cenin pozisyonunda ev içlerine gömülmüşlerdir (Akçay, 2017, ss. 20-21).

-Her iki devlette "Yeraltı Dünyası Sakinleri "tabirini kullanmışlardır (Bordreuil, Chatonnet & Michel, 2015, ss. 461-464).

-Her iki devlette de Ölü gömme şekilleri fazladır, Ölenin; statüsü, cinsiyeti, mesleği gibi unsurlara göre mezar hediyeleri koyulmaktadır. Ölen erkek bir savaşçıysa mezarına silah konulmaktadır (Bordreuil, Chatonnet & Michel, 2015, ss. 479-480).

-Her iki devlette de ruh kavramı vardır. Yaşamını yitiren kişinin ruh olarak başka alemde yaşadığına inanmışlardır (Gökçek & Abacı, 2020, s. 54).

-Her iki devlette de Kral ve Kraliçenin dini bir otoritesi vardır. Asurlularda Kral aynı zamanda baş rahiptir kraliçe ise baş rahibedir. Hititlerde kral ve kraliçe öldükten sonra tanrılaştığına inanmışlardır (Gökçek & Abacı, 2016, s. 54).

-Her iki devlette de ölüye güzel kokular sürülmesi adeti görülmüştür (Mandacı, 2020, s. 3).

-Her iki devlette de kraliyet mensuplarının cenaze törenleri gösterişli yapılmıştır (Mandacı, 2020, ss. 73-74).

3.5. HİTİT VE ASUR'DA ÖTEKİ DÜNYA İNANCININ FARKLILIKLARI

-Hititler de öldükten sonra halk yeraltı dünyasına gider, kral ise gökyüzüne yükselerek Tanrılaşırdı. Asurlarda ise ölenin kim olduğu fark etmeksizin her ölü yeraltı dünyasına gitmiştir (Ünal, 1980, s. 166).

-Asurlarda ölüler dünyası tıpkı dünya gibi korumaya muhtaç bir alandır. Ölüler dünyasının 7 adet kalesi 7 adette kapısı olduğuna inanırlardı, Ölüler dünyasının adı "*Ganzir'dir"* (Gökçek & Abacı, 2016, s. 54).

-Asurlarda Tanrıça İştar'ın ölüler dünyasına inebilmesi için her katta bir parçasını bırakıp en sonunda gölge olarak yeraltına indiğine inanılmıştır (Gökçek & Abacı, 2016, ss. 54-55).

-Asurlarda ölü töreni için, ölü yakınlarından bir temsilci seçilirdi *(Pagidu)* bu kişi öteki dünyaya gidecek olan ruhun beslenmesinden sorumlu olurdu(Mandacı, 2020, ss. 67-69).
-Asurlarda tanrının önemine göre kurban miktarı değişirdi, örneğin baş tanrıya çok ismi az bahsedilen tanrıya az kurban kesilirdi (Mandacı, 2020, s. 70).
-Asurlarda "Ölü Evleri" vardı. Ölüler için yaptırılan koridorlu odalar bir çeşit aile mezarlığıdır. Yeni bir aile bireyi öldüyse eski kemikler yana koyulur eski ölünün yerine yenisi yerleşilirdi (Mandacı, 2020, s. 70).
-Asurlarda Kraliçe mezarları sarayın altında yer alırdı. Nedeni Kraliçenin öldükten sonra da sarayın içişlerini yönetmeye devam edeceğine dair inançtır (Mandacı, 2020, ss. 71-72).

SONUÇ

Hitit ve Asur Devletlerinin öteki dünya inancının karşılaştırılması konusunda ilk adımlarımızı, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasının Eski Çağ inanç sistemleri oluşturmuştur. Bu coğrafyalarda yaşamış olan Asur ve Hitit öncesi devletler sonraki süreçte Asur ve Hitit devletlerinin inanç sisteminin oluşmasında etken rol olmuşlardır. Asurlulardan önce Mezopotamya da yaşamış olan Sümer, Akad, Babil, Elam devletleri Mezopotamya inanç sistemini oluşturmuştur. Bu oluşum daha sonra Asur devletinin inanç sistemine girmekte, sonraki süreçte hem Hurri hem de Asur Devleti vasıtasıyla Mezopotamya inançları Anadolu ya Hitit topraklarına taşınmıştır. Hurrilerin, Hitit inanç sistemine etkisi MÖ 2000 tarihinde başlamış, I. Šuppiluliuma Suriye Seferlerinde üst noktalara taşınmıştır. Şamtahari Metinlerinde (MÖ 2250) Hurrilerin bahsi geçmektedir. Hitit Kralı III. Hattuşili zamanına gelindiğinde ise Hurri kökenli Kraliçe Pudahepa vasıtasıyla Hurri inanç sistemi Hitit inanç sistemi içinde iyice yerini sağlamlaştırmıştır. Asurluların, Mezopotamya inancını Anadolu'ya taşıdıkları döneme gelece olursak ilk ticari temas Asur Kralı İlişuma zamanında olmuştur. *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (1970-1750)* Kültepe -Kanişte önemli ticaret merkezleri kurmuşlardır. Günümüzde, bu ticari merkezlerde yapılan kazılar neticesinde onlarca kil tablete rastlanılmış bu tabletler sayesinde bu dönem hakkında birçok bilgiye ulaşılmıştır. Bu ticaret yaklaşık iki yüz yıl sürmüş nedeni bilinmeyen bir olaydan dolayı da sonlanmıştır. Sonuç itibarıyla de ticaretle yaşanan bu etkileşim sayesinde Anadolu-Hitit topraklarına, Mezopotamya inanç sistemi tesir etmiştir. Yazıdan önceki dönemler hakkında bilgi sağladığımız kaynaklar olan mezar ve mezar buluntuları, Asurluların yazıyı Anadolu'ya taşımasıyla kült, ritüel, mitoloji, törenler, bayram kutlamaları, fal ve büyü uygulamaları, tanrı isimlerinin geçtiği metinler sayesinde öteki dünya-yeraltı dünyasıyla ilgili verilere ulaşmamızı sağlamıştır. Evrenin katmanlarına dair bilgilerin yer aldığı Asurlulardan, Hititlere geçmiş olan *Enkidu ve Gılgamış Destanında* yeraltı-öteki dünya inancının anlatımı açısından önemli kaynaklardır. Gılgamış'ı sonraki süreçte yeraltı-öteki dünyanın yargıcı olarak metinlerde görmekteyiz. Evren inanışına geri döndüğümüzde ise; Asurlular, evrenin katmanlarını üçe ayırırken (Gökyüzü-Yeryüzü/Dünya-Yeraltı), Hititler evrenin katmanını ikiye (Gökyüzü-Yeryüzü/Yeraltı) olarak ayırmışlardır. Hititlerde yeryüzü katmanı; insanların ikametgahı aynı yer yüzünün hemen altında ise öteki dünya-yeraltı dünyası bulunmaktadır ve burada ölüler yaşamaktadır. Görüldüğü üzere katman sayısı farklı olsa da ölülerin yeraltı dünyasında-öteki dünya da yaşadığı inancı ortaktır. Kült kavramına geldiğimizde ise ortak

yön olarak doğaüstü özelliklere sahip kahramanların hikayeleriyle öteki dünya inancını beslemesi karşımıza çıkmaktadır. Asur ve Hitit devletleri "yeni yıl" için özel kült törenleri düzenlemiş toprağın bereketlenmesi ve tanrının hoşnutluğunu ortak hedef olarak görmüşlerdir. Hititlerin önemli kült şehirleri içinde; "*Alacahöyük, Boğazkale, Eskiyapar*" yer almaktadır. İki devletinde kral ve kraliçeleri bu törenlerin kutsal yöneticileri pozisyonunda kült şehirlerini gezerek, tanrıya toprağın bereketi için yapılan törenleri tamamlamışlardır. Mevsimsel ritüellerin anlatımında "*Tanrı Dumuzi ve Tanrıça İştar'ın Yeraltına İnişi Mitosu"* iki devlette de bulunur ve mevsimlerin durumunu ve yeraltı-öteki dünya düşüncesini ortaya koymaktadır. Tanrı Dumuzi yeraltına-öteki dünyaya indiğinden kış, yeryüzüne çıktığında ise baharın başladığına inanmışlardır. Günümüzde 21 Mart'ta kutlanan Nevruz bayramının kökeni Hitit bahar bayramı "*Puruliyle"* aynı bayramdır. Bu bayramın Asurlardaki adı ise Akitu'dur. Her iki devlette çok tanrılı bir inanca sahip olup kendilerinden önceki devletlerinde tanrılarını benimsemişlerdir. İnsana benzer özelliklerle tarif ettikleri tanrı ölümsüz olması yönünden insandan ayrılmaktadır. Tanrıları statülerine göre ayırmış en ön planda tuttukları tanrılar; Güneş Tanrısı ve Fırtına Tanrısı olmuştur. Hitit ve Mezopotamya arasında benimsenmiş yeraltı-öteki dünya Tanrıları arasında; Siwatta, Nergal, Papaya, Lelwani, Hasameli, İsttusya" yer almıştır. Ölü kültü konusuna geldiğimizde ise hem Asur hem de Hitit devletleri ölünün öteki dünyaya doğru şekilde yolcu edilmesi gerektiğini yanlış bir uğurlama töreninin ölüyü öteki dünyaya ulaştırmayacağına inanmışlardır. Sonuç olarak öteki dünyaya ulaşmayan ruh "kötü ruh" olarak kalan yakınlarına azap ederek onları cezalandıracaktır. Ölü için törenler yapılmakta bu törenlerde sunu ve kurbanlar yapılmaktadır. Bu törenleri de rahipler yönetmektedir. Her iki devlette de imtiyazlı ve kalabalık bir rahip sınıfı bulunur. Ritüel konusunda da yapılan törenlerin zamanla gelenekselleşmesiyle nesilden Nesil'e aktarıla gelmiştir. Asur ve Hitit devletinde birçok ritüel bulunmakta ve önemli ritüellerden biri yeraltı-öteki dünyaya kızarak giden tanrıyı geri çağırma ritüelidir. Burada tanrının gittiği yer adı olarak geçen yeraltı, öteki dünya kavramının geçmesi açısından önemlidir. Cenaze törenlerine geldiğimiz de ise; iki devletinde törenleri günlerce sürdürdükleri çeşitli kurban ve sunularla töreni gerçekleştirdikleri görülmektedir. Kral ve Kraliçeleri için yapılan törenler ise gösterişli ve maliyetli olmaktadır. Fal ve büyü uygulamalarında bir çıkarımda bulunduğumuzda karşımıza Hurriler çıkmaktadır. Hurrilerden, Hititlere taşınmış tanrı isimleri (Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı) ve büyü – fal metinleri karşımıza çıkmaktadır. Büyü metinleri incelendiğinde kötülüğün kaynağının açıkça

yeraltı-öteki dünya olarak gördükleri görülmektedir. Kötülüğü dünyadan yeraltına-öteki dünyaya yollamak içinde büyü işlemleri yapıldığı görülmüştür. Görüldüğü üzere Hititlerle etkileşimleri sayesinde, Mezopotamya kültürünü Anadolu'ya taşımış olan iki devlet Hurriler ve Asurlular karşımıza çıkmaktadır. Bu etkileşim sayesinde Asur ve Hurriler yeraltı-öteki dünyayla ilgili birçok inanışlarını da Anadolu-Hitit topraklarına taşımışlardır. Bu etkileşimin bir sonucu olarak benzer yönler ağırlıkta olmak üzere farklı yönlerinde oluştuğu homojen bir yeraltı-öteki dünya inancı oluşmuştur. Ölen yakınına karşı görevlerini yerine getiren akraba modeli batı kültüründe-Yunanlılarda da karşımıza çıkmaktadır. Ölüye duyulan saygıdan dolayı eğer aile fertleri, ölen yakının mezarını yaptırmazsa toplum tarafından dışlanarak hor görülmektedir. Ölü için yakılan ağıtlara Hititlerden sonra Yunan dünyasında da rastlanılmıştır. Bilindiği üzere Hititlerde ağıt yakmayı meslek edinmiş kadınlar bulunmaktaydı. Ayrıca bir başka Hitit-Yunan benzer yönü ise; beyaz rengin iyiliği temsil etme durumudur. Yunanlılar iyiliği ve temizliği temsil ettiği için beyaz rengi kefenlerde kullanmışlardır. Hitit inancına göre de beyaz rengin anlamı iyilik ve temizliktir. Ölü için yapılan ritüellerde de hoş kokuların kullanılması Hitit-Yunan ortak yönü arasında yer almaktadır. Ayrıca cenaze ritüellerinde kullanılan suyun arınma sağladığına dair Asur ve Hitit inancının devamı olarak Yunanlılarda da bu inancı görmekteyiz.

Günümüze geldiğimizde ise; beyaz rengin saflığı ve temizliği simgelemesi, siyah rengin kötülüğü ve pisliği çağrıştırması inancı yaşatılan bir inanıştır. Günümüz de siyah renkli kedileri uğursuz sayma inancı buna örnek verilebilir. Hitit dönemine ait olan ve kötülüğü ve olumsuz düşünceleri kovduğuna inanılan mavi renk, günümüzde nazar boncuğu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca büyüsel nesneleri yanında taşıma durumu da günümüzde "*muska"* geleneği olarak yaşatılmaktadır. A sur ve Hitit devletlerindeki sunu geleneği ise bugün Anadolu'da hala yaşatılmaktadır. Bu gelenek karşımıza; "ölü *aşı, ölü çöreği, öl giliği, kırk ekmeği"* gibi tabirlerle çıkmaktadır. Günümüz de ölen kişinin ailesi tarafından cenaze merasimine katılan yakınlara ikram edilen yemeklerdir. Bu gelenek cenaze evlerinde hala yaşatılmaktadır. Görüldüğü üzere kültürün aktarılarak yaşatılması neticesinde, Eski Çağdan günümüze uzanan bir kültürel aktarım gerçekleştirilmiştir. Eski Çağ devletleri ve halkları yok olsalar da kültürleri ve inanışları canlı şekilde günümüze ulaşmıştır.

KAYNAKLAR

Akçay, T. (2017). *Yunan ve Roma'da ölü kültü*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Akçay, T. (2021). *Arkeolojik veriler ışığında Antik Çağ'da kurban ritüeli*. Selenge Yayınları.

Akdağ, Ö. (2018). Hititlerin tanrılarını memnun etme yöntemleri ve bunun Hitit arkeolojisine yansımaları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 23–36.

Aksu, K. S. (2022). *Hitit sanatında tanrıça kültü ve kadının yeri*.

Akurgal, E. (1998). *Türkiye'nin kültür sorunları ve Anadolu uygarlıklarının dünya tarihindeki önemi*. Bilgi Yayınevi.

Akurgal, E. (2008). *Anadolu kültür tarihi*. TÜBİTAK Yayınları.

Alp, S. (2001). *Hitit çağında Anadolu: Çivi yazılı ve hiyeroglif yazılı kaynaklar*. TÜBİTAK.

Alparslan, M., & Alparslan, M. (2013). *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*. Yapı Kredi Yayınları.

Altunay, E. (2015). *Paganizm 2- Mezopotamya-Mısır*. Hermes Yayınları.

Ardzinba, V. (2010). *Eski Çağ'da Anadolu ayinleri ve mitleri*. Kafdav Yayıncılık.

Arıkan, Y. (1998). Hitit dini üzerine bir inceleme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 38(1–2), 271–285.

Arıkan, Y. (2003). Hitit çivi yazılı belgelerinde šuhha- "(düz) dam, çatı" ve onun dinsel ve sosyal hayattaki yeri. *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 6(1), 11–57.

Arıkan, Y., & Schwemer, D. (2022). Boğazköy'de bulunan yayımlanmamış Hititçe tablet parçaları. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 37(2), 445–456.

Armstrong, K. (1998). *Tanrı'nın tarihi: İbrahim'den günümüze 4000 yıllık Tanrı arayışı*. Ayraç Yayınevi.

Aslantürk, N. (2017). Hitit belgelerinde geçen Ay Tanrıçası Nikkal ve Hurrice atribüleri. *Journal of Turkish Studies*, 12(19), 17–42.

Ay, Ş. (2013). Mispi-Pitpi ritüelleri ve Eski Mezopotamya'da insan-tanrı ilişkisi. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 15(6), 1–12.

Aydın, M. (2024). Eski Anadolu'da ateş kültü. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 3(Güz-Eylül), 427–437.

Aygün, V. (2017). Eskiçağ Mezopotamya'sında tanrı algısı. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 79–93.

Bahar, H., Turgut, M., & Küçük, B. (2018). Hititlerde yerleşim yeri-kutsal dağ ilişkisi üzerine bir mesafe önerisi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (39), 403–424.

Baş, N., & Arıkan, Y. (2023). Hitit inanç dünyasının temel yönleri ile toplumsal yaşamdaki yansımaları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 22(4), 1296–1308.

Bauer, S. W. (2015). *Dünya tarihi: İlkçağ*. Say Yayınları.

Bordreuil, P., Chatonnet, F., & Michel, C. (2015). *Tarihin başlangıçları*. Alfa Basım Yayım Dağıtım.

Bottero, J. (2012). *Mezopotamya: Yazı, akıl ve tanrılar*. Dost Kitabevi.

Bottero, J., & Kramer, N. (2006). *Mezopotamya mitolojisi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bozgun, Ş. (2019). Hititçe çivi yazılı belgelerde geçen (GIŠ) zau-: "Bir kült nesnesi" kelimesi üzerine bazı gözlemler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(2), 704–719.

Braidwood, R. (2008). *Tarih öncesi insanları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Bryce, T. (2003). *Hitit dünyasında yaşam ve toplum*. Dost Kitabevi.

Bryce, T. (2023). *Hitit Krallığı*. Alfa Basım Yayım Dağıtım.

Can, A. (2015). *Antik Çağ sözlüğü*. Sentez Yayıncılık.

Cengiz, T. (2024). Bin tanrılı zamanlarında Anadolu'da din. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (109), 455–468.

Ceram, C. W. (2008). *Tanrıların vatanı Anadolu*. Remzi Kitabevi.

Cesur, S. Ç. (2017). Hitit büyü ritüelleri üzerine bir değerlendirme. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, (32), 777–813.

Childe, G. (1994). *Toplumsal evrim*. Alan Yayıncılık.

Childe, V. G. (1971). *Doğu'nun prehistoryası*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çığ, M. İ. (2005). *Hititler ve Hattuşa: İştar'ın kaleminden*. Kaynak Yayınları.

Çınaroğlu, A. (2018). Alaca Höyük Tunç Çağı kralı mezarları ve ikiz idoller. *Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 1–14.

Çınar, A. K. (2012). *Hitit inanç sistemi içerisinde Yazılıkaya tanrı tasvirlerinin değerlendirilmesi (Yüksek Lisans Tezi)*. Ankara Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çokbankir, E. (2013). *Anadolu Halkları*. Gaziemir Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları.

Darga, M. (2020). *Anadolu'da kadın: On bin yıldır eş, anne, tüccar*. Yapı Kredi Yayınları.

Demirci, K. (2013). *Eski Mezopotamya dinlerine giriş: Tanrılar, ritüel, tapınak*. Ay Işığı Kitapları Yayınları.

Demirsoy, A. (2018). *Ölümün ve yaşlanmanın evrimi*. Asi Kitap.

Dinçol, A. M. (1982). *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*. Görsel Yayınları.

Doğan, E. (2008). *Hitit hukuku: Bellekteki kayıp*. Güncel Yayıncılık.

Durgun, P. (2018). Hitit ölü gömme geleneklerinin yerel Anadolu kökenleri. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 4(49), 65–80.

Ekmen, H. (2012). Yeni veriler ışığında başlangıcından M.Ö. II. binin sonuna kadar Anadolu'da yakarak gömme (kremasyon) geleneği. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 23–49.

Elayı, J. (2023). *Asur: Antik Çağ'ın ilk imparatorluğu*. Kronik Kitap.

Eliade, M. (2005). *Dinler tarihi: İnançlar ve ibadetlerin morfolojisi*. Serhat Kitabevi.

Elinç, K., & Kaya, G. (2018). Mitoloji ve inanışlar ışığında Türk kültüründe hurma ağacı. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 413–424.

Erbaşı, F. S. (2023). Alaca Höyük'te Hitit bayramları ve kurban uygulamaları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(35), 822–844.

Erdem, A. Ü. (2019). Demir ritüellerinin Doğu Anadolu -Demir toplumlarındaki yeri üzerine düşünceler. *TAS*, 5, 251–260.

Erol, H. (2014). Anadolu'nun ilk yazılı belgelerinde büyü ve kehanet. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(2), 37–48.

Ertem, H. (1995). Külhöyük'ün Asur Ticaret Kolonileri ve Hititlere ait çivi yazılı belgelerdeki adı hakkında bir deneme. *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 1(1), 43–72.

Eyüboğlu, İ. (1987). *Anadolu inançları: Anadolu mitolojisi, inanç ve söylence bağlantısı*. Geçit Kitabevi.

Eyüboğlu, İ. Z. (2007). *Tanrı yaratan toprak Anadolu*. Derin Yayınları.

Florioti, H. D. (2014). Eski kültürlerde köpeğin algılanışı: "Eski Mezopotamya örneği". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(55), 45–70.

Gaster, T. H. (2000). *Thespis: Eski Yakındoğu'da ritüel, mit ve drama*. Kabalcı Yayınevi.

Gökçek, A., & Abacı, O. (2019). *Anadolu'nun Eskiçağ tarihi*.

Gökçek, L. G., & İnce, G. (2016). Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'da inanç sistemi. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 43–56.

Gürgen, İ. (2022). Eski Çağ renkleri ve anlamları. *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 259–275.

Memiş, E. (2013). *Eskiçağ Türkiye tarihi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Memiş, E. (2015). *Eskiçağ medeniyetler tarihi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Özdemir, H. (2021). Hitit kültür ve dininin günümüz Anadolu kültürü ile benzer yanları. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (8), 135–154.

Reyhan, E. (2024). Eskiçağ Anadolu ritüellerinde tanrı-insan ilişkisine dair bir kesit: "Arınma ritüelleri". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (112), 395–416.

Roller, L. E. (2004). *Ana tanrıçanın izinde Anadolu*. Homer Kitabevi.

Yıldırım, N. (2021). Anadolu'da ilk tarihi kayıt örnekleri üzerine bir analiz: Kültepe tabletleri. *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu*, 145–161.

Yıldız, S. (2019). *Anadolu ve tarihöncesi çağlar*. İktisad Yayınevi.

Görsel Kaynaklar

Güçerdem, B. (2007). *Hitit ritüelleri üzerine (Yüksek Lisans Tezi)*. Ankara Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Günbattı, C. (2017). *Kültepe-Kaniş: Anadolu'da ilk yazı, ilk belgeler*. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Head, T. (2020). *Antik Mezopotamya ve Viking fetihlerinden NATO ve Wikileaks'e dünya tarihi hakkında bilmemiz gereken her şey*. Say Yayınları.

Himmetoğlu, M. F. (2018). Kaniş'ten Mazaka'ya Antik Çağ'da Kayseri siyasi tarihi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(13), 362–372.

Hooke, S. H. (2002). *Ortadoğu mitolojisi: Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan mitosları*. İmge Kitabevi.

Işık, A. (2020). Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı. *Mavi Atlas*, 8(1), 13–18.

Kahya, Ö. (2019). Eski Asurca belgelerde ruhlar. *Mavi Atlas Dergisi*, 7(1), 309–321.

Karasu, C. (1988). Nuntarriiashas Bayramında Hitit Kralının kült gezileri. *Belleten Dergisi*, 52(203), 407–428.

Karasu, C. (2013). *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu- Hititçe ve Hitit çivi yazısı*.

Karauğuz, G. (2021). *Hitit mitolojisi*. Çizgi Kitabevi.

Kayaöz, H. (2019). Hitit medeniyetinde din anlayışı üzerine bir değerlendirme. *Asia Minor Studies*, 7(1), 106–114.

Kılıç, Y. (2019). Eski Mezopotamya'nın büyük arşivleri (Nippur, Tell Šemšāra, Babil, Mari (Tell Hariri) Arşivi ve Ninive (Assurbanipal) Kütüphanesi). *Kafdağı*, 4(2), 88–106.

Kırschbaum, E. C. (2020). *Asurlular: Tarih, toplum, kültür*. Alfa Basım Yayım Dağıtım.

Kıymet, K. (2013). *Hitit kültüründe Hurri etkisi (Doktora Tezi)*. Ankara Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kıymet, K. (2014). Hitit mitolojisinde tanrıların yer altına inişi. *Folklor/Edebiyat*, 20(77), 21–34.

Kıymet, K. (2018). Salat Tepe ritüellerine ilişkin bulguların Hitit-Hurri metinleri ile karşılaştırılması. *Olba*, (26), 29–96.

Koç, N. E. (2012). Yeraltı tanrıları. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 4(13), 23–34.

Köroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya tarihi*. İletişim Yayınları.

Köroğlu, K., & Adalı, S. F. (2019). *Assurlular: Dicle'den Toroslara Tanrı Assur'un krallığı*. Yapı Kredi Yayınları.

Krebernik, M. (2022). *Eski Doğu'da tanrılar ve mitler*. Runik Kitap.

Kulakoğlu, F. (2011). *Anadolu'nun önsözü: Kültepe Kaniş- Karum'u*. Kültür Yayınları.

Kurt, M. (2009). Yeni Asur Devleti'nin kuzey yayılımı ve Doğu Anadolu'nun tarihi coğrafyası. *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 1–13.

Leick, G. (2019). *Kentin mucidi: Mezopotamya mitolojisi, arkeoloji ve tarih*. Say Yayınları.

Mackenzie, D. A. (2011). *Babil ve Asur mitleri*. İlyaya Yayınevi.

Macqueen, J. G. (2022). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*. Akılçelen Kitapları.

Mandacı, E. (2016). Arkeolojik ve yazılı kaynaklar ışığında Eski Mezopotamya toplumlarında büyü ve büyücülük. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 217–232.

Mandacı, E. (2020). Asurlularda cenaze ritüelleri ve ölü gömme gelenekleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (49), 65–80.

Martıno, S. (2013). *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu, din ve mitoloji*. Yapı Kredi Yayınları.

McCall, H. (2017). *Mezopotamya mitleri*. Phoenix Yayınevi.

Memiş, E. (2013). *Eskiçağ Türkiye tarihi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Memiş, E. (2015). *Eskiçağ medeniyetler tarihi*. Ekin Yayın Dağıtım.

Murat, L. (2012). Hititlerde su kültü. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31(51), 125–158.

Mutlu, G. (2018). Anadolu'da Orta ve Son Tunç Çağı ölü gömme gelenekleri. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 71–101.

Mutlu, S. A., & Koç, S. E. (2021). Hitit ritüellerinde bakır madeninin kullanımı. *Akademik Matbuat*, 5(2), 31–44.

Nissen, H. J. (2004). *Ana hatlarıyla Mezopotamya*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Oral, E. (2012). Yazılıkaya B Odası girişindeki aslan demonlarının ikonografik ve ikonolojik değerlendirilmesi. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 2(1), 148–156.

Oral, E. (2016). M.Ö. II. binde Batı Anadolu'da yakma gömme âdeti. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 219–229.

Özbay, F. (2018). Eski Anadolu toplumlarında köpek. *Seleucia*, (8), 61–90.

Özbek, M. (2015). *50 soruda insanın tarihöncesi evrimi*. Bilim ve Gelecek Kitaplığı Yayınları.

Özbek, M. (2018). *Sapiens'ten önce insan vardı*. İmge Kitabevi.

Özer, B. (2021). *Yazılı belgeler ışığında Hitit kral heykelleri için yapılan ritüeller (Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özgüç, T. (2005). *Kültepe Kaniş/Neşa*. Yapı Kredi Yayınları.

Pekşen, O. (2016). Eski Mezopotamya'daki savaşlarda tanrıların rolü. *History Studies: International Journal of History*, 8(2), 55–68.

Pekşen, O. (2019). Asurluların devlet yönetim anlayışında tanrısal etkiler. *Erasmus Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Uluslararası Akademik Çalışmalar Sempozyumu Bildirileri*, 775–783.

Pekşen, O. (2018). Asurlularda Kralların Tanrılar Tarafından Seçilmesi ve Halka İlânı. *Multidisipliner Çalışmalar – 4. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 549–565.

Polat, Ş. B. (2021). *Anadolu seramiklerinde ölüm ve yas teması (Yüksek Lisans Tezi)*. Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.

Pollock, S. (2017). *Antik Mezopotamya: Var olmamış cennet*. Sümer Yayıncılık.

Pritchard, E. E. (1999). *İlkellerde din*. Öteki Yayınevi.

Reyhan, E. (2016). Hitit arşivlerinde Kizzuwatna kökenli "tanrıları çağırma ritüelleri". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35(60), 1–38.

Reyhan, E. (2021). Hitit örneği üzerinden Eski Çağ'da toplumsal yapı ve büyü ilişkisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40(70), 1–52.

Reyhan, E., & Cengiz, T. (2015). *Eski Çağ tarihi ve uygarlığı el kitabı*. Grafiker Yayınları.

Roller, L. E. (2004). *Ana tanrıçanın izinde: Anadolu Kybele kültü*. Homer Kitabevi.

Sağır, A. (2016). Ölüm sosyolojisi bağlamında yemek, cenaze ve ölümün sofra pratikleri üzerine. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20(1), 271–298.

Salihoğlu, E., & Demiraslan, D. (2018). Hitit uygarlığında büyük tapınak mimarisi ve etkileri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 1761–1779.

Schewemer, D. (2013). *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu – Tanrılar kültü, büyü ritüeli ve ölülerin bakımı*. Yapı Kredi Yayınları.

Sever, E. (1993). *Asur tarihi*. Kaynak Yayınları.

Sevin, V. (2003). *Anadolu arkeolojisi*. Der Yayınevi.

Sevinç, F. (2007). Hitit krallarının/kraliçelerinin cenaze törenleri ve Eski Yakın Doğu'da kremasyon (ölüyü yakarak defnetme) geleneği. *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 10–15.

Sevinç, F. (2008). Hitit dininde Arinna'nın güneş tanrıçası ve onunla özdeş tutulan diğer tanrıçalar. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 175–195.

Sevinç, F. (2008). Hititlerde yeraltı dünyası. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 231–247.

Siddig, A. B. (2019). *Tarihöncesi toplumlarda insan-hayvan ilişkisi ve Orta Anadolu çanak çömleksiz Neolitik dönem faunası*. Çizgi Kitabevi.

Sirgavaz, Ö. (2011). *Hitit krallarının kült gezileri ve tanrıları için düzenledikleri merasimler (Doktora Tezi)*. Ankara Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sirgavaz, Ö. (2012). Hitit merasim gezilerinde üç önemli merkez: Hattuša-Tahurpa-Arinna. *2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Yayın (6), 123–130.

Stone, M. (2000). *Tanrılar kadınken*. Payel Yayınları.

Süel, A., & Süel, M. (2013). *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*. Yapı Kredi Yayınları.

Şahin, H. A. (2002). Eski Asur ve Anadolu'da Kaššum görevlisi. *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 5(1), 203–212.

Uhri, A. (2010). *Anadolu'da tarihöncesi bir geleneğin oluşum süreçleri*. Ege Yayınları.

Uysal, Ö. (2022). *Hitit duaları (Yüksek Lisans Tezi)*. Pamukkale Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ünal, A. (1980). Hititlerde ölülere sunulan kurban hakkında bazı düşünceler. *Anadolu*, (19), 165–173.

Ünal, A. (1997). Hitit metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağı'yla ilgili kayıt ve anımsamalar. *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 3(1), 341–356.

Ünal, A. (2002). *Hititler devrinde Anadolu*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ünal, A. (2016). *Hititlerde ve Eski Anadolu toplumlarında din, devlet, halk ve eğlence*. Bilgin Yayınevi.

Ünsal, V. (2013). Eski Anadolu ve Hitit dinleri. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 31(Ocak-Şubat), 97–113.

Yıldırım, E. (2016). Hitit kaynaklarına göre Mezopotamya inanç sisteminin Hurri mitoloji anlayışına etkisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35(59), 1–20.

Yıldırım, R. (2011). *Eskiçağ tarih ve uygarlıkları*. Saray Matbaacılık.

Yıldırım, Ş. (2012). *Doğu Trakya'da mezar tepelerinin ortaya çıkışı ve gelişimi*. Ankara Üniversitesi Yayınları.

Yıldırım, T., Tansu, Y. E., & Çerkezoğlu, S. (2023). Tevrat'ta Hitit medeniyetinin izleri. *Tarih Araştırmaları V*, Ankara: İktisad Yayınevi.

Yıldız, S. (2019). *Anadolu tarihöncesi çağlar*. İksad Yayınları.

Yıldız, S. (2019). *Anadolu ve tarih öncesi çağlar*. İksad Yayınları.

Yıldız, S. (2019). *Anadolu ve tarihöncesi çağlar*. İksad Yayınevi.

Yılmaz, S. (2021). *Hitit dini yapısı*.

Yılmaz, L. (2000). *Antik dünya: Geleneksel toplumlarda din ve mitolojiler sözlüğü*. Dost Kitabevi.

Zagger, E., & Demirel, S. (2021). Hitit kaya tapınağı Yazılıkaya'da kozmos'un sembolik temsili. *Bulgaristan*.

Zangger, E., Krupp, E. C., Demirel, S., & Gautschy, R. (2021). Celestial aspects of Hittite religion Part 2: Cosmic symbolism at Yazılıkaya. *Journal of Skyscape Archaeology*, 7(1), 57–94.

Web Kaynakları

https://1.bp.blogspot.com/pq0o4ccaniw/v9kj1kjpkzı

https://1.bp.blogspot.com/pq0o4ccaniw/v9kj1kjpkzı/aaaaaaaatcg/xxmhw4pwf3cryy0nvd-ıxx0ez6ı7klwlqclcb/s400/ımg_8141.jpg

https://arkeofili.com/wp-content/uploads/2023/05/16000390_092_02_s008_i0001.jpg

https://arkeofili.com/wpcontent/uploads/2023/05/16000390_092_02_s008_i0001.jpg

https://arkeopolis.com/wp-content/uploads/i%c5%9ftar.jpg

https://arkeopolis.com/wp-content/uploads/i%c5%9ftar.jpg

https://gorgondergisi.com/wpcontent/uploads/2020/09/file-20190509-183100-ouf96o.jpg

https://ozhanozturk.com/wp-content/uploads/2018/02/ninhursag-ninhursanga.jpg

https://tr.wikipedia.org/wiki/dosya:fran%c3%a7oise_foliot_-_%c3%a9poux.jpg

https://www.paakademisi.com/wp-content/uploads/nanna.jpg

https://www.worldhistory.org/img/r/p/500x600/5851.jpg?v=1636405202

Wikimedia. (n.d.). *Ashur god figure* [Sculpture]. Wikipedia. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/64/ashur_god.jpg

Wikimedia. (n.d.). *Chaos monster and sun god* [Relief image]. Wikipedia. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/c/c3/chaos_monster_and_sun_god.png/250px-chaos_monster_and_sun_god.png

Wikimedia. (n.d.). *Enki (Sumerian), Ea (Babylonian)* [Image]. Wikipedia. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/7d/ea_%28babilonian%29-enki_%28sumerian%29.jpg/375pxea_%28babilonian%29__enki_%28sumerian%29.jpg

Wikimedia. (n.d.). *Hero lion, Dur-Sharrukin - Louvre AO19862* [Sculpture]. Wikipedia. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/e/ed/hero_lion_dur-sharrukin_louvre_ao19862.jpg/330px-hero_lion_dur-sharrukin_louvre_ao19862.jpg

Wikimedia. (n.d.). *Homo neanderthalensis* [Image]. Wikipedia. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/e/e8/neanderthâlensis.jpg/330px-neanderthâlensis.jpg

Wikimedia. (n.d.). *Mesopotamian cylinder seal impression* [Image]. Wikipedia. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d1/mesopotamian_cylinder_seal_impression.jpg

Wikimedia. (n.d.). *Shanidar Cave, Erbil Governorate* [Photograph]. Wikipedia. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/a/a8/erbil_governorate_shanidar_cave.jpg/390px-erbil_governorate_shanidar_cave.jpg

Wikimedia. (n.d.). *Shanidar skull* [Photograph]. Wikipedia. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7c/shanidar_skull.jpg

Wikimedia. (n.d.). *White Obelisk- British Museum* [Stone artifact]. Wikipedia. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/6/61/white_obelisk_british_museum.jpg/330px-white_obelisk_british_museum.jpg

Wikimedia. (n.d.). *Yazılıkaya – B group 12 gods* [Rock relief]. Wikipedia. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/d/de/yazilikaya_b_12ergruppe.jpg/300px-yazilikaya_b_12ergruppe.jpg

EKLER

Fig. 1. MÖ 60-80.000 Tarihleri Aralığında İlk Yetişkin Neanderthaller Kafatası
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7c/shanidar_skull.jpg)

Fig. 2. Neanderthal iskeleti, Amerikan Doğa Tarihi Müzesi
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/e/e8/Neanderthâlensis.jpg/330px-Neanderthâlensis.jpg)

Fig. 3. Şanidar Mağarası, Zagros Dağları (Irak)
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/a/a8/Erbil_governorate_shanidar_cave.jpg/390px-Erbil_governorate_shanidar_cave.jpg)

Fig. 4. Şanidar Mağarası, Zagros Dağları (Irak). MÖ 60.000-45.000 arası döneme tarihlenen Şanidar mağarası, iskelet buluntusu. Irak Müzesi.
(https://en.wikipedia.org/wiki/File:Shanidar_I_skull_and_skeleton, _c._60, 000_to_45, 00o_BCE._Iraq_Museum.jpg)

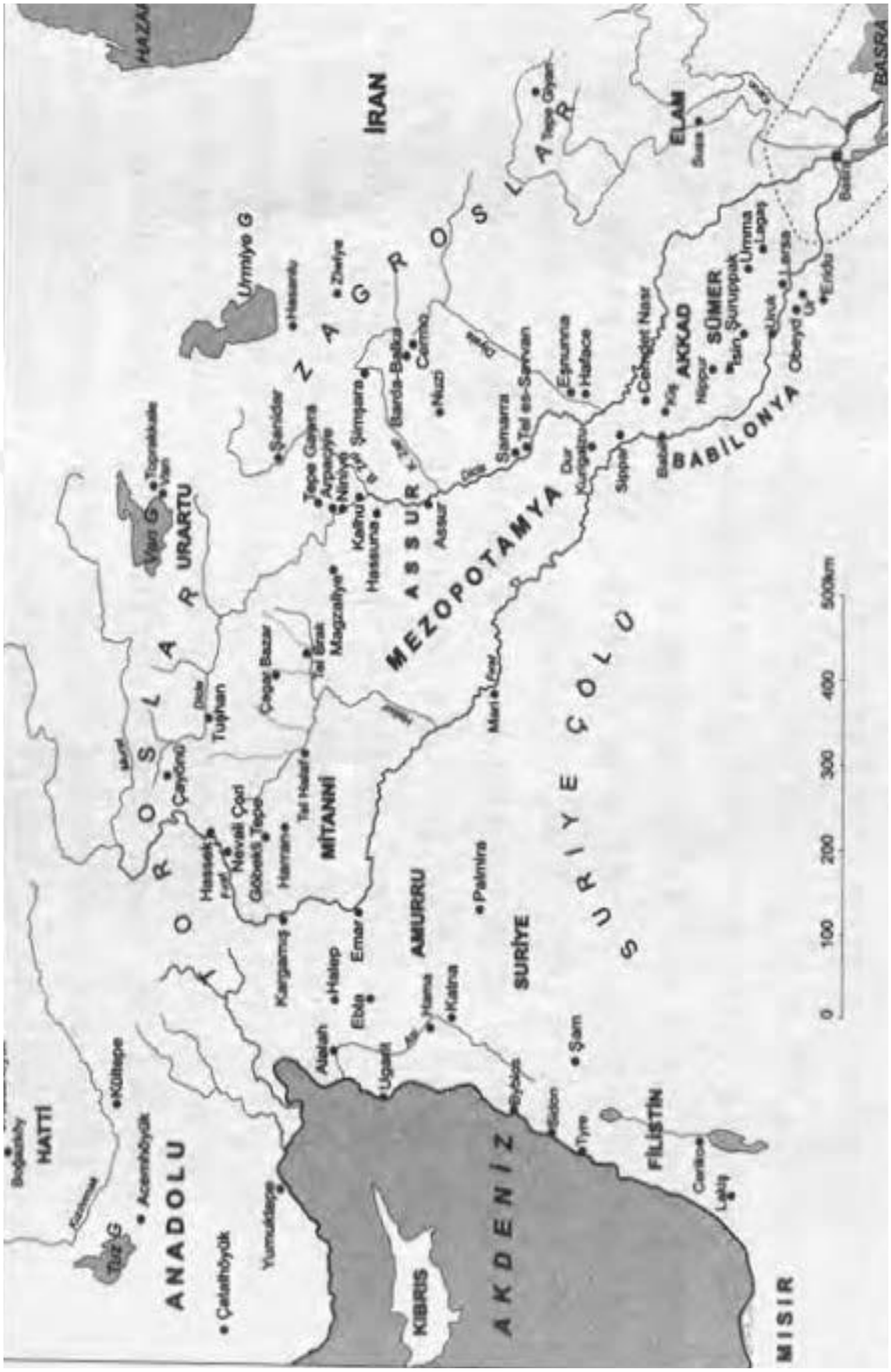

Fig. 5. Eski Çağ Mezopotamya bölgesi ve çevresi (Köroğlu, 2012, s. 13).

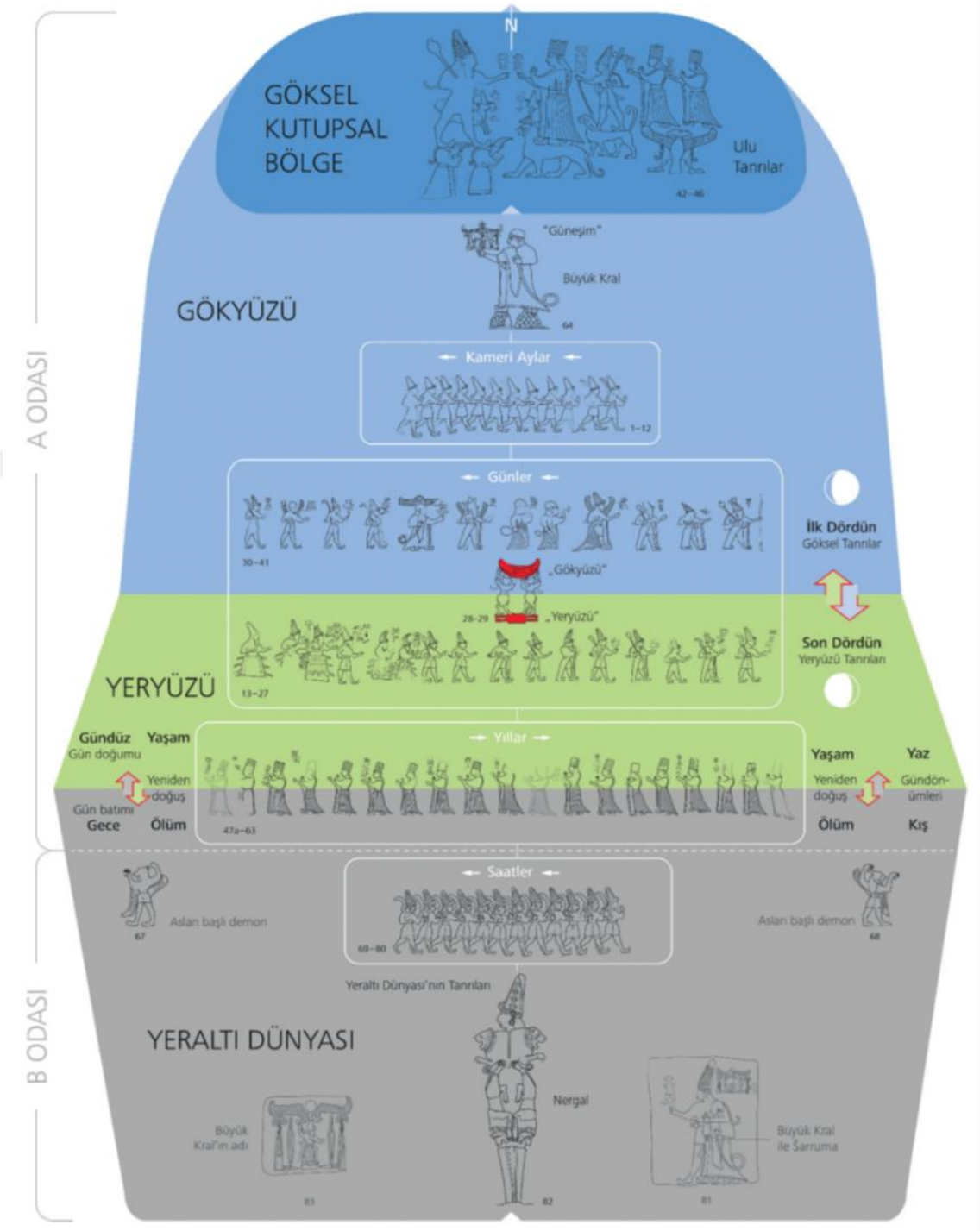

Fig. 6. Hitit Yazılıkaya Kabartmasının Kozmolojik Dünya Olarak Çizimi (Zangger & Demirel, 2021, s. 424).

Fig. 7. Asur Tanrıçası İştar (İnanna), Cinsellik ve Aşk- Bereket Tanrıçasıdır
(www.paakademisi.com/wp-content/uploads/nanna.jpg)

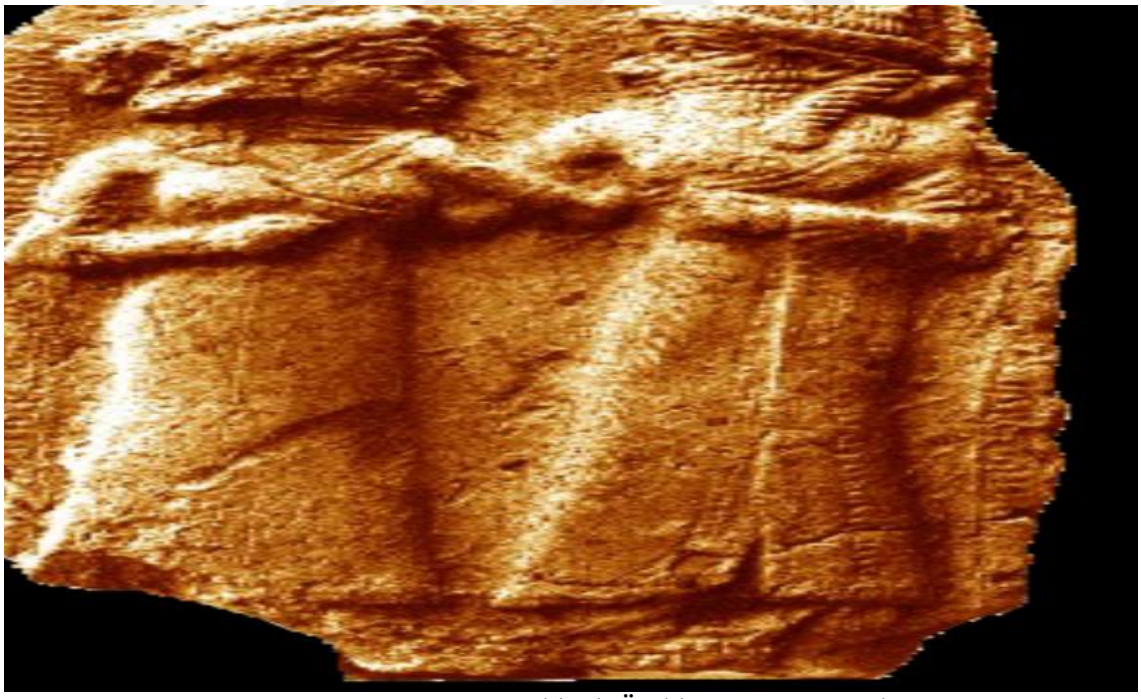

Fig. 8. Asur Tanrısı Ereşkigal, Öteki Dünya Tanrısıdır
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/c/c3/Chaos_Monster_and_Sun_God.png/250px-Chaos_Monster_and_Sun_God.png)

Fig. 9. Asur Baş Tanrısı ve Gök Tanrısı An (Anu)
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/c/c3/Chaos_Monster_and_Sun_God.png/250px-Chaos_Monster_and_Sun_God.png)

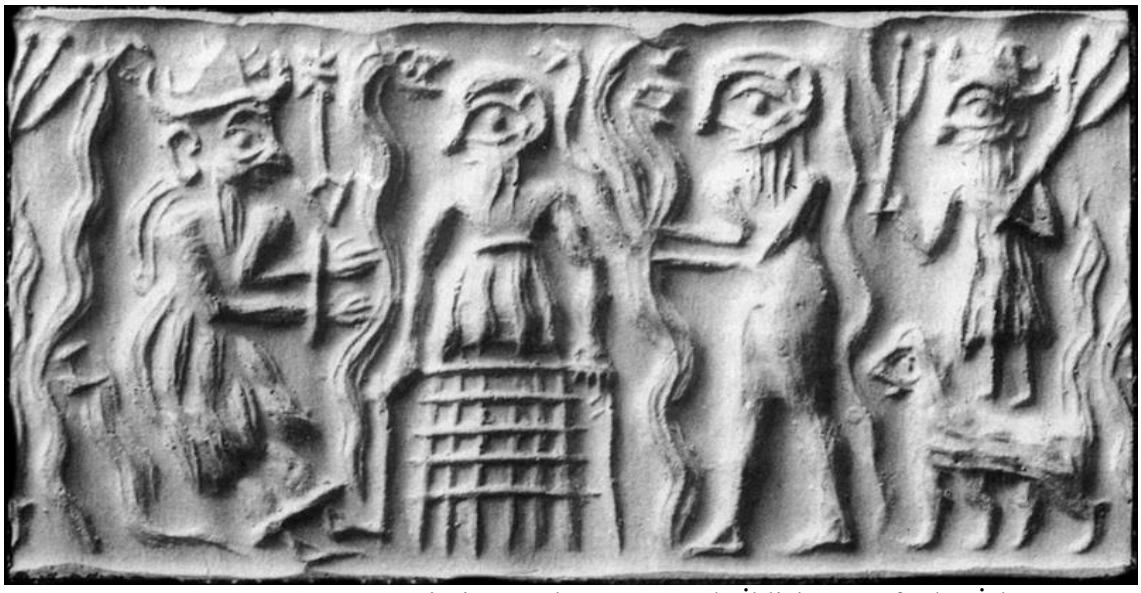

Fig. 10. Asur Tanrısı Dumuzi'nin Yeraltı Dünyasında İblisler Tarafından İşkence edilmesini yansıtan tasvir (Mandacı, 2020, s. 78-79).

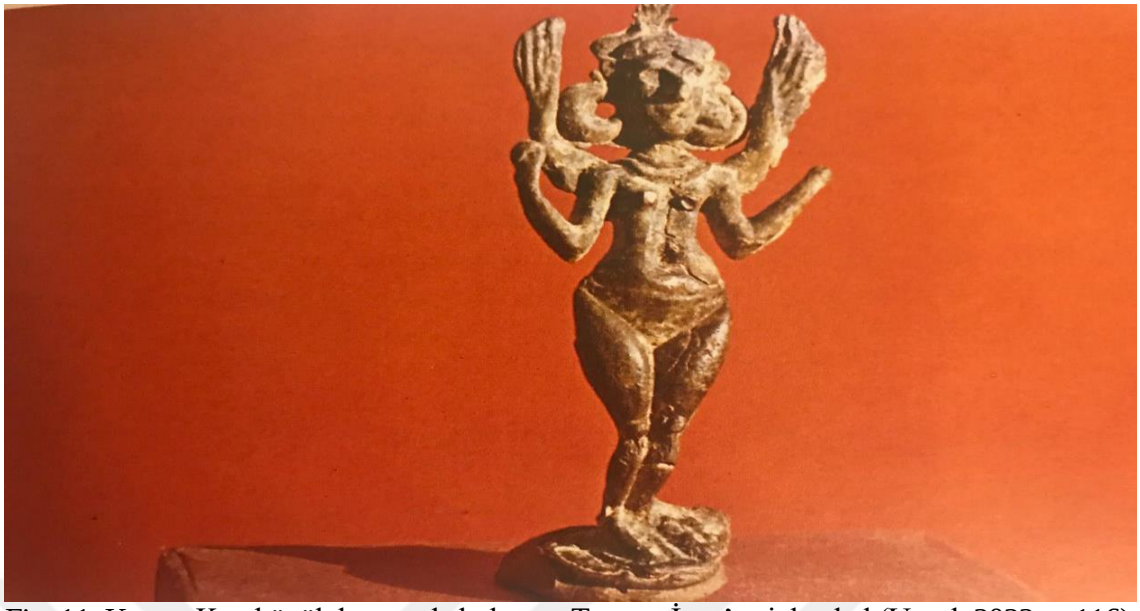

Fig. 11. Konya-Karahöyük kazısında bulunan, Tanrıça İştar'a ait heykel (Uysal, 2022, s. 116).

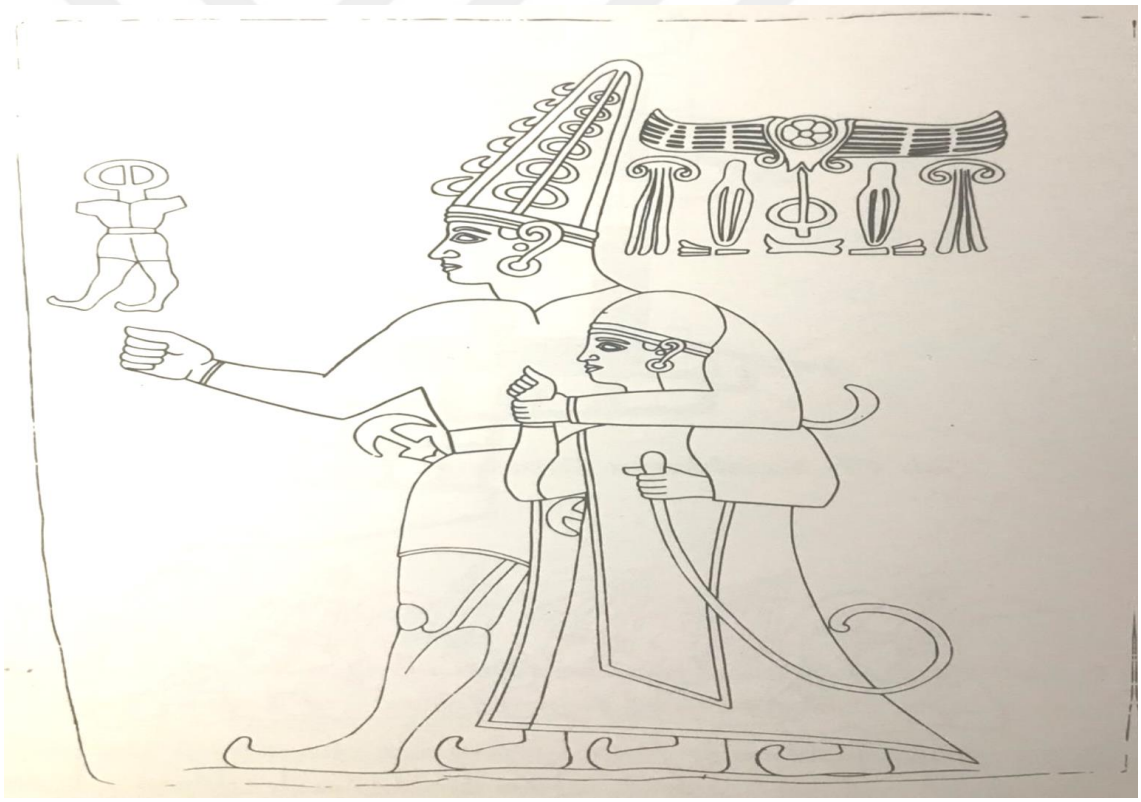

Fig. 12. Kral Tuthaliya ve Tanrı Şarruma'yı anlatan Hitit kabartması. Tanrı Şarruma, Hitit Kralını kucaklar bir şekilde tasvir edilmiştir (Uysal, 2022, s. 122).

Fig. 13. Assur Tapınağı, Tapınak Temeli Altından Çıkarılmış MÖ 1800 Tarihli, Kehribar Boncuklar 1914 yılında Bulunmuştur.
(https://arkeofili.com/wpcontent/uploads/2023/05/16000390_092_02_s008_i0001.jpg)

Fig. 14. Hitit şehri Şapinuva (Ortaköy) kazısında bulunan api (kurban çukuru) (Aydın, 2024, s. 434)

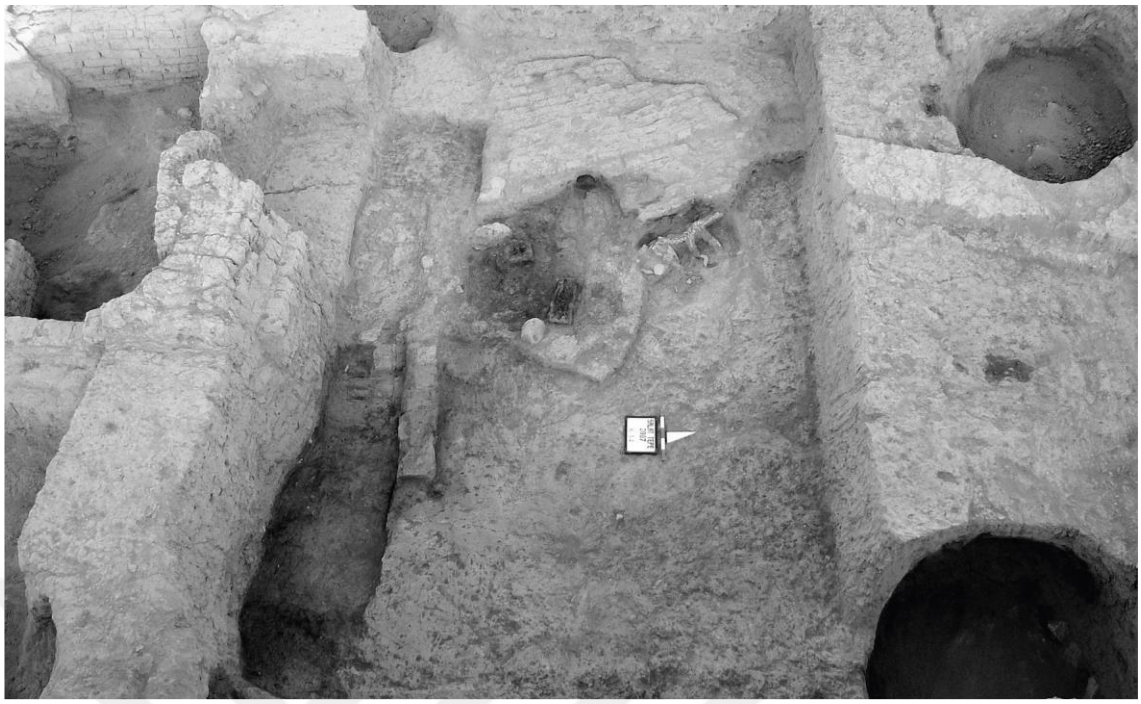

Fig. 15. Salattepe (Elâzığ) Orta Tunç Dönemi, tabaka 2, duvara yerleştirilmiş hâlde bulunan, oğlak kemikleri (Kıymet, 2018, s. 92).

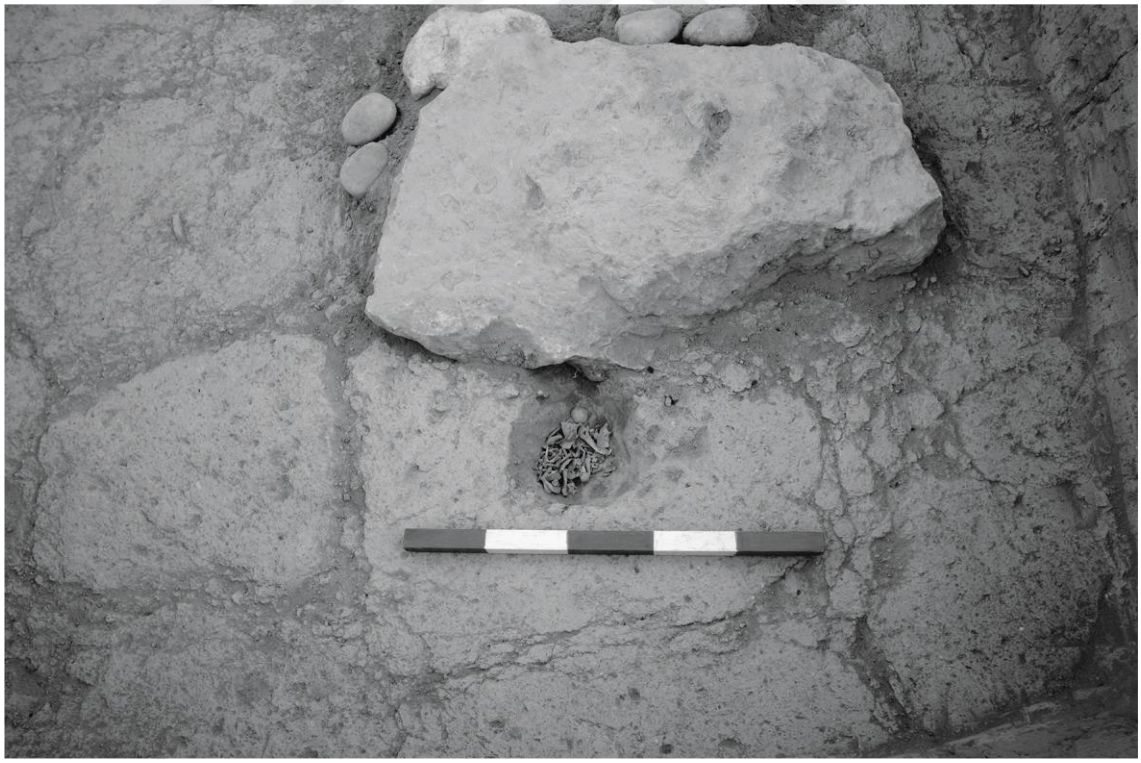

Fig. 16. Salattepe (Elâzığ) Orta Tunç Dönemi, tabaka 4, duvar altına konumlandırılmış yavru domuz kemikleri (Kıymet, 2018, s. 92).

Fig. 17. Asurlara Ait Beyaz Obelisk, British Müzesi, MÖ 1050-1031
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/6/61/White_Obelisk_British_Museum.jpg/330px-White_Obelisk_British_Museum.jpg)

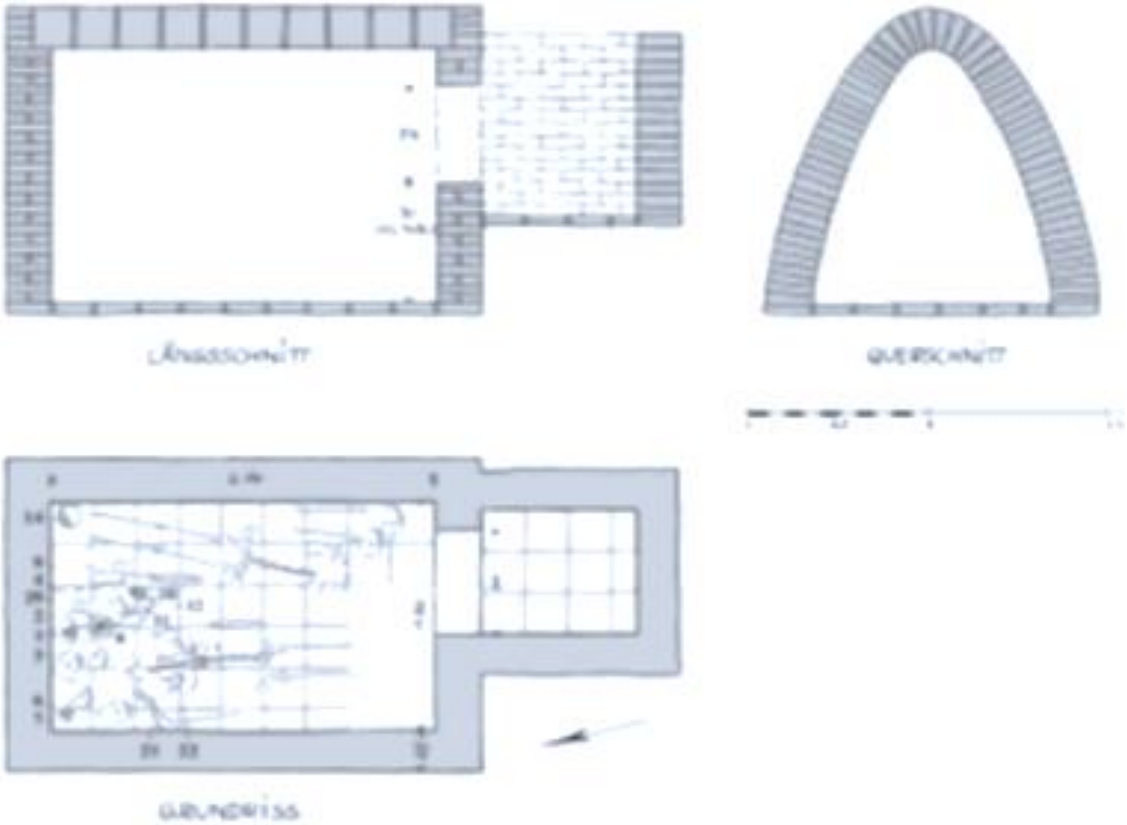

Fig. 18. Orta Asur Dönemi, Mezar Odası

Fig. 19.Orta Asur Dönemi, Mezar Çizimi (Mandacı, 2020, s. 78-79).

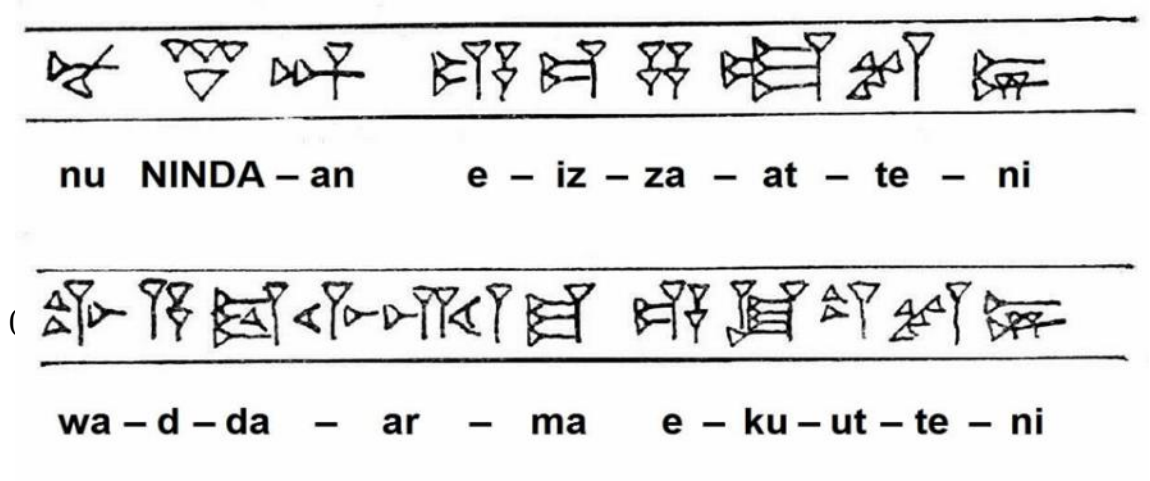

Fig. 21. Eski Tunç Çağı Katmanı, Alacahöyük, Hitit Kralı Mezar Canlandırması (Durgun, 2018, s. 48)

Fig. 22. Çorum MÖ III bin Resuloğlu Mezar Buluntusu (Durgun, 2018, s. 50)

Fig. 23. On İki Tanrı Kabartması, Yazılıkaya B Odası
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/d/de/Yazilikaya_B_12erGruppe.jpg/300px-Yazilikaya_B_12erGruppe.jpg)

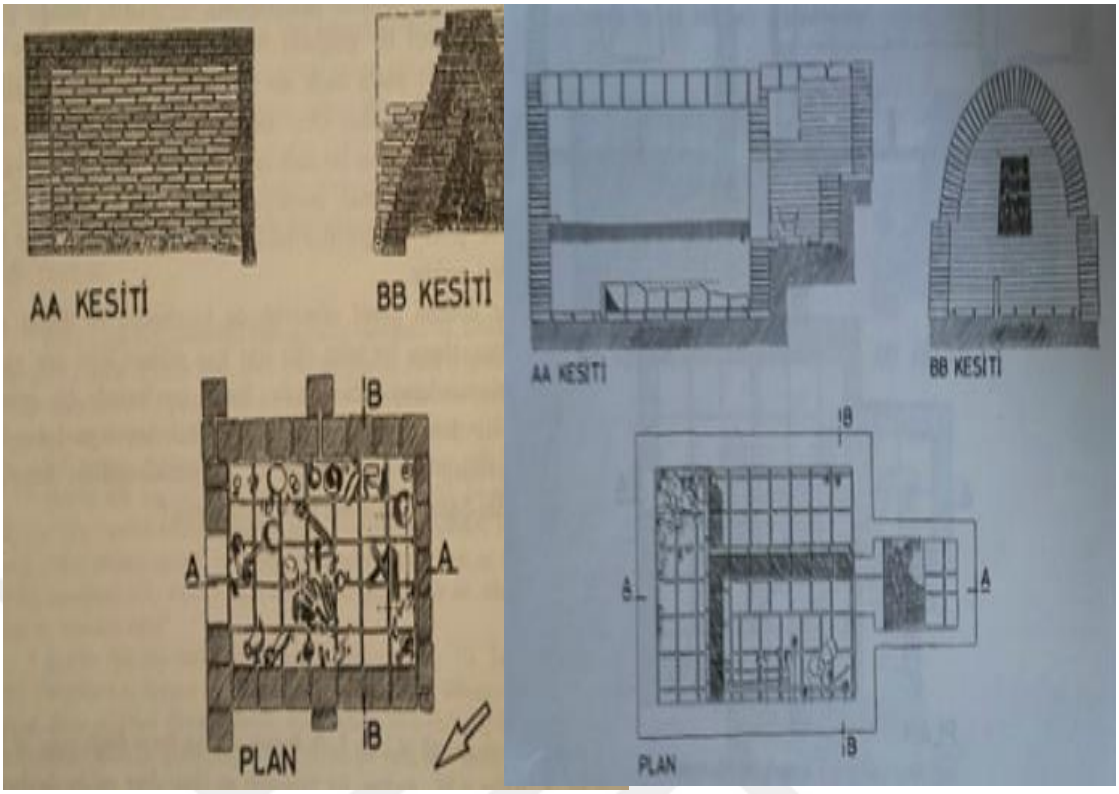

Fig. 24. Asur, Sahte Kemer Yapılı, Oda Mezar Çizimi. Fig. 25. Gerçek Kemere Sahip Oda Mezar Çizimi (Mandacı, 2020, s. 78-79).

Fig. 26. Arinna'nın Güneş Tanrıçasını Simgeleyen Boğazköy Kapı Sfenksi MÖ II.Bin yılın 2. Yarısı (Sevinç, 2008, s. 194).

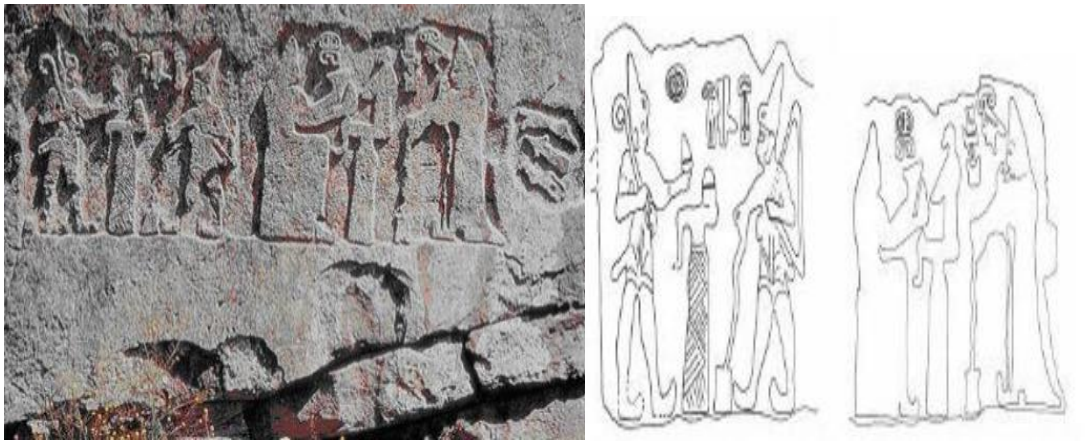

Fig. 27. Kayseri Fraktin'de, III. Hattuşili, Fırtına Tanrısı Teşup'a ve Puduhepa'yı, Arinna'nın Güneş Tanrıçası Hepat'a Libasyon Yaptığını Anlatan Kaya Anıtı ile Çizimi, MÖ II.binyılın ikinci Yarısı (Sevinç, 2008, s. 194).

Fig. 28. Aşk ve Cinsellik Tanrıçası İştar, İki Yanında Baykuş ve Aslan Tasvirleri(https://arkeopolis.com/wp-content/uploads/i%C5%9Ftar.jpg)

Fig. 29. Savaş Tanrısı Vurunkatte, Anadolu Medeniyetleri Müzesi
(Https://1.bp.blogspot.com/Pq0O4CCaniw/V9kj1KJpkzI/AAAAAAAATcg/XxmHW4pwF3cRyy0nVD-IXx0ez6I7KlwlQCLcB/s400/IMG_8141.JPG)

Fig. 30. Ay Tanrısı Arma
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/d/d9/Turkey-1598_%282216641612%29.jpg/450px-Turkey-1598_%282216641612%29.jpg)

Fig. 31. Kent Tanrısı Kubababa (Sevinç, 2008, s. 195).

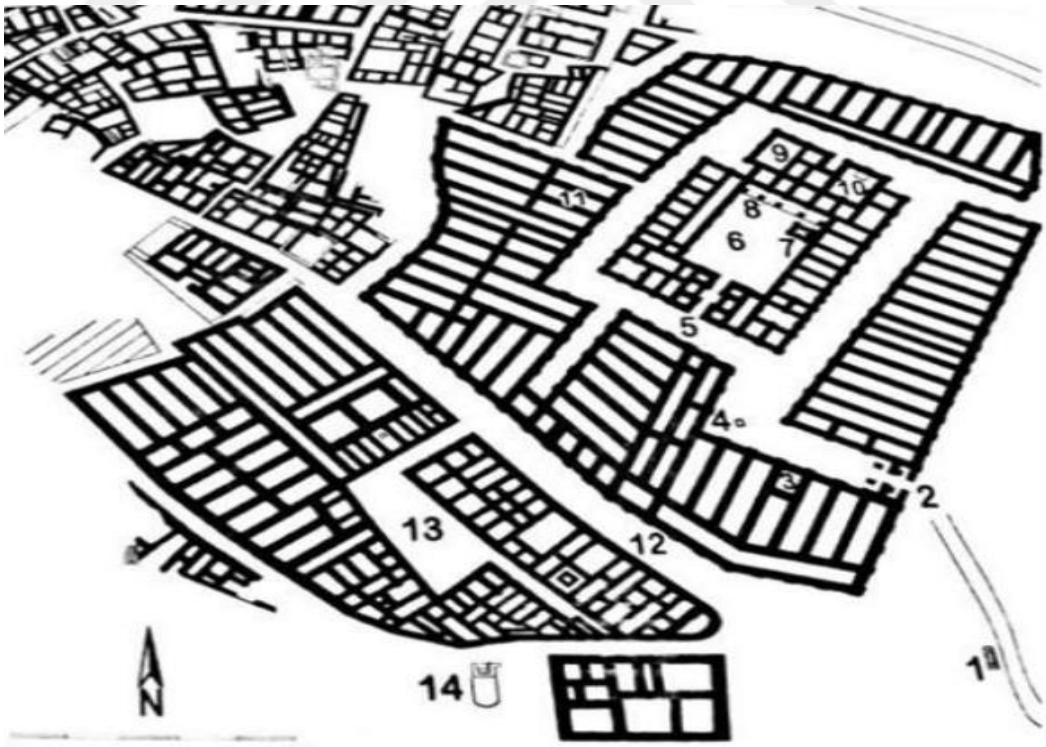

Fig. 32. Hitit Tapınak Çizimi, 1.aslanlı tekne, 2.Yapı girişi3.Kutsal yeşil taş 4.taş Yapı 5-Tapınak girişi 6.iç Bahçe 7.Sunak Alanı 8-Direkli Geçiş 9. 10.Kült Odaları alanı 11.Tapınak depo Bölümleri 12.Güney kapı yolu 13 .İş evleri 14.Pınar (Salihoğlu & Demiraslan, 2018, s. 1767)

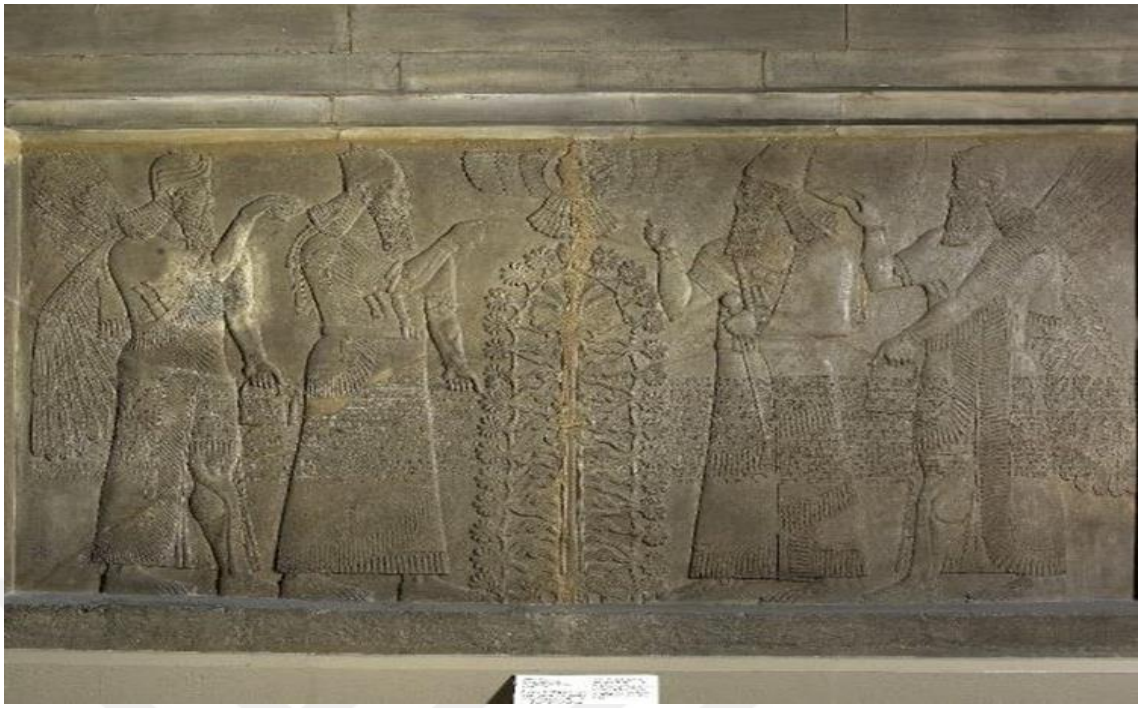

Fig. 33. Nimrud Kenti, Kuzeybatı Sarayında Hurma Ağacı Etrafında Tanrılar
(Elinç-Kaya, 2018;416)

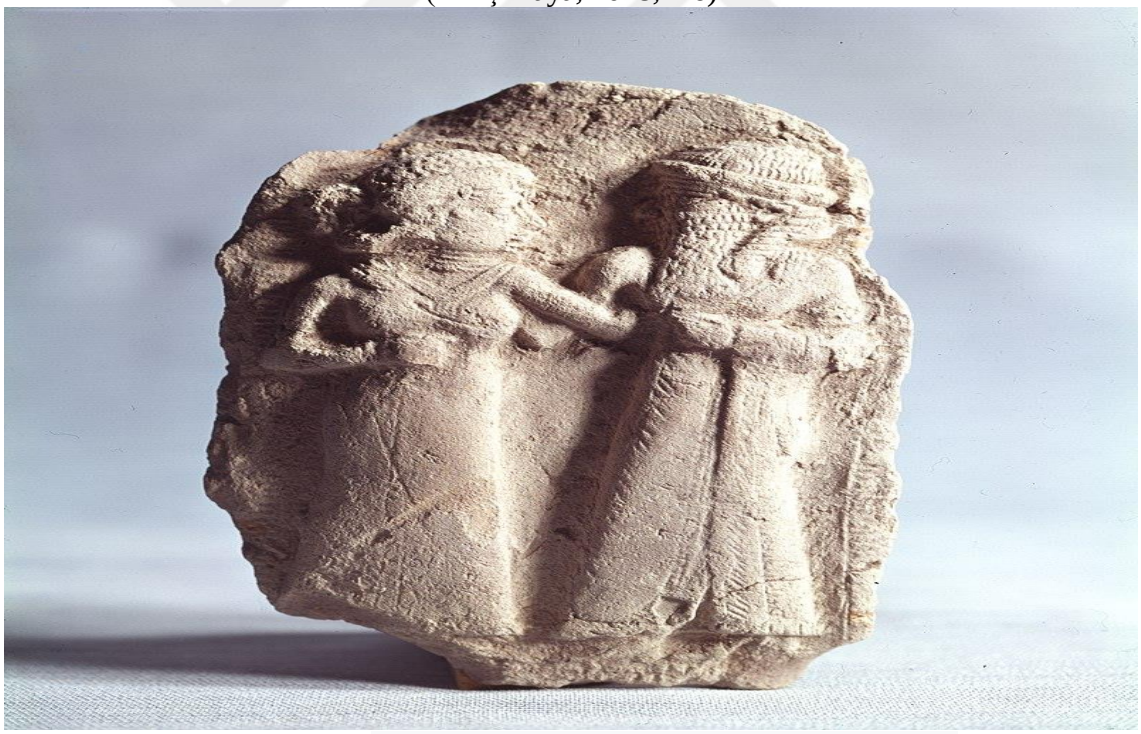

Fig. 34. İnanna ile Dumuzi'nin Evliliğini Anlatan Antik Tasvir
(https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya, s. Fran%C3%A7oise_Foliot_-_%C3%A9poux.jpg)

Fig. 35. Fırtına Tanrısı Enlil, Baş Tanrı An'ın Oğludur
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/7d/Ea_%28Babilonian%29_-_EnKi_%28Sumerian%29.jpg/375pxEa_%28Babilonian%29__EnKi_%28Sumerian%29.jpg)

Fig. 36. Asur Tanrısı Enki (Ea) Bilgelik Tanrısı
(www.worldhistory.org/img/r/p/500x600/5851.jpg?v=1636405202)

Fig. 37. Asur Tanrıçası Ninhursag Çizimi, "*Dağ Tepesinin Hanımı*"
(https://ozhanozturk.com/wp-content/uploads/2018/02/Ninhursag-Ninhursanga.jpg)

Fig. 38. Asur Güneş Tanrısı Utu (Samaş)
(https://pbs.twimg.com/media/DCGXMenXcAA5kqN.jpg)

Fig. 39. Asur Tanrısı, Ay Tanrısı Nanna
(https://gorgondergisi.com/wpcontent/uploads/2020/09/file-20190509-183100-ouf96o.jpg)

Fig. 40. Asur Baş Tanrısı Asur
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/64/Ashur_god.jpg)

Fig. 41. Asur Tanrısı Adad, Fırtına ve Gök Tanrısıdır
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/c/c3/Chaos_Monster_and_Sun_God.png/1280px-Chaos_Monster_and_Sun_God.png)

Fig. 42. Asur Tanrısı Sin, Ay Tanrısıdır
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d1/Mesopotamian_cylinder_seal_impression.jpg)

Fig. 43. Dur-Şarrukin de Bulunmuş Asur Saray Kabartması, Gılgamış, Louvre Müzesi (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/e/ed/Hero_lion_Dur-Sharrukin_Louvre_AO19862.jpg/330px-Hero_lion_Dur-Sharrukin_Louvre_AO19862.jpg)

Fig. 44. Yeni Asur Dönemine Ait Mezar (Mandacı, 2020, s. 80).

Fig. 45. Eski Tunç Çağı Alacahöyük, Kral Mezarı Buluntuları (Çınaroğlu, 2018, s. 6).

Fig. 46. Nuntariyasha Mevsim Ayininde Kral ve Kraliçe'nin Tören Güzergahları (Karasu, 1988, s. 417).

Fig. 47. Hitit Dönemi , Kült Odaları Girişi, Kalıntıları (Salihoğlu & Demiraslan, 2018, s. 1771).

Fig. 48. İki Adet Boğa Tasviri ve Çizimi, Ellerinin üzerinde Gökyüzünü, Ayaklarının Altında Yeraltını Tutmaktadır. Yeraltı, Yeraltı Dünyasını Simgelemektedir.
(https://3.bp.blogspot.com/-VmQvcyOrtEs/VtmKdelCOXI/AAAAAAAAAoAo/cVJHFcu-3go/s640/14.png)

Fig. 49. Kültepe-Kaniş Karum'unun Kuş Bakışı Resmi (Kulakoğlu, 2011, s. 44)

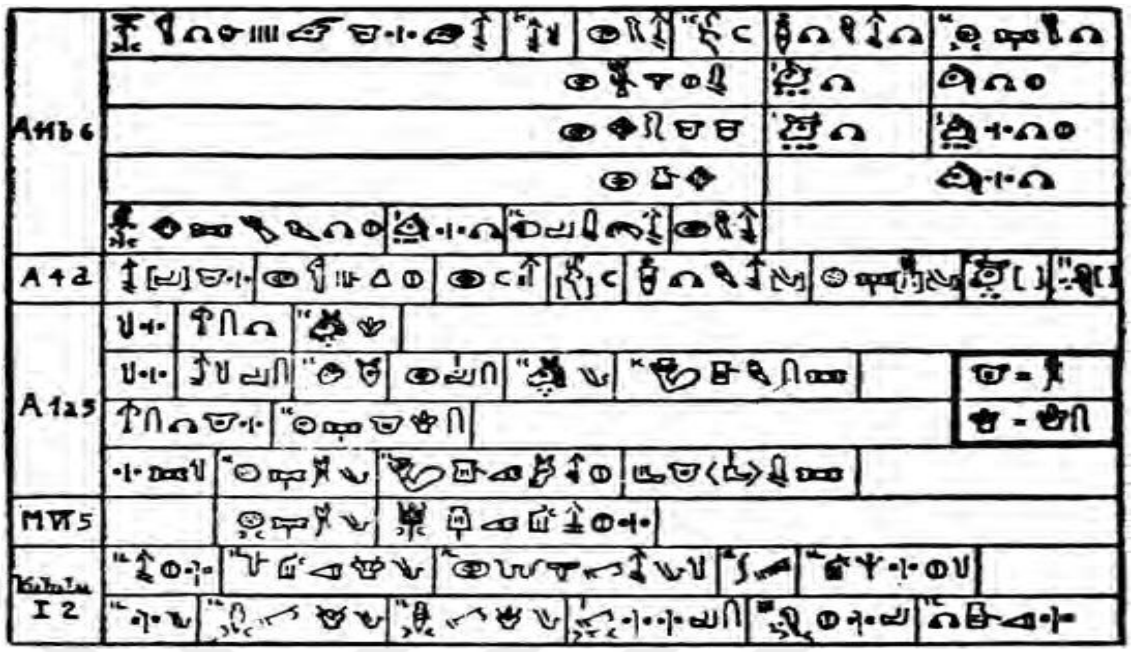

Fig. 50. Hititlere Ait Hiyeroglif Yazı Usulü ile Yazılmış Bir Kurban Formülü (Ceram, 2008, s. 160).

Fig. 51. Karum Dönemine Tarihlenen Ritüel Kabı (Köroğlu-Adalı, 2019, s. 98).

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Tuğba DEMİRCİ
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Erciyes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Ana Bilim Dalı, Atatürk Üniversitesi Açık öğretim Fakültesi Acil Durum ve Afet Yönetimi
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	10.04.2025